BÜYÜK MÜBADELE

BÜYÜK MÜBADELE

TÜRKİYE'YE ZORUNLU GÖÇ (1923-1925)

KEMAL ARI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

BÜYÜK MÜBADELE

TÜRKİYE'YE ZORUNLU GÖÇ
1923-1925

TARİH VAKFI

Zindankapı, Değirmen Sokak, No:15, 34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr - yayin@tarihvakfi.org.tr

© Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995

Kapak Resmi
Mirina 13 Mayıs 1924.
Mübadiller açıkta bekleyen Kırzade gemisine binmek üzere yola çıkıyor.
A. Ruhi İyigün arşivi. Lozan Mübadilleri Vakfı'ndan alınmıştır.

Yayına Hazırlayan
Ayşen Anadol

Kitap Tasarımı
Haluk Tuncay

Kapak Uygulama
Harun Yılmaz (MYRA)

Baskı
G.M. Matbaacılık ve Tic. A.Ş.
100 Yıl Mah. MAS-SİT 1.Cad. No: 88 Bağcılar-İstanbul
Tel: (0212) 629 00 24-25 Faks: (0212) 629 20 13

Birinci Basım: Eylül 1995
İkinci Basım: Mart 2000
Üçüncü Basım: Mart 2003
Dördüncü Basım: Ocak, Eylül, Kasım, Aralık 2007;
Mart, Ekim 2008
Beşinci Basım: Ağustos 2009, Şubat 2010
Altıncı Basım: Ocak 2012, Ocak 2014

Yayıncı Sertifika Numarası: 12102
Matbaa Sertifika Numarası: 12358

ISBN 978-975-333-029-9

BÜYÜK MÜBADELE

TÜRKİYE'YE ZORUNLU GÖÇ
1923-1925

KEMAL ARI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Dr. Kemal Arı, İzmir Dokuzeylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü'nde öğretim görevlisidir. Cumhuriyet tarihi üzerine çalışmaları çeşitli dergilerde yayınlanmıştır.

İÇİNDEKİLER

Giriş 1

I. NÜFUS MÜBADELESİ ÖNCESİNDE GENEL DURUM VE TÜRKİYE'DEKİ HAZIRLIKLAR 6

A. MÜBADELE UYGULAMASINI GEREKLİ KILAN GELİŞMELER 6

1. Nüfus Hareketleri ve Yeni Toplumsal Oluşumlar 6

2. Lozan Barış Görüşmeleri ve Mübadele Sorunu 15

B. MÜBADELE, İMAR VE İSKÂN VEKÂLETİ'NİN KURULUŞU VE MUSTAFA NECATİ 22

1. Merkezdeki Teşkilatlanma ve Bütçe 31

2. Mübadele, İmar ve İskân Kanunu 33

3. Mübadele Göçmenlerini Türkiye'ye Taşımak İçin İlk Girişimler 37

4. Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti ile Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Arasında Yapılan Anlaşma 43

C. YERLEŞİM ALANLARININ BELİRLENİŞİ VE ÖN HAZIRLIKLAR 49

1. Terk Edilmiş Taşınmazların Onarımı ve Yeni Köylerin Kuruluşu 58

2. Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Yaptığı Hazırlıklar 67

II. MÜBADELE GÖÇMENLERİNİN TÜRKİYE'YE GETİRİLİŞLERİ VE YERLEŞTİRİLMELERİ 71

A. YUNANİSTAN'DAKİ MAL KAYITLARI VE ARA KOMİSYONLAR 72

B. MÜBADELE GÖÇMENLERİNİN TÜRKİYE'YE GETİRİLİŞİ 76

C. MÜBADELE GÖÇMENLERİNİN GEÇİCİ BESLENME VE BARINMA SORUNLARI 93

Ç. GÖÇMENLERE YARDIM ÇALIŞMALARI 99

D. GÖÇMENLERİN YERLEŞTİRİLMELERİ VE KARŞILAŞILAN SORUNLAR 105

1. Göçmenlerin Yerleşim Yörelerine Götürülüşleri ve Yerleştirilmeleri 105

2. Göçmenlerin Barınma Sorunu ve Terk Edilmiş Evler 114

E. GÖÇMENLERİ ÜRETİCİ DURUMUNA GETİRME ÇABALARI 126

1. Göçmenlere Toprak ve Araç Dağıtımı 130

a. Mal Dağıtma ve Paylaştırma Kurulları 133

b. Göçmenlere Toprak Dağıtımı 135
c. Terk Edilmiş Malların Dağıtımında Karşılaşılan Zorluklar ve Ortaya Çıkan Sorunlar 138
2. Göçmenlere Üretim Araç Gereçleri Yardımı, Sermaye Edindirme Kolaylığı ve Kredi Olanakları 143
F. GÖÇMENLERİN KARŞILAŞTIĞI GENEL SORUNLAR VE YENİ İÇ GÖÇLER 148
III. MÜBADELE GÖÇMENLERİ SORUNUNDA YENİ EVRE VE TOPLUMSAL YAPI 159
A. TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI VE MÜBADELE SORUNU 159
B. TÜRKİYE VE YUNANİSTAN ARASINDAKİ ANLAŞMALAR VE MÜBADELE UYGULAMASININ SONUÇLANDIRILIĞI 161
C. CUMHURİYET DÖNEMİNİN TOPLUMSAL YAPININ OLUŞUMUNDA MÜBADELE GÖÇMENLERİNİN ETKİSİ 162
1. Göçmenlerin Toplumsal Yapıya Uyum Süreçleri ve Yeni Kazanılan Kültürel Değerler 164
2. Göçmenlerin Türkiye'nin Ekonomik Yapısına Uyum Süreçleri: Aktarılan, Kazanılan Üretim Biçimleri 173
Kaynakça 183
Dizin 193

ÖNSÖZ

Yakındönem Türkiye Tarihi, toplumsal, ekonomik, siyasal ve kültürel boyutlarıyla yeterince ele alınıp incelenmiş değildir. Bu boyutlara ağırlık veren, örneğin sağlık, nüfus, eğitim, kültür ve iletişim gibi toplumsal yaşamı doğrudan ilgilendiren konuları içeren incelemeler, Türkiye'nin tarihsel oluşum, gelişim ve biçimleniş süreçlerini çok daha anlaşılır kılmaktadır.

Hiç kuşku yok ki, Türk Kurtuluş Savaşı dediğimiz tarihsel olgu, Türkiye tarihinin önemli dönüm noktalarından biridir. Bu evrenin sonunda ortaya çıkan yeni koşullar ve görüntü, güncel pek çok soruna da kaynaklık etmektedir. Öyle ki, güncel pek çok sorunun tanımlanabilmesi için, değinilen dönemin ve bu dönemin temel oluşturduğu sonraki evrelerin sağlıklı bir çözümlemesinin yapılması özellikle gereklidir. Bu genel görüntü içersinde, dönemin kendine özgü koşullarını belirleyen etkenler arasında, yaşanan yoğun nüfus hareketlenmelerinin önemli bir rolü ve işlevinin olduğu görülmektedir. Nitekim, 1923 Türk-Yunan Mübadelesi'ne İlişkin Sözleşme ve Protokol Anlaşması uyarınca, Batı Trakya dışındaki Yunanistan Müslümanları ile İstanbul dışındaki Türkiye Ortodokslarının zorunlu mübadelesiyle gerek Türkiye'den giden ve gerekse Türkiye'ye gelen göçmenler, bu tablonun oluşumuna önemli katkılarda bulunmuşlardır. İşte bu tarihsel ortamda, Türkiye'ye getirilen göçmenlerin etkin işlevini görüp tanımak ve toplumsal ve ekonomik yapıdaki yeni kazanımların temelindeki unsurları anlamak isteği, bu konuya eğilmemde başta gelen etkenlerden biri olmuştur.

Çalışmalarım boyunca Hocam Prof. Dr. Ergün Aybars'ın öneri, destek ve katkılarını minnetle anıyorum. Ellerindeki belgeleri inceleme olanağı veren sayın Ali Ozan'a ve değerli büyüğüm rahmetli Zeliha Bilge'ye de aynı saygı ve teşekkür duygularıyla doluyum. Araştırmanın basımındaki teşvik ve yol göstericiliğinden dolayı Prof. Dr. Zafer Toprak'a, yakın ilgisini esirgemeyen Dr. Orhan Silier'e, kitabın yayına hazırlık işlerini sabırla yürüten Tarih Vakfı editörlerine teşekkürü ayrıca borç biliyorum.

Dr. Kemal Arı
Temmuz 1995, İzmir

GİRİŞ

Tarihsel süreç içinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun tanık olunan çözülüş ve dağılış evreleri, ulusal nitelikli yeni bir Türk Devleti'nin oluşumunu hazırlayan koşulları da beraberinde getirdi. Bu tarihsel olgu, söz konusu süreç içinde, dönemin kendine özgü koşullarından doğan siyasal, toplumsal, ekonomik, kültürel vb etkenlerle, özgün bir biçim aldı. Yeni toplum yapısının kavuştuğu "türdeş" nitelik, belirli gelişmelere koşut olarak, ulusçuluk olgusunun güçlenmesinde ve pekişmesinde rol oynadı.

Lozan'da, 30 Ocak 1923 tarihinde, Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'ne İlişkin Sözleşme ve Protokol", bu sürecin önemli bir halkasıdır. Bu sözleşme, İstanbul dışındaki Türkiye topraklarında yerleşmiş Rum-Ortodoks Türk uyrukları ile, Batı Trakya dışındaki Yunanistan topraklarında yerleşmiş Müslüman Yunan uyruklarının, 1 Mayıs 1923'ten başlayarak, zorunlu mübadelesini (değiş tokuş) içeriyordu.[1]

Bu uygulama, yeni Türkiye Devleti'nin dış politikasında, önemli bir değişikliğe gitmesine olanak tanıyordu. Artık azınlıklar sorunu, eski etkisini yitirecekti. Bunun yanında, Yunanistan'daki Türklerin Türkiye'ye getirilmesiyle, ülke içindeki nüfusun yoğun biçimde türdeşleşmesi sağlanıyordu.

Bu demografik oluşum, Türkiye'nin ekonomik, toplumsal ve kültürel yapısında ortaya çıkan boşluğun doldurulmasında etkili oldu. Bu süreçte, ulusal nitelikli soyut ve somut öğeler öne çıktı; üstelik bu öğeler, devletin yeni niteliğinin belirlenmesinde önemli ölçüde rol oynadı. Bu

---

1 Sözleşme ve protokolün tam metni için bkz. Soysal, *Andlaşmalar,* s. 117-183; *Lozan,* I / s. 17-22; değinilen metnin yanında, diğer sözleşme belgeleri için bkz. Atuner, *Mübadeleye Dair.*

durum, en belirgin biçimde, ekonomik alanda görüldü. Hem ticarette, hem de sanayi ve hizmet sektöründe, geçmiş dönemlerde azınlıkların, özellikle de Rumlar'ın ne denli önemli bir yer tuttukları biliniyordu.[2] Rumlar'ın Türkiye'den ayrılışları ile, bu alanlarda büyük bir boşluğun ortaya çıktığı görüldü. Bu durum, Türklerin söz konusu alanlara girmesine ortam yarattı; böylece ekonomide ulusal denetimin kurulması kolaylaştı, ulusalcı nitelik güçlendi.[3]

Bu aşamada, üretime ilişkin konularda kazanılmış teknik bilgi, birikim ve deneyimler, ekonomik kalkınma yarışına katılacak Türkiye için gerçekten önemliydi. Yunanistan'dan çok sayıda Türk göçmenin getirilişi bu açıdan olumlu katkılarda bulundu. Anadolu köylüsüne oranla teknik konularda daha çok bilgi sahibi oluşları, tarım ürünlerinin türleri ve nitelikleri konusunda ise bilinç düzeylerinin göreceli de olsa yüksek oluşu, yeni Türkiye için önemli bir kazançtı. Yunanistan'dan gelen Türkler, yeni tarım tekniklerini Türkiye'ye aktardılar. Yine, soyut ve somut kültürel değerler ve folklorik unsurlar Türkiye'ye taşınmış oldu. Bu etkenlerin, Türkiye'de ulusal kültürün dinamik bir yapıya kavuşmasında, çeşitlenmesinde ve zenginleşmesinde ne denli etkili olduğunu anlamak zor değildir. Türkiye'ye aktarılan folklorik unsurlar, lehçe ve güncel yaşam biçimi, hatta köy mimarisi, önce Türkiye'nin bu alanlardaki otokton yapısına eklenerek katkıda bulundu. Gelişen sürece koşut olarak da, yerli kültürle kaynaşma, uyuşma ve giderek uzlaşma aşamalarına girdi. Böylece, Türkiye'ye getirilen göçmenlerin yerli halkla pek çok konudaki karşılıklı alışverişi ve etkileşimi sonunda, yoğun bir kültürel değişim yaşandı. Göç olayı ile Türkiye'ye aktarılan kültürel değerler ve davranış biçimleri, bir iki kuşak sonrasında ortaya çıkan uzlaşma evresinde ortak bir kültürün hoş bir çeşnisi olarak görüldü. Artık bu kalıtı ve çeşniyi, özgün içeriğiyle yaşatma, geliştirme ve yeni kuşaklara aktarma sorumluluğu öne çıkıyordu.[4]

Bu çalışmanın amacı, 1923 yılında, Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'ne İlişkin Sözleşme ve Protokol sonrasında, Türkiye'ye getirilen yarım milyona yakın göçmenin taşınması, yerleştirilmesi ve üretici duruma getirilme aşamala-

---

2 Bkz. Ökçün, *Sanayi;* Uşaklıgil, *Kırk Yıl ; H. 1321 Trabzon Vilayeti Salnamesi,* s. 268.

3 Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan... s. 62.

4 Mübadelenin, konu açısından önemine değinen bir çalışma: Şokirağlu, "Lozan Konferansı...", s. 227-238; göçmen grupların yeni ortomlorına, kültürel uyumları için bkz. Boran, *Toplumsal Yapı* ; Türkdağon, "Seçilmiş Bazı..."; Aran, *Evedik* .

rını irdelemektir. Türlü olanaksızlıklar göz önüne alınarak, sorunun altından kalkma çabalarını ortaya koymak ve dönemin kendine özgü çapraşık etkenlerinin baskısında bulunan Türkiye'nin toplumsal oluşum sürecinin değişik boyutlarına olabildiği ölçüde ışık tutmak da, amacın bir başka halkasını oluşturuyor. Bu yapılırken, ortaya çıkarılan belgelerin ve bilgilerin, nesnel kalma gereğinin bilincinde olarak sorgulanmasına çalışıldı ve konunun ilk bakışta sanki hiç ilgisi yokmuş gibi görünen başka sorunlar üzerindeki etkileri araştırıldı. Bu karşılıklı etkileşim ortamı içinde, somut tarihsel olgu ve olayların belirlediği genel kuramsal örgü oluşturulmaya çalışıldı. Böylece, hem tarihsel oluşum sürecinin sağlıklı bir biçimde gözlemlenip çözümlenebileceğine, hem de kültür farklılığına ve bununla ilgili uyum sorununa kadar pek çok altyapıya dönük unsurun, bu örnek çerçevesinde ortaya konulabileceğine inanıyoruz. Ancak bu tür sonuçlara ulaşmakla, toplumsal tarih çalışmalarından umulan yararın elde edileceğine kuşku yoktur.

Araştırma konusunun ilgi alanını oluşturan süre, 1923-1930 yılları arasındaki yedi yıllık zaman dilimidir. Bu süre, Türk-Yunan Savaşı'nın bitimi sonrasında, mübadele olayının genel evreleri olan göçmenlerin taşınması, yerleştirilmesi ve üretici duruma getirilmeleri süreciyle, bu aşamalardan sonra onların, yeni toplum yapısına ekonomik, kültürel, siyasal ve psikolojik uyum evrelerinin en önemli kısmını kapsıyor. Bu evrelerin bitiminde, biçimsel olarak yaşamsal önemi bulunan sorunlar çözümlenmiş olmasına karşın, küçümsenemez sorunlar toplumsal yapının içinde erimesi, toplumsal koşullarla uyum sağlanması için yeni evreye aktarılmıştı. Bu sorunlar, söz konusu evrede ya gerçekten çözümlendi ya da diğer toplumsal oluşumlardan kaynaklanan yeni sorunlarla uzlaşıp kaynaşarak, yeni bir içeriğe ve kimliğe büründü. Güncel bazı sorunlara, bu oluşumların kaynaklık ettiği görülüyor. Bir kısım sorunlar ise, kimi zaman gerçekten çözümünün güçlüğü, kimi zaman da ilgili kurum ya da kişilerin ilgisizliği ve bezginliği yüzünden unutulup gitti.

Ağırlıklı olarak ilk üç yılı pek hareketli olan bu yedi yıllık evre içinde Türkiye'ye getirilen mübadele göçmenlerini ve onlarla ilgili sorunları dört ayrı aşamada ele alıp incelemek olanaklıdır: 1- Türkiye'ye getirilmeleri; 2- yerleştirilmeleri; 3- üretici duruma getirilmeleri; 4- yeni toplumsal yapıya siyasal, kültürel, ekonomik ve psikolojik yönden uyumları...

Bu aşamaların ilk üçü, irdelenen yedi yıllık süre içinde gerçekleşti. Bir başka deyişle, mübadele kapsamına giren Yunanistan Türklerinin Türki-

ye'ye getirilmeleri, iyi ya da kötü bir yere yerleştirilmeleri, kimi zorluklara ve göçmen grupları arasındaki farklılıklara karşın üretici duruma getirilmeleri süreci tamamlanabildi. Dördüncü aşama ile ilgili olan kimi sorunlarsa, birey düzeyinde bile olsa, uzun yıllar boyunca sürüp gitti.

Değinilen türde ve nitelikteki tarihsel bulgulara ulaşabilmek için başvurulan ve sorgulanan kaynaklar, beş ayrı grupta toplanabilir. Bunlar; dönemin çağdaş kaynaklarının başında gelen arşiv belgeleri, resmi istatistikler ve raporlar, yazılı basın, değişik yönleriyle konuyu tanımada kolaylık sağlar nitelikteki incelemeler ve anılardır. Arşivler, resmi ve özel olmak üzere iki kısma ayrılıyor. Ne var ki, resmi belgeliklerin düzenli olmayışı ya da araştırıcıya değişik nedenlerden dolayı kapalı bulunuşu, bu kaynaktan yeterince yararlanılmasına engel bir durum oluşturuyor. Türkiye Kızılay Derneği'nin sahip olduğu arşiv malzemesi, yine de konunun resmi yönü üzerine önemli bir katkı sağlıyor. Özel arşivler ise, özellikle mübadeleyle Türkiye'ye getirilen göçmen ailelerinden bazılarının, o dönemle ilgili ellerinde bulunan belgeleri kapsıyor. Diğer bir kaynak türü olan resmi raporlar ve istatistikler, bize pek çok değerli bilgiyi aktarıyor. İzmir İstatistik Müdürlüğü ve Devlet İstatistik Enstitüsü'nün yayınları, özellikle sayısal karşılaştırma yapmayı kolaylaştırıyor.

İzmir'in işgalinin bitiminden sonra, vilayet makamınca hazırlanmış olan "1340 Senesi İzmir Vilayeti'nin Sıhhi, İçtimai Topoğrafyası'na Ait Malumat" adlı rapor, pek çok kesimin yanı sıra, göçmenlerin de toplumsal ve ekonomik durumları ile kültürel özellikleri üzerine bilgiler edinmemizi sağlayan değerli bir kaynaktır.

Konu açısından önemi büyük olan diğer bir kaynak da yazılı basındır. Bu grupta ilk akla gelen, İzmir, İstanbul ve Ankara gazeteleridir. İzmir gazetelerinin, diğer kent gazetelerine göre, göreceli bir önemi vardır. Bunun nedenleri anlaşılabilir: Son yüzyılda İzmir, İstanbul kadar olmasa bile, önemli bir basın merkeziydi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, başta *Anadolu, Ahenk, Sada-yı Hak* ve *Türk İli* gazeteleri olmak üzere, pek çok gazete yayın yaşamını sürdürmekteydi.[5] Oysa, konu açısından İzmir basınını ön plana çıkaran gerçek neden, basının bu dönemdeki niteliğinden çok, İzmir'in coğrafi konumuydu. İzmir mübadele uygulamalarına ve bununla ilgili gelişmelere daha yakından tanık oldu. Öyle ki, mübadele edilen Türk göçmenlere açılan ilk ve en önemli kapı İzmir'di. Türkiye'yi terk eden Rumlarla ilgili sorunlara da en çok

5 Genel olarak bkz. Arıkan, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi'nde ..."; Arı, *Haberleşme*; Nüzhet, *Gazetecilik*; Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, çeşt. sayf. Bkz Arıkan, "Kurtuluştan Sonra...", s. 75-76 ve devamı.

bu kent tanık olmuştu. Göçmenlerin yerleştirilmesinde önemli bir yerleştirme alanıydı. Üstelik, mübadele kapsamı dışında kalan diğer göçmen gruplarının ve sığınmacıların yöneldikleri kentlerin başında da İzmir vardı. Dolayısıyla, mübadele göçmenlerini ilgilendiren pek çok etkenin, İzmir ve yakın çevresi ile önemli bir bağı vardı. Gelişmelerle ilgili haberler önce İzmir gazetelerinde yayımlanıyor ve bunlardan diğer kentlerin gazetelerine aktarılıyordu. Bu ortamda, özellikle *Ahenk*'in başyazarı Mehmet Şevki'nin yazıları ve yorumları, konu açısından zengin bir malzeme oluşturmaktadır.

Bunun yanında, Ankara'da yayımlanmakta olan *Hakimiyet-i Milliye* ve *Anadolu'da Yenigün*, İstanbul'da yayımlanmakta olan *Tanin, İleri, Cumhuriyet, Tevhid-i Efkâr* ve *İkdam* gazeteleri, mübadele konusuna yönelik duyarlı yaklaşımlarıyla önemlidirler. Taşra basınında ise, Samsun'da yayımlanmakta olan *Haber* gazetesi ile Trabzon'da yayımlanmakta olan *İstikbal* gazetesi, konuya yerel bakış biçimini ortaya koyabilmek açısından iki önemli kaynak niteliğini taşımaktadırlar. Her iki Karadeniz kenti de, mübadele göçmenlerini yerleştirme alanları kapsamına girdiklerinden ve önceki dönemlerde, yoğun biçimde Rum nüfusunun yaşadığı yerler olduklarından, konuyla ilgili sorunları yeterince yaşamışlardır. Bunların yanı sıra, *Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası*'nın da, önemli bir kaynak olduğu özellikle vurgulanmalıdır.

Basındaki çeşitliliği ve zenginliği, ne yazık ki incelemelerde ve anılarda görememekteyiz. Kendisine yakın bir konunun kapsamına girdiği ölçüde konuya değinen önemli kimi yapıtlar bir yana bırakılırsa, doğrudan konuya yönelik ya da konunun bir ya da birkaç boyutunu ortaya koyan incelemeler oldukça sınırlıdır. Aynı nitelik, anı türündeki yapıtlar için de söz konusudur. Bu iki tür kaynağın ilkine, Mahmut H. Şakiroğlu'nun "Lozan Konferansı Sırasında Kabul Edilen Türk-Yunan Ahali Değişimi'ne Ait Tarihi Notlar" (*Ord. Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, TTK yay., Ankara, 1985, s. 227-238); ikincisine de, Ömer Dürri Tesal'ın "Türk-Yunan İlişkilerinin Geçmişinden Bir Örnek: Azınlıkların Mübadelesi" (*Tarih ve Toplum*, IX/53 'Mayıs 1988', s. 302-308) başlıklı yazılar örnek verilebilir.

BİRİNCİ BÖLÜM

NÜFUS MÜBADELESİ ÖNCESİNDE GENEL DURUM VE TÜRKİYE'DEKİ HAZIRLIKLAR

A. MÜBADELE UYGULAMASINI GEREKLİ KILAN GELİŞMELER

Yunanistan ile Türkiye arasında nüfusun karşılıklı değişimine, ancak 1923 yılı sonunda başlanabildi. Bu tarihe dek, Türkiye'de ve Yunanistan'da yoğun toplumsal hareketlenmeler görüldü. Bu hareketlenmelerin, her iki ülkenin siyasal ve toplumsal yapısına etkisi, gerçekten de pek şiddetliydi. Bu etkiyi ve bu etkinin sonuçlarını, güncel yaşamdan devletin bürokratik yapılanmasına dek pek çok boyutta görmek ve algılamak olasıdır.

Hiç kuşkusuz, bu etkilerin sonuçlarına kısaca da olsa bakmak, mübadele göçlerinin analizini yapmak açısından özellikle gereklidir. Ancak bu yapıldığında, mübadele göçmenlerin yeni toplumsal, ekonomik, siyasal ve kültürel çevreye uyumlarının ölçüsünü, Türkiye'de göçmenlere yönelik politika oluşturma çabalarını ve bu çabaların sonuçlarını değerlendirmek olanaklıdır.

1. Nüfus Hareketleri ve Yeni Toplumsal Oluşumlar

1922 yılının eylül ayında, Anadolu ve Doğu Trakya'daki Yunan işgali sona ererken, bu sürece koşut olarak, kitlesel göç hareketlerine de tanık olundu. Batı Trakya dışındaki Yunanistan Türkleri'nin, zorunlu ola-

rak Türkiye'ye göçlerini gerekli kılan tarihsel koşulların oluşumuna, bu yeni evredeki yoğun göçlerin kaynaklık ettiği görülmektedir. Bu süreç boyunca Yunanistan'da olduğu gibi Türkiye'de de önemli boyutta yönetsel boşluk ortaya çıktı, toplumsal dengeler altüst oldu.

Bu dönemde görülen kitlesel göç hareketleri, oluşum sırasına göre üç ana başlıkta toplanabilir: 1. Türkiye'den Türkiye dışına yönelik göçler; 2. Türkiye'de işgalden kurtarılmış yörelere yönelik iç göçler; 3. Türkiye dışından Türkiye'ye yönelik göçler...

İlk ana başlıkta belirtilen göçler, Türk Kurtuluş Savaşı'nın hemen bitiminde, Türkiye Rumlarının büyük bir kısmının Türkiye'yi terk etmeleriyle ortaya çıkan göçlerdir. Aynı oranda olmamakla birlikte, Türkiye'den Ermeni ve Musevilerden de önemli sayıda insan göç etti. Bu göçlerin nedeni olarak, Anadolu Rumlarının, Anadolu'daki Yunan işgali süresince sergiledikleri tavrı ve girişimleri gösteren pek çok yapıt ortaya konulmuştur.[1] Yunan Ordusu'nun, Türk Ordusu karşısındaki yenilgisinin ardından, Türkiyeli Rumlar, önce Batı Anadolu ve Marmara kentlerinden, sonra da Doğu Trakya ve Karadeniz kentlerinden Yunanistan'a deniz, kara ve demir yolları aracılığıyla göç etmişlerdi. Göç hareketi süresince, başta İstanbul ve İzmir olmak üzere, pek çok kıyı kentinde, yoğun göçmen yığılması görüldü. Bir İstanbul gazetesinin verdiği bilgiye göre, İstanbul'a yığılan bu göçmenlerin sayısı bir ara 21.505 olmuştu.[2]

İstanbul'a gelen Rumlar, genellikle Beşiktaş, Yeniköy, Anadolu Kavağı, Selimiye Kışlası, Yeşilköy (Ayastefanos) gibi semtlerde ve Büyükada, Burgaz ve Heybeli gibi adalarda toplanıyorlardı.[3] Rum okulları ve kiliseleri Rum göçmenlerce dolduruldu.[4] Yanlarına alabildikleri üç-beş parça eşya ile genellikle Marmara kentlerinden kalkıp İstanbul'a yığılan bu insanlarda, önemli oranda sağlık, beslenme ve barınma sorunları görüldü. Alınan önlemler ise yetersizdi. Örneğin, Yedikule Rum Hastanesi, hasta göçmenler için yeniden düzenlenmişti; ama, yoğun yığılmalar nedeniyle yetersiz kalıyordu.[5] Yine, Samsun'dan Trabzon'a kadar uza-

---

1 Konu ile ilgili olarak bkz. Yerasimos, "Pontus Meselesi", s. 22-76; Gologlu, *Pontos; Pontus Meselesi*, Matbaat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi yay., Ankara, 1338; Kurat, "Yunanistan'ın Küçük...", s. 407-424; Sotiriyu, *Selâm...*", Fener-Rum Patrikhanesi'ne bağlı Rumlarla, Türk-Ortodoks Kilisesi'ne bağlı Rumları, savaş yıllarındaki tutumları nedeniyle ayıran birkaç yapıt: Jaeschke, "Die Türkisch...", s. 95-129; Baykurt, *Osmanlı Ülkesinde*; Ergene, *Türk Ortodoksları*.

2 *Tanin*, 26 Mart 1923.

3 *Tanin*, aynı sayı.

4 *Vakit*, 7 Aralık 1922.

5 *Tanin*, 29 Kânunisani 1923.

nan kıyı şeridinde, 30.000'den fazla insan toplandı. Yunanistan'dan gelen vapurlar, 2.000 kişilik gruplar halinde Samsun, Ordu, Giresun ve Trabzon iskelelerinden göçmen taşıyorlardı.[6] Buralarda toplanmış olan Rum göçmenlerde de önemli sağlık ve beslenme sorunları görülmüştü. Bu nedenle Amerikan Muavenet Heyeti, bu kentlerde yardım birimleri açmıştı ve yardıma gereksinimi olan göçmenlere hizmet vermeye çalışıyordu.[7]

Doğu Trakya'da ise yola düşen Rum göçmenler tren istasyonlarında kısa sürede büyük gruplar oluşturdular. Trenler ve vapurlar Tekirdağ-Selanik çizgisinde hiç durmadan göçmen taşıyorlardı. Yunanistan'a karayoluyla ulaşım, diğer bölgelere göre daha kolay olduğundan, yaylı at ve kağnı arabalarıyla da taşıma yapılıyordu.[8]

Bir ay içinde, Türkiye'den ayrılarak Yunanistan'a göç eden Rum sayısı 650.000'di.[9] Bu sayı, 1922 yılının sonuna dek 1.000.000'u aştı.[10] Türkiye'den ayrılarak Yunanistan'a giden bu insanlar ayrıldıkları yörede önemli boşalmalar oluştururlarken, Yunanistan'da neden oldukları nüfus yığılması sonucu, oradaki Türklere yönelik baskının önemli bir etkeni oluyorlardı. Az sonra görüleceği gibi, Türkiye'de bırakmış oldukları mallar da, yeni toplumsal hareketlenmelerin gerekçesini oluşturuyordu.

Kısa sürede ortaya çıkan yoğun Rum göçü, Türkiye'nin toplumsal ve ekonomik yapısını oluşturan koşulların değişken ve dinamik bir nitelik kazanmasında önemli ölçüde rol oynadı. Zaten bozulmuş olan toplumsal ve ekonomik dengeler, daha da derinleşen sorunlarla karşı karşıya kaldı. Toplumun değişik katmanlarından ve değişik yörelerden, farklı nitelikte ve nicelikte kitleler, fiili "işgal" durumunun ortadan kalkmasıyla, işgalden arındırılmış yörelere doğru göç etmeye başlamışlardı. Dönemin kaynaklarında, yeni demografik görünümün oluşumuna katkıda bulunan bu insanlar, "felaketzedeler", "harikzedeler", "mülteciler" ve "şark muhacirleri" deyimleriyle adlandırılıyorlardı.

---

6 *Vakit*, 29 Kânunisani 1923.

7 *Vakit*, 23 Teşrinievvel 1922.

8 *Tanin*, 20 Teşrinievvel 1922.

9 *Tanin*, 22 Teşrinievvel 1922.

10 Türkiye'den Yunanistan'a, mübadele edilmeyi beklemeden kaçıp giden Rumların sayısının 1.000.000'dan fazla olduğu bilinmektedir. Mübadele edilen Rumlarla birlikte bu sayı, 1.250.000'e ulaşmıştır. Ne yazık ki, elde kesin veriler ortaya koyan bir kaynak bulunmamaktadır. Genel nitelikli kimi yapıtlarda ise, birbirini tutmayan sayılar söz konusudur. Örneğin bir Türk araştırmacı bu sayıyı 1.221.849 olarak verirken (Barkan, "Harp Sonu ...", s. 58), bir yabancı araştırmacı 1.200.000 "Grek asıllı Ortodoks Hıristiyan" biçiminde belirtmektedir (Vernant, *The Refugee...* , s. 239).

"Felaketzedeler" deyimi, Türk-Yunan savaşında her ne biçimde olursa olsun, zarar görmüş bütün kesimler için kullanılan genel bir deyimdi. "Harikzedeler" deyimi ise, felaketzedeler kavramı içinde olan bir deyim olmakla birlikte, evi ocağı yanarak savaştan zarar görmüş kesimi, diğer zarar görenlerden ayırmak için kullanılıyordu. Savaşın eylemsel yönünün bitiminden sonra, Yunanistan'da ortaya çıkan siyasal ve toplumsal bunalımın sonucu olarak baskıyla karşılaşan, bu nedenle de can güvenliğinin tehlikede olduğunu görüp, Türkiye'ye sığınan "mülteciler" de önemli bir oran oluşturuyorlardı. Bütün bu kesimlerden ayrı olarak, I. Dünya Savaşı'ndan bu yana yerleştirilememiş doğulu göçmenler de önemli sorunlarla karşı karşıyaydılar. Özellikle Kars ve Erzurum'un o dönemde Rusların işgaline uğramasıyla, bu yörelerden çok sayıda insan Sivas, Ankara, İzmir, Aydın ve İstanbul gibi kentlere göç etmişti.[11] Bunların büyük kısmının, o günden bu yana yerleştirilmeleri sağlanamamıştı.

Bütün bu grupların sayısal oranları için ne yazık ki güvenilir kaynaklar elde bulunmuyor. Bir araştırmaya göre, Yunan işgali sırasında, ilk aşamada 80.000 insan iç bölgelere göç etmişti.[12] İşgal durumunun ortadan kalkmasıyla, geri dönüyorlardı. Bir İzmir gazetesi ise, 1924 yılı sonunda, eski Aydın Vilayeti sınırları içinde 200.000, İzmir'de ise 20.000 felaketzede olduğunu belirtiyordu.[13] Sinop Mebusu Rıza Nur da, belirli yörelerde öbekleşmiş 70.000 doğu göçmeninin varlığından söz etmekteydi.[14]

Bu sayılar kesin olmamakla birlikte, mübadele uygulamasına geçilmeden önce, Türkiye'nin nüfus hareketliliği yönünden içinde bulunduğu durumu göstermekte yeterli olmaktadır. Pek çok farklılıklar olmasına karşın bütün bu kesimlerin ortak derdi, devlet tarafından yerleştirilmek ve geçimlerini sağlayabilecek bir gelir ortamı bulmaktı. Bu ortak yön ise, bütün bu kesimlerin gözlerini, Rumlardan geriye kalan taşınır taşınmaz mallara çeviriyordu.

Oysa bu malların, Lozan'da imzalanan 30 Ocak 1923 tarihli Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'ne İlişkin Sözleşme ve Protokol kararları gereğince, Yunanistan'dan gelecek olan mübadele göçmenlerine, Yunanistan'da bırakacakları mallar karşılığında dağıtılması öngörülmüştü. Daha sonra ayrıntılı olarak değinileceği gibi, Türk Hükümeti'nin anlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonra yasal olarak bu mallarla ilgili bir tasarrufu

---

11 Bir gözlem için bkz. Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, s. 84-86.

12 Orhonlu "Yunan İşgalinin ...", s. 488.

13 *Ahenk*, 1 Ekim 1924.

14 *TBMM Zabıt*, Devre I, İçtima I, c. XXVIII, Ankara, 1968.

söz konusu olmadı. Oysa, gerek yerel yönetimlerin, gerekse merkezi hükümetin otoritesini henüz kuramadığı bir iki aylık dönem içinde, Rum taşınmazlarının büyük çapta yağmalandığına tanık olundu. Savaş sonrası karmaşada, söz konusu malların karşılaştığı bu durum, "fuzuli işgal" sorununu gündeme getirmişti. "Fuzuli işgal" deyimi, hiçbir gereksinimi yokken, kimi firsatçıların geride kalan bu malları yağmalamak üzere tasarruflarına geçirme eylemi anlamında kullanılmıştı.[15]

Bu dönemde, terk edilmiş malları üç ayrı gruba ayırmak olanaklıdır: Birinci grupta, hiçbir kurum ya da kişinin sorumlu olmadığı, TBMM Hükümeti'nin otoriteyi sağlamaya çalıştığı dönemde bir çırpıda işgal edilmiş taşınmazlar yer alıyordu. Bu mallar genellikle, Rum ailelerinin taşınmazlarını terk ettikleri anı izleyen bir-iki gün içinde işgal edilmişti. İkinci grupta ise, Maliye Vekaleti'nin sorumluluğu üstüne aldıktan, Lozan'da imzalanan sözleşmenin yürürlüğe girdiği ana kadar tasarruf yetkisini uyguladığı mülk yer alıyordu. Bu dönemde taşınır nitelikte olanlar büyük ölçüde açık arttırma yolu ile satılmış ya da kimi firsatçıların eline geçmiş, taşınmaz nitelikte olanların önemli bir kısmı da "icara" verilmişti. Üçüncü grupta da, resmi kurumlarca ve özellikle de "askeriye" tarafından el konulmuş mülk vardı.

Rumların Türkiye'de terk ettikleri taşınır ve taşınmaz türdeki malların büyük ölçüde heder olup gitmesi, onların Türkiye'den ayrılmaya başladıkları andan sonra önlenemedi. Türkiye'nin hemen hemen her yerinde, birdenbire ortada sahipsiz ve korumasız kalıveren bu mallar, gerek gerçekten gereksinimi olan, gerekse hiçbir gereksinimi yokken bir firsatını bulup haksız yere tasarrufuna geçirmek ve sonuçta öyle ya da böyle kâr etmek isteyen kişilerin ilgisini çekiyordu. Aslında, Rumlar daha Türkiye'den ayrılmadan önce, bu malların bir kısmı önemli bir ticari mal niteliği kazanmıştı. Türkiye'yi terk etmek istedikleri an, özellikle Doğu Trakya'da, yanlarında götürebilecekleri eşyalarının bir kısmını Rum ve Ermeni arabacılara büyük paralar ödeyerek taşıtmışlardı. Bir kısmını da firsatını buldukları anda, oldukça düşük bir fiyat karşılığında başta Yahudiler olmak üzere, ya eski komşuları olan yerlilere ya da bu işin ticaretini yapan tacirlere satmışlardı. Taşınmaz malların bir kısmı da, önemli oranda yıkıma uğramıştı. Bazı resmi makamların etkili olabildiği ve atak davranabildiği kimi yerlerde ise, terk edilerek ortada bırakılan taşınır türdeki malların çalınmasının ya da tahrip edilmesinin önüne geçmek için depolar hazırlandı. Böylece, bir kısım terk edilmiş taşınmaz korunabildi.

---

15 Bkz. Kemal Arı, "Yunan İşgalinden Sonra İzmir'de 'Emval-i Metruke' ve 'Fuzuli İşgal' Sorunu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, V/15 (Temmuz 1989), s. 691-706.

Kimi yerlerde, örneğin Manisa'da, savaş sırasında bütünüyle mallarını yitiren aileler, yöredeki, Rumlara ait terk edilmiş taşınmazlara yerleştirildi.[16] Aynı şey, Ayvalık'ın bazı köylerinde de görüldü.[17] Durum bu noktada iken, terk edilmiş mallar ile hangi makamın ilgileneceği ve bu sorunu kimin ya da kimlerin üstleneceği sorusu bir süre açıkta kaldı. Bu süre içinde de, bu malların önemli bir kısmının ya tahrip edilmesi, ya ilgisiz kişilerin tasarrufuna bir oldu bitti ile geçirilmesi ya da hiç hakları değilken, bazı kişilerce gereksinimi olan kişilere satılması gibi olaylar ortaya çıktı. Sonunda bu mallarla ilgilenme görev ve sorumluluğunun Maliye Vekaleti'ne ait olduğuna karar verildi.

Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey, Rumlardan geriye kalan evleri kaydetmesi için Emval-i Metruke Komisyonu adlı bir komisyon oluşturarak Anadolu'nun işgalinin sona ermesi sonrasındaki dönemde, ilgisiz kişilerin eline geçmiş durumdaki terk edilmişlerin olabildiği ölçüde, kayıtlarını yaptırmıştı.[18] Bu komisyon, yalnızca terk edilen evlerin, dükkânların, mağazaların kayıtlanıp mühürlenmesi işleriyle uğraşmamış, aynı zamanda, Rumların yanlarında götüremedikleri sandalye, kanape, masa vb taşınır malların da sayımını ve dökümünü yapmıştı.[19] Göçmenlerin yerleştirilmesi için uygun olacağı düşünülen evler ve diğer taşınmaz mallar Muhacirin Komisyonu'na terk edilmiş; göçmenlerin yerleştirilmesine mekân olarak uygun olmadığı düşünülen evler, dükkânlar vb taşınmaz mallar ise, ya açık artırma yoluyla satılmış ya da Sükna Kanunu gereğince, subay ve memurlara, Maliye Vekâleti adına kiraya verilmişti.[20] Bütün bu çabalara rağmen, hem sayısal fazlalık, hem de savaş sonrası koşulların değişik yönlerden olumsuz gelişmesi gibi nedenlerle, Rumlara ait terk edilmiş malların sağlıklı bir sayımı ve dökümü yapılamadı. Böylece, bu malların niceliği kadar, nitel boyutlarını anlamak da zorlaştı. Bu zorluğu yaratan önemli bir neden de, bu dönemde terk edilmiş mallarla ilgilenme görevinin Maliye Vekaleti'ne bırakılmış olmasına karşın, vekaletin bu işi gerçek görev alanında görmemesi ve "emaneten" ilgilendiğini düşünmesiydi. Bu yüzden, emval-i metruke işleriyle ilgili durum netleşemedi. Maliye Vekaleti bu malları hazineye para getirecek önemli bir kaynak olarak görmüştü. Oysa, pratikte bu malları terk eden Rumlar mallarıyla ilgilenecek durumda görünmüyorlardı, ama hukuksal yönden bu mallar onların-

16 *Tanin*, 5 Kânunuevvel 1922.
17 *TBMM Zabıt*, Devre. II, İçtima. I, c. III, Ankara, ty, s. 165.
18 *Tanin*, 5 Kânunuevvel 1922.
19 *Tanin*, 2 Kânunuevvel 1922.
20 *Tanin*, 5 Kânunuevvel 1922.

dı ve bunlar üzerindeki tasarruf haklarından vazgeçtiklerine ilişkin bir gelişme henüz günışığına çıkmış değildi.[21] Bu belirsizlik ortamında Maliye Vekaleti, bu malların önemli bir kısmını ve özellikle de taşınır türdeki malın neredeyse tümünü bir bedel karşılığında ya satmış ya da kiraya vermişti.[22] Gelecekte malın gerçek sahibinin geri dönmesini sağlayacak bir yasal düzenleme karşısında alınacak tavrın niteliği bile daha ortada değilken, görülen o ki, daha bu aşamada, terk edilmiş mallarla ilgili sorun bir çözümsüzlüğe itilmişti.

Terk edilmiş malların sayısı ile ilgili olarak elde bulunan bilgiler, bu kaynağın ne denli büyük boyutlarda olduğunu göstermeye yeterlidir. Mübadele göçmenlerinin Türkiye'ye getirilmesi ve yerleştirilmeleri sürecinde pek büyük emekleri geçen ve konunun hem boyutlarının saptanmasında, hem de çözülmesi sürecinde küçümsenemez çabaları olan Mustafa Necati[23], TBMM'ye eski ve ilk Mübadele İmar ve İskân Vekili sıfatıyla yaptığı bir açıklamada, bütün Türkiye'de Rumlardan kalan 100.000'den fazla terk edilmiş ev bulunduğunu, ama bunun ancak 20.000-25.000 tanesinin hükümetin elinde olduğunu belirtmişti. Necati'ye göre, hükümetin doğrudan elinin altında olmayan evler "ya icarda ya da şunun bunun taht-ı işgalinde" idi. Yine Mustafa Necati'nin açıklamasına göre, en çok terk edilmiş ev bulunan kent İzmir'di ve bu kentteki terk edilmiş evlerin sayısı 10.200'dü. Bunların 4.000 tanesine, büyük İzmir yangınında evleri yanan ve başlarını sokacak bir dama acil gereksinimleri olan "harikzedeler" yerleştirilmiş, diğerleri ise, onun bunun işgaline uğramıştı.[24] Haziran 1924'te, kendisini ziyarete gelerek söyleşi yapan bir gazeteciye Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey, İzmir'de Rumlardan 10.678 ev, 2.173 dükkân ve mağaza, 79 fabrika, 2 hamam, 1 hastane; Ermeni ve Musevilerden de 1.600 ev, 2.821 dükkân ve mağaza, 89 fabrika, 2 hamam, 1 hastane kaldığını belirtmişti.[25] İkinci İsmet Paşa hükümetinin son Mübadele İmar ve İskân Vekili Refet Bey'in (Canıtez) daha sonraları yaptığı açıklamaya göre, İzmir'de 10.600

21 *TBMM Zabıt*, Devre. I, İçtima. IV, c. XXIX, Ankara, 1961, s. 160.

22 "Menemen'de emval-i metrukeden mevcut tahminen 234 kıyye pamuk kozasının 31 Temmuz'dan 31 Ağustos tarihine kadar müzayedeye vaz' olunduğu..., taliplerin İzmir Tasfiye Komisyonu'na müracaatları ilan olunmaktadır": *Ahenk*, 23 Ağustos 1923.

23 Bkz. Arı, "Cumhuriyet Döneminin ...", s. 44-57; yine bkz. Çapa, "Cumhuriyetin İlk ...", s. 58-70.

24 *TBMM Zabıt*, Devre. II, İçtima. I, c. III, Ankara, ty, s. 204.

25 *Anadolu*, 18 Haziran 1924.

terk edilmiş ev bulunmaktaydı.[26] Dolayısıyla, terk edilmiş mallarla ilgili sorunların en yoğun bu yörede yaşanmış olması pek doğaldı.

Ne yazık ki, İzmir için elde edilebilen bu kapsamlı bilgiye karşın, aynı biçimde, bütün Türkiye'deki terk edilmiş malların sayısıyla ilgili olarak elde ayrıntılı bilgi yok. Bunun yanında, geçmiş dönemde Rumların kalabalık olarak yaşamış oldukları yörelerde, terk edilmiş malların sayısının da büyük bir olasılıkla yüksek olduğu düşünülebilir. Yani, Ege kentlerinden sonra, terk edilmiş malların oran açısından yüksek olduğu yöreler sırasıyla Doğu Trakya'da Edirne ve Tekirdağ, Karadeniz Bölgesi'nde de Trabzon ve Samsun olmalıdır.

Bu tahmini yargıya karşın, özellikle dönemin basınında, İzmir'deki terk edilmiş mallarla ilgili olarak resmi çevrelerin ve kişilerin belirttikleri sayılara yönelik eleştiriler, hem Türkiye'nin geneli, hem de İzmir için belirtilen bu sayılara pek temkinli yaklaşmak gerektiğini ortaya koyuyor. Örneğin, İzmir'in büyük gazetelerinden *Ahenk*'in o dönemdeki başyazarı Mehmet Şevki, "Hesap Verirken" başlıklı bir yazısında, Mustafa Necati'nin İzmir'deki terk edilmiş mallarla ilgili olarak kamuoyuna açıkladığı bu rakamları eleştirmekte, bu sayının pek abartılı olduğunu vurgulamaktaydı. Mustafa Necati'nin verdiği bu rakamların "perakende" ve belki de eski Aydın Vilayeti'ne ait olabileceğini belirtmekteydi.[27] Başka bir başyazısında ise, İzmir'deki terk edilmiş ev sayısının 8.000'i geçmediğini ve bu evlerin de ancak 3.000 tanesinin mübadele kapsamına giren Rumlara ait olduğunu söylüyordu.[28] Oysa bu dönemde, Yunanistan dışındaki devletlerin uyruğu olup, mübadele kapsamına girmeyen Rum sayısının hiç de fazla olmadığı; Rumlarla birlikte Türkiye'den ayrılan Ermeni ve Musevilerin de oran olarak, mübadele kapsamına giren Rumlarla kıyaslanamayacak ölçüde az olduğu bilinmektedir. Bu nedenden ötürü, Mehmet Şevki'nin terk edilmiş evlerle ilgili olarak verdiği oranlar, önemli bir kuşku uyandırıyor. Belki de bu durum, o dönemde yöreye az göçmen gelmesini sağlamak için, o yöredeki terk edilmiş malların sayısını az gösterme çabasından ileri gelmiştir; Türkiye'nin pek çok yerinde olduğu gibi Trabzon'da yayımlanan *İstikbal* gazetesi de, kendi yöresindeki terk edilmiş malların sayısını olduğundan az gösteren yayın yapmıştır.[29]

---

26 Bkz: *TBMM Zabıt*, Devre. II, İçtima. II, c. IX, Ankara, 1975, s. 61; ayrıca bir gazeteye yapılan açıklama: *Hakimiyet-i Milliye*, 28 Ekim 1924; Mustafa Necati'nin 24 Mart 1924'te verdiği rakamlar da, Hasan Fehmi Bey'i doğruluyor: *TBMM Zabıt*, Devre: II, İçtima: II, c VII/1, Ankara, 1968, s 1044.

27 *Ahenk*, 30 Ekim 1924.

28 *Ahenk*, 31 Mart 1924.

29 Çapa, "İstikbal Gazetesine ...", s. 631-634.

Çağlar Keyder, olasılıklara dayanarak yaptığı bir hesabın sonucunda, Rumların Türkiye'de, yalnız eski Aydın Vilayeti içinde bırakmış oldukları toprak miktarının 270.000 hektar ya da 2,7 milyon dönüm kadar olduğunu belirtmektedir.[30] Bu sayıya yine de kuşkuyla bakıp, Rumlardan geriye kalan toprakların verim kalitesinin yüksek olduğu yörelerde kümelendiğini belirtmekte yarar vardır. Bunun yanında, özellikle büyük kent merkezlerinden ve kasabalardan ayrılarak Türkiye dışına çıkan zanaat sahibi Rumlardan da, küçümsenemez oranda değişik işkollarına ait atölye, araç ve gereç kaldığının bilinmesine karşın, bunların da sayısal dökümleri konusunda bir bilgi vermek olası görünmüyor. Ancak değişik işkollarından pek çok Rumun Türkiye'den ayrılmalarından sonra günlük yaşam içinde değişik boyutlarda aksamalar yaşanmış ve bu yönde yakınmalara sık sık tanık olunmuştu.[31]

Yukarıda sıralanan kitleler savaş yıllarında yitirdiklerine karşılık olarak, Yunanistan'a yığılan Rumlardan arta kalan terk edilmiş mallardan bir ev, bir dükkân, bir mağaza ya da ekip biçebileceği bir parça toprak, bağ ya da bahçe ele geçirerek, bunlarla kendilerine yeni bir yaşam ortamı hazırlama hevesine düşmüşlerdi. Hükümetin, hazırlıksız yakalandığı bu çetin sorun karşısında etkili olamayan çabaları, bir anlamda bu hevesleri karşılama girişimlerine ortam hazırladı. Hükümetin bir türlü sonuç getirmeyen tutarsız politikaları yüzünden, "şunun bunun işgalinde" bulunan terk edilmiş malların önemli bir kısmı, bir süre sonra, acınacak ölçüde yıkıma uğradı.[32] Böylece, toplumsal sorunları çözümlemede kullanılabilecek bir kaynak, bilinçsizce verimsizleştirildi.

Rumlardan geriye kalmış ekilebilir tarlaların, bağların, bahçelerin, zeytinliklerin ve incirliklerin durumu da daha iyi değildi. Türkiye'yi terk eden Rumların dörtte üçü kent kökenliydi; ama yine de, genellikle en verimli türden, küçümsenemez oranda toprak bırakmışlardı. Bu toprak-

---

30 Keyder, *Dünya Ekonomisi*, s. 39; Keyder, nüfus mübadelesi sırasında Türk Hükümeti'nin Rumların geride bıraktığı topraklara "resmen" el koyduğunu; üzerinde resmi bir yerleşim olmayan toprakların hemen yerli halka satıldığını söylemektedir ki, bu yargının doğruluğu şüphelidir; çünkü, bu toprakların büyük kısmı mübadele yolu ile gelen göçmenlere dağıtılmış, geriye kalanın bir kısmı felaketzedelere verilmiş, bir kısmı da hazineye devredilmişti. Kaldı ki, mübadele sözleşmesi hükümleri gereğince başka türlü davranmak mümkün değildi; bkz. Arı, "1923 Türk ...", s. 627-657; yine bkz. III. Bölüm.

31 Bkz. Atay, *Çankaya*, s. 231-232.

32 *TBMM Zabıt*, Devre. II, İçtima. I, c. III, Ankara, ty, s. 204.

lar ve üzerindeki ürünler bakımsız kalmıştı. Bu kaynakların veriminin azalmasında iki önemli etken rol oynamıştı: Birincisi, büyük göç sonucu ortaya çıkan işgücü kaybı; ikincisi de, yerli Müslüman halkın, duygusal tepki ile, bu malları tahrip etmeleriydi. Böylece, örneğin üzümler bağlarda kalmış, zeytinler toplanamamış, tütün ve incirlerle ilgilenilememişti. Bunun sonucunda, değinilen ürünler ve benzerlerinde önemli bir kayıp yaşanıyordu. Bütün bunların yanında, ekip biçmeye hazır küçümsenemez oranda tarım arazisinin ortaya çıkması pek çok kişide, tıpkı terk edilmiş evlerde olduğu gibi, yeni ve büyük hevesler ortaya çıkardı. "Bağcılığı bilen ve bilmeyen herkes, bir bağ ve bahçeyi işgal edip, üretime soyundu".[33] Bir yandan bu insanların, mübadele göçmenlerinin gelmeye başlamasıyla birlikte, ele geçirdikleri arazilerden çıkarılması büyük bir sorun oldu; bir yandan da, terk edilmiş malların ilgisiz kişilerin elinde nitelik kaybetmesiyle, göçmenlerin yerleştirilmesi evresinde bu mallardan yeterince yararlanılamadı.

2. Lozan Barış Görüşmeleri ve Mübadele Sorunu

Lozan Barış Konferansı, Türkiye ile Batılı devletler arasında savaş ortamına son vermek amacıyla toplanmış bir konferanstı. Bu görüşmelerde, siyasal sınırların yeniden belirlenmesinin yanında, ekonomik, siyasal ve hukuksal sorunların da çözümlenmesi gerekiyordu. Uluslaşma hareketlerinin önemli bir halkası olarak görülen nüfus sorununun, yeni anlayışlara ve ortaya çıkan topoğrafyaya uygun olarak ele alınması umuluyordu.[34]

Tarihsel süreç içinde, Balkanlarda uluslaşma çabalarına koşut olarak birçok ulusal devlet kurulmuştu. Bu yeni ulusal devletler, Türk-Müslüman kitleler üzerinde baskılar yaratmış, kitlesel göç hareketlerinde itici bir güç oluşturmuşlardı. İlhan Tekeli'nin yerinde bir saptamasıyla, bu baskı ve göçe zorlama olgusunun başında, bir kısmı Balkanlar'daki etnik ve din ayrımlarıyla temellendirilmiş ulusçuluk kavramı gelmekteydi. Bu nedenle onlar bir imparatorluk gibi, farklı etnik ve dini gruplara hoşgörüyle bakamamışlardı. Gelişimleri, egemen grup olan Türk-Müslüman kitlelere düşmanlıkla temellendirilmişti. Her yeni kurulan ulusal devlet, toprak egemenliğini sağlama çabasıyla, toprak sahipliğini genellikle ellerinde bulunduran Türklerin yöredeki gücünü kırmak için, onları göçe zorlamayı gerekli görmüştü. Yeni bağımsızlığını elde eden bu uluslar,

---

33 *Türk Sesi*, 15 Ekim 1923.

34 Bkz. *Lozan Barış Konferansı: -Tutanaklar, Belgeler*, (çev. S. L. Meray), çeşt. bl.; Karacan, *Lozan*; Bilsel, *Lozan*.

ulusal egemenliklerini pekiştirmenin yolunu, ülke nüfusunun homojenleşmesinde buluyorlardı. Böylece, imparatorluğun eski topraklarında bir Türk-Müslüman nüfus göçü başlamıştı.[35]

Bu süreç, Türk-Yunan Savaşı'nın bitiminden sonra da devam etti. Üstelik, savaşın koşulları nedeniyle yaşanan yoğun Rum göçü, buna bir ortam da hazırlamıştı. Artık uluslararası hukuka uygun olarak, henüz bitmemiş bu süreci tamamlamak ve yasal bir zemine oturtmak gerekmekteydi.

Lozan barış görüşmelerinin, böyle bir yasal zemini oluşturmadaki işlevi yönüyle, önemi büyüktü. Sorunların büyük ve çok taraflı oluşu, uluslararası zemin hazırlanmasında önemli bir kolaylık da sağlamıştı. Milletler Cemiyeti, barış görüşmelerinden önce, Norveçli Dr. Fridtjof Nansen'i, nüfus akışı sonucu ortaya çıkan yeni görüntüyü yerinde incelemekle görevlendirdi. Nansen, her iki ülkeyi de ziyaret ederek ilgili kişilerle görüştü; çözüm yolları üzerinde onlarla tartıştı.

Nansen'in ilk önerisi, Yunanistan'daki Müslümanlarla, Anadolu'daki Ortodoksların isteğe bağlı olarak değiştirilmesi ve İstanbul'daki Rumların değişim dışı tutulmalarıydı. Türkiye, İstanbul'un değil, Batı Trakya'nın değişim dışı tutulmasını istiyordu; çünkü bu bakış açısına göre, Müslümanlar Batı Trakya'da azınlık değil, çoğunluktu. Yunanistan ise, Yunanistan'daki göçmen yığılmasına dikkat çekip, ortaya çıkan yer sorununu gündeme getiriyor ve önlem olarak 350.000 Türkün derhal Anadolu'ya, Rumlardan boşalan yerlere gönderilmesini istiyordu.[36]

Nansen, her iki ülke görüşünü de dikkate alarak, raporunu yeniden şekillendirdi; rapor 1 Aralık 1922'de, Lozan'daki barış konferansında okundu. Raporunda, mübadele uygulamasının göçmenler için iyi bir çözüm olacağını belirten Nansen, Yakındoğu'da ekonomik durumun gerçekten çok kötü göründüğünü vurguluyordu. Daha şimdiden nüfus çok yoğun olarak yer değiştirmişti. Bir milyondan fazla insan yurtlarından ayrılıp başka ülkelere kaçmıştı. Nansen, bu duruma hemen bir çözüm bulunmazsa, ekonomik sonuçların her iki ülke için felaket olacağına dikkat çekiyordu. Azınlıkların çabuk ve etkili mübadelesi, bu felaketi her türlü önlemden daha kolay önleyebilirdi. Türkiye, kaçan Rumların bıraktıkları bakımlı toprakları işletmek için gereken nüfusu sağlayabilecekti. Yunanistan'dan Müslümanların ayrılması, o sırada Yunanistan'ın çeşitli şehirleriyle kasabalarına sığınmış göçmenlere önemli ölçü-

---

35 Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan ...", s. 54.

36 Bkz. Akgün, "Birkaç Amerikan ...", s. 248-249, 258.

de kendi gereksinmelerini kendi başlarına sağlama olanağı verecekti. Her iki ülke için, gelecek yaz tarım ürünlerinin elde edilmesi yaşamsal önem taşıyordu. Başka bir deyişle, Türkiye için verimli Trakya topraklarının, 1923'te de her zamanki ürünü vermesi ne kadar önemliyse, Yunanistan için de, tarımcı göçmenlerin gelecek yazdan önce kendi ürünleriyle kendilerini besleyebilmeleri öylesine önemliydi. Nüfus mübadelesi işinin, hiç olmazsa bir kısmının şubat sonundan önce, üç ay içinde sonuçlandırılması zorunluydu; çünkü bu tarihten sonra, tarım mevsimine yetişmek olanaksızdı. Doğu Trakya başta olmak üzere, Anadolu'da boşalmış köyler çoktu; giden Rumların bıraktıkları araç gereç de kullanılabilirdi; dolayısıyla Yunanistan'dan mübadele edilecekler, hemen bu köylere yerleştirilmeliydi.[37]

Türk ve Yunan delegelerinin bu önerilere yaklaşımı farklılıklar göstermekteydi. Gündemde bulunmadığı halde, iki ülke arasındaki esir değişimi konusundaki görüşmelerin yapılacağı bir sırada mübadele konusunun gündeme getirilmesi, kendisinin belirttiğine göre, İsmet Paşa'yı hem şaşırtmış hem de memnun etmişti. Türkiye bu dönemde Milletler Cemiyeti'nin üyesi olmadığına göre, rapora kendi durumu açısından yaklaşıyordu. Konferans boyunca, Türk tezinin içeriğini, İstanbul Rumlarını da Nansen'in raporunda ele alınan mübadele kapsamı içinde tutma, buna karşılık Batı Trakya Türklerini yerlerinde bırakma isteği oluşturdu. Yunanistan ise, mübadelenin zorunlu değil, isteğe bağlı yapılmasını önermişti. Lord Curzon da İsmet Paşa'nın yaklaşımından özellikle memnun kaldığını belirtmiş, birçok nedenden ötürü, gönüllü mübadelenin aylarca sürebileceğini vurgulamıştı. Şöyle devam etmekteydi: "Gönüllü (isteğe bağlı) mübadeleye karar verilirse, bunun uygulanması aylar gerektirecektir, oysa, her şeyden önce istenen, Türk nüfusun gelecek yılın başında toprakları işleyebilmek üzere Türkiye'ye getirilebilmesidir. İkinci olarak, Yunanistan'a her yandan yığılmakta olan göçmenlerin bu ülkede yerleşmesini sağlamak gerekmektedir. Mübadele zorunlu olursa, gidenlere arkalarında bırakmak zorunda kalacakları mal ve mülklerinin değerini ödemek kolaylaşmış olacaktır."

Konu, Venizelos ve İsmet Paşa'nın önerisiyle, bir bağımsız, bir Türk ve bir Yunanlı üyenin yer alacağı, Dr. Nansen'in de danışmanlık yapacağı bir komisyona gönderildi. İtalyan Delegesi Montagna'nın başkanlık ettiği alt komisyon, 2 Aralık 1922 günü toplandı. Bu toplantıda İsmet Paşa başkanlığındaki Türk delegasyonu, değişimden Batı Trakya Müslümanlarının ayrı tutulmasını, İstanbul'daki tüm Rumlara değişimin uygu-

---

37 Rapor için bkz. *Lozan Barış Konferansı*, c. I, T. I, K. I, s. 116-120,123.

lanmasını, ayrıca İstanbul'daki Rum Patrikhanesi'nin de kaldırılmasını istedi. Bu görüş ve isteğe Yunan, Amerikan ve İngiliz delegeler katılmamışlardı. Tartışmaların sonunda Türk heyeti, "établis" deyimiyle nitelenen Rumların, İstanbul'da kalmalarını onaylarken,[38] ilke olarak, Yunanistan'a göç eden ailelerden ayrı olarak Anadolu'da alıkonan Rum erkeklerin ailelerinin yanına gönderilmesi, ayrıca zorunlu değişimin 1923 yılı mayıs ayına kadar uygulanmaması kararında diretmişti. Bu istekler, diğer taraflarca da benimsendiği gibi, ek olarak, değişime uğrayacak nüfusun sahip olduğu mülklerin, ayrı bir komisyon tarafından ele alınması da kararlaştırılmıştı. İlk görüşmelerde ortaya çıkan ayrıntılı değerlendirmeler, başkanlarının tarafsız ülkelerden olmasına özen gösterilen 11 alt komisyonun çalışmalarıyla devam etmişti. Kurulan bu komisyonların dördüne Danimarkalı, üçüne Hollandalı, ikisine İsviçreli, birine Norveçli, birine de İsveçli başkanlar seçilmiş, bunlar çalışmalarını Göçmenleri Yerleştirme Komisyonu ile bağlantılı yürütmüşlerdi.[39]

Bu gelişmelerden sonra, 30 Ocak 1923 tarihli sözleşme ve ek protokolle, mübadele anlaşması imzalanmış ve yasal yönden yürürlüğe girmişti.[40] M. İsmet, Dr. Rıza Nur, Hasan, E. K. Venizelos, D. Caclamanos imzalarını taşıyan sözleşmeye göre; Türk topraklarında yerleşmiş Rum-Ortodoks dininden Türk uyrukları ile Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının, 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak zorunlu mübadelesine girişilecek; bu kimselerden hiçbiri, Türk Hükümeti'nin izni olmadıkça Türkiye'ye; ya da Yunan Hükümeti'nin

38 Bkz: Akgün, "Birkaç Amerikan..." s. 252; "établis" (sakin bulunmuş, yerleşmiş) deyimi, Lozan Barış Konferansı görüşmelerinde ve sonrasında, Yunanistan ile Türkiye arasında sorun yaratan siyasi içerikli bir kavram niteliğini almıştır. Komisyondaki Türk üyelerine göre, İstanbul'da 30 Ekim 1918 tarihinden önce yerleşmiş olan kişiler Türk yasalarınca, "établis" (yerleşmiş, sakin olmuş) sayılmaktadır. Yunan üyeler ise, anlaşmada Türk ya da Yunan kanunlarına bu konuda bir atıf yapılmadığına göre, "établis" sözcüğünün, herhangi bir yasaya bağlı kalmaksızın, antlaşmanın metnine ve ruhuna bağlı kalarak yorumlanmasını savunmuşlardır. Komisyonun bu konuda bir çözüme varamaması üzerine, Milletler Cemiyeti'nin kararı ile Milletlerarası Daimi Adalet Divanı'ndan danışma isteğinde bulunulmuştur. Gönlübol ve Sar'ın belirttiği gibi, bu durum, Yunan Hükümeti'nin, İstanbul ve çevresinde yaşayan Rum halkından, olabildiği ölçüde fazlasını mübadele dışında bırakmak çabasından ileri gelmiştir. Adalet Divanı'nın verdiği bilgi ile de sorun çözülememiş, bu kez iki ülke arasında gerginlik yaratan bir içeriğe bürünerek büyümüştür. Établis sorunu ancak, 1 Aralık 1926 tarihinde Atina'da, iki devlet arasında yapılan bir antlaşma ile çözümlenebilmiştir; bkz. Gönlübol-Sar, *age*, s. 56-57; yine bkz. Erim, "Milletlerarası Daimi...", s. 62-73.

39 Akgün, "Birkaç Amerikan...", s. 253.

40 Antlaşmanın tam metni için bkz. Soysal, *Siyasal Andlaşmalar*, s. 177-183.

izni olmadıkça Yunanistan'a dönerek orada yerleşemeyeceklerdi. Mübadele İstanbul'da oturan Rumları ve Batı Trakya'da oturan Müslümanları kapsamayacaktı. 1912 yılı yasası ile sınırlandırıldığı biçimde, İstanbul Belediyesi (Şehremaneti) sınırları içinde, 30 Ekim 1918 gününden önce yerleşmiş (établis) bulunan tüm Rumlar, İstanbul'da oturan Rumlar; 1913 Bükreş Antlaşması'nın saptamış olduğu sınır çizgisinin doğusundaki bölgeye yerleşmiş tüm Müslümanlar da Batı Trakya'daki Müslümanlar sayılacaktı. Sözleşmede kullanılan "göçmen" (émigrant) terimi, 18 Ekim 1912 tarihinden sonra göç etmesi gereken ya da göç etmiş bulunan tüm gerçek ya da tüzel kişileri kapsamaktaydı. Mübadele uygulamasında, her iki halkın mülkiyet haklarına ve alacaklarına hiçbir zarar verilmeyecek, mübadele edilecek halklara mensup bir kimsenin hangi nedenle olursa olsun gidişine hiçbir engel çıkarılmayacaktı. Zanlı ya da suçu kesinleşmiş kişiler, kovuşturma yapan ülkenin makamlarınca, göçmenin gideceği ülkenin makamlarına teslim edileceklerdi. Göçmenler, bırakıp gidecekleri ülkenin uyrukluğunu yitirecekler, vardıkları ülkenin topraklarına ayak bastıkları anda, bu ülkenin uyrukluğunu edinmiş sayılacaklardı. Göçmenler her çeşit taşınır mallarını yanlarında götürmekte ya da bunları taşıttırmakta serbest olacaklar, bunlar için çıkış ve giriş vergisi alınmayacaktı. Aynı zamanda, cami, tekke, medrese, kilise, manastır, okul, hastane, dernek, birlik gibi tüzel kişiler ve başka kurumlar personellerini de kapsamak üzere, kendi topluluklarının taşınır mallarını serbestçe götürmeye ve taşıttırmaya hak kazanmışlardı. Her iki ülke, karma komisyonun önerisi üzerine, taşıma işlerinde en geniş kolaylıkları sağlayacaktı. Taşınır malların tümünü ya da bir bölümünü yanlarında götüremeyecek olan göçmenler bunları oldukları yerde bırakabilecekti. Bu durumda yerel makamlar, taşınır malların dökümünü ve değerini ilgili göçmenin gözleri önünde saptamakla görevli olacaktı. Göçmenin bırakacağı taşınır malların dökümünü ve değerini gösteren tutanaklar dört örnek olarak düzenlenecek ve bunlardan biri yerel makamlarca saklanacak, ikincisi karma komisyona sunulacak, üçüncüsü gidilecek ülkenin hükümetine, dördüncüsü de göçmenin kendisine verilecekti.

Bu sözleşmenin yürürlüğe girişinden başlayarak bir aylık süre içinde, bağıtlı yüksek taraflardan her birinden dört ve I. Dünya Savaşı'na katılmamış devletlerin uyrukları arasından Milletler Cemiyeti Konseyi'nin seçeceği üç üyeden oluşan ve Türkiye'de ya da Yunanistan'da toplanacak olan bir karma komisyon (Muhtelit Mübadele Komisyonu) kurulacaktı. Bu karma komisyonun başkanlığını, tarafsız üç üyeden her biri sıra ile yapacaktı. Karma komisyon gerekli göreceği yerlerde, her biri bir Türk ve bir Yunanlı üye ile, komisyonca atanacak tarafsız bir başkandan oluşacak,

kendisine bağlı olarak çalışacak alt komisyonlar kurmaya da yetkili olacaktı. Karma komisyon, bu alt komisyonlara verilecek yetkileri kendisi saptayacaktı. Tasfiye edilecek mallara, haklara ve çıkarlara ilişkin tüm itirazlar, karma komisyonca ve kesin hükmüyle karara bağlanacaktı. Komisyon ilgilileri dinledikten ya da dinlemeye yöntemi uyarınca çağırdıktan sonra, tasfiye edilecek taşınmaz mallara değer biçebilecekti. Komisyon, ilgili mal sahibine elinden alınan ve bulunduğu ülkenin hükümeti emrinde kalacak olan mallar için, borçlu bulunan para tutarını belirten bir açıklama belgesi verecekti. Bu açıklama belgeleri temel sayılarak, borçlu kalınan para tutarları, arıtımın yapılacağı ülke ile hükümetin, göçmenin bağlı olduğu hükümete karşı bir borcu olacaktı. Göçmenin, ilke olarak göç ettiği ülkede, kendisine borçlu bulunulan paranın karşılığında, ayrılmış olduğu ülkede bırakacağı mallarla eşdeğerde ve nitelikte mal alması gerekecekti. Her altı ayda bir, yukarıda belirtilen biçimde açıklama belgeleri temeli üzerinden, her iki hükümetçe ödenmesi gereken paraların hesabı çıkartılacaktı. Arıtım işlemleri bütünlendiği zaman, karşılıklı borçlar birbirine eşit çıkarsa, bunlarla ilgili hesaplar denkleştirilmiş ve kapatılmış olacaktı. Bu denkleştirme işleminden sonra, hükümetlerden birisi diğerine borçlu kalırsa, bu borç peşin para ile ödenecekti. Borçlu hükümet, bu ödeme için süre tanınmasını isterse, komisyon, yıllık en çok üç taksitte ödenmesi koşulu ile, bu süreyi tanıyabilecek, bu süre içinde ödenmesi gereken faizleri de saptayacaktı. İki taraf da mübadele edilecek halklara, gidişleri için saptanmış günden önce yurtlarını bırakıp gitmelerine yol açmak, ya da mallarını elden çıkartmak üzere doğrudan ya da dolaylı hiçbir baskıda bulunmamayı karşılıklı olarak yükümleniyorlardı. Gene iki ülke, ülkeyi bırakıp giden ya da gidecek olan göçmenleri hiçbir vergiye ya da olağanüstü bir resme bağlamamayı da yükümleniyorlardı. Mübadele dışı bölgelerde oturanların, bu bölgelerde kalmak ya da oralara yeniden dönmek hakları ile Türkiye'de ve Yunanistan'da özgürlüklerinden ve mülkiyetlerinden özgürce yararlanmalarına hiçbir engel çıkartılmayacaktı. Bütün bu konuların çözümü boyunca, karma komisyonun ve bağlı kurulların çalışmaları ve işlerinin yürütülmesi için gerekli giderler, komisyonlarca saptanacak oranlara göre, ilgili hükümetlerce karşılanacaktı.[41]

Kuşkusuz bütün bu konuların en ilgi çekeni, mübadele sözleşmesi kapsamına giren Türk ve Rum halklarının göçünün isteğe bağlı değil, zorunlu oluşuydu. Dolayısıyla, insan hakları ve mülkiyet hakkı açısından bakıldığında ortaya çıkan sonuç, tarihsel gelişmelerin doğal olarak zorlaması yüzünden bu hakların hiç olmazsa bir ölçüde askıya alınmasıydı. Kuş-

41 Bkz. *age*, s. 177-183.

kusuz, olay kendine özgü tarihsel dokusu içinde, değinilen hakların askıya alındığı ilginç bir örnekti. Özellikle "zorunlu göç" olma niteliği, bu açıdan duyulan kaygıları su yüzüne çıkaracak bir ağırlık taşıyordu. Yukarıda belirtilen konularda da görüldüğü gibi, mübadelenin yürütülmesini sağlayacak ilke, kuram, kuruluş ve yöntemler, gereklilik ve zorunluluk zemini üzerinde temellenmişti. Daha açık bir deyimle bu, tarihsel gelişmelerin ve uzantılarının ortaya çıkardığı doğal bir sonuçtu. Tasarlanan uygulamanın en belirgin niteliğini oluşturan "zorunlu göç olayı"nın, göçü yaşayacak kişiye yüklediği psikolojik, toplumsal, hatta ekonomik yük, diğer sorunları gölgede bırakacak ölçüde büyüktü. Göçün zorunlu oluşu, konuyu hem teoride, hem de uygulamada ayrıntılardan ve değişik, çapraşık sorunlardan arındırıp sade ve kesin bir niteliğe soktu ve göçü kolaylaştıracak ve uygulamayı hızlandıracak bir etken oldu. Ne var ki, Lozan'daki barış görüşmelerinde görüldüğü gibi, Venizelos'un takındığı tutum, işin pratikliğini sağlamaya hizmet etmekten çok, geleceğe yönelik siyasal projeleri kolaylaştıracak malzemeyi elde tutmaya dönüktü.

Böylece, Türk-Rum Mübadelesi'ni gerekli kılan koşulların en önemlisi sayılacak hukuksal ve uluslararası ilişkiler boyutu çözüme kavuşturulmuştu.

Bütün bu gelişmelere karşın, uluslararası düzeyde çözüme kavuşturulmuş bir konuda, gerek Yunanistan-Türkiye ilişkilerine, gerekse üzerinde anlaşılan yönteme gölge düşürecek gerginlikler yaşanmıştı. Özellikle basında yer alan, Yunanistan'da mübadele edilecek Türklere baskı yapıldığı iddialarıyla ilgili haberler, siyasi çevrelerde ve kamuoyunda epeyce etkili olmuştu.[42] Bu durum Yunanistan'la ilişkileri oldukça gerginleştirdi. Öyle ki, bu baskı politikasına karşı, benzer bir baskının Türk Hükümeti tarafından Türkiye'de bulunan Ortodokslara karşı uygulanması isteği, TBMM'de ciddi boyutlarda bunalım yarattı.[43]

---

42 Bu dönemde Yunanistan büyük siyasi bunalımlar yaşıyor, sık sık askeri ihtilallere tanık oluyordu. Bir gözlemcinin deyişiyle; her iki-üç ayda bir bir general Atina'ya bakan bir tepeye toplarını çıkarınca iktidarı eline alıyordu: Aras, *Görüşlerim*, s. 186; yine bkz. Akgün, "Yunanistan'da Kurtuluş Savaşı'nı İzleyen Gelişmeler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/3 (1993), s. 9-20; bu ortamda Yunanistanlı Türklere yoğun baskılar yöneltiliyordu. Basında halka "itidal ve sükunet" öneren çağrıların ve yazıların yer almasına karşın (*Yeni Asır* [Selanik], 11 Eylül 1922), "Harp Vergisi" adı altında yüksek oranlı vergiler konuldu, evler "müsadere" edildi. Bkz. Tesol, "Türk-Yunan ...", s. 302-308.

43 85 mebus kendi aralarında imza toplamış, meclise başvurarak kaygılarını dile getirmiş ve girişimlerde bulunulmasını istemişlerdi; *Hakimiyet-i Milliye*, 24 Ağustos 1923. İstanbul, Ankara ve İzmir başta olmak üzere, Türkiye'nin pek çok kentinde, benzer biçimde Türkiye'deki Rumlara da baskılar yapılmasını isteyen mitingler yapıldı; örneğin bkz. *Türk Sesi*, 13 Eylül 1923; *Hakimiyet-i Milliye*, 19 Eylül 1923.

Gerçekten de, onbinlerce insan mübadele uygulamasını beklemeden, başta Selanik olmak üzere, Yunanistan'ın kıyı kentlerinde toplanmıştı.[44] Karma komisyonun çalışmalarına Atina'da başlaması üzerine, bu tür yakınmaların azaldığı, ama devam ettiği görülüyordu. Bu durum, Türkiye'nin göçmenleri getirme işinde hızlı davranması gerektiğini ortaya koydu. Böylece, karma komisyonun önerileri doğrultusunda, yeterli hazırlık yapılmadan, kış aylarında göçmenlerin getirilmesi kararı alındı. Bu durumda, hem göçmenin hem de devletin ciddi sorunlarla karşılaşması doğaldı. Buna rağmen devlet, ortaya çıkabilecek sorunlarla uğraşmayı, göçmenlerin Yunanistan'da bir süre daha kalmalarına ve bunun ortaya çıkaracağı olası risklere tercih etmişti. Nitekim, Lozan'da imzalanan 30 Ocak 1923 tarihli protokol gereği, mübadele işleriyle uğraşmak üzere kurulmuş olan Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun, Türkiye'nin sunduğu öneriyi ve bu yöndeki yaklaşımını benimseyip desteklemesi, Türk tarafına güç ve cesaret veren bir zemin yaratmıştı.[45] Ülke içinde ise, sorunu çözüm noktasına götürecek planlama ve uygulamayı yürütecek bir örgütlenmenin gerekliliği ortaya çıkmıştı. Söz konusu gereksinimi karşılayacak kurum, "Mübadele İmar ve İskân Vekâleti" adını taşıyan bir bakanlık olarak belirmişti.

B. MÜBADELE, İMAR VE İSKÂN VEKÂLETİ'NİN KURULUŞU VE MUSTAFA NECATİ

Kurtuluş Savaşı'nın ardından Türkiye'de başlayan yeni dönemde, yanıp yıkılan yerlerin onarımı ve hareketlilik gösteren nüfusu yerleştirme çabaları, ağır sorunların baskısı altındaydı. Mübadele uygulamasıyla bu

---

Başta Menteşe Mebusu Esat Efendi olmak üzere, pek çok mebus, 10 Kasım 1923'te, mecliste yaptıkları duygusal konuşmalarda, bu görüşlerini dile getirdiler. Mecliste bu eğilimin arttığı gözlemleniyordu. Başvekil İsmet Paşa, yaptığı konuşma ile, bu eğilimin önüne güçlükle geçmişti; bkz. *TBMM Zabıt*, Devre. II, İçtima. I, c. I, Ankara, 1963, s. 320-330; örneğin bir gazetedeki yorumun başlığı: "Yunan Zulmüne Karşı Mukabelebilmisl Lazımdır", *Anadolu'da Yenigün*, 21 Teşrinievvel 1923.

44 Örneğin Selanik'e yığılanların sayısı 40.000'e ulaşmıştı; *Hakimiyet-i Milliye*, 6 Kânunuevvel 1923. Karma komisyonda Türkiye adına Kızılay temsilcisi olarak bulunan Ömer Lütfi Bey'e Selanik'ten, Kızılay Yardım Kurulu Başkanı Mahir Bey'in raporları, bu göçmenlerin genel durumu üzerine pek güzel bilgiler veriyor: *TKDA*, Dosya No: 530. Türk Hükümeti'nin gerek Yunanistan'ı, gerekse Karma Komisyonu uyarması üzerine, Yunan Hükümeti "müsaderelere" son verilmesi için kesin emirler vermiş, buna göz yuman yerel yöneticilerin ve jandarmaların sorumlu tutulacağını açıklamıştı. Bunun üzerine, yakınmaların ve kıyı kentlerine yığılmaların azaldığı görüldü: *Hakimiyet-i Milliye*, 24 Teşrinievvel 1923.

45 *Hakimiyet-i Milliye*, 16 Teşrinievvel 1923.

sürece yeni bir boyut eklenmişti. Bu dönemde, özellikle Mustafa Necati adının ön plana çıktığı görülüyordu.[46] Gerçekten de, Türkiye'de eğitim politikalarının saptanması ve kurumsal örgütlenmesinde üstlenmiş olduğu misyona benzer bir misyon, Mustafa Necati için bu ağır sorunlar yumağı ortasında da belirmişti.[47]

Mübadelenin ve mübadele olgusuyla doğrudan ilgili konuların çözümünde, etkin ve kapsamlı yetkilerle donatılmış bir örgütlenmeye duyulan gereksinim pek çok çevrede dile getiriliyordu. Bu örgütlenmenin ne nitelikte ve hangi düzeyde olacağı konusunda aykırı düşünceler öne sürülüyordu. Geçmiş dönemlerde, göçmenlerin yerleştirilmesiyle ilgili deneyimler, bu aşamada uygulanabilecek yöntemler açısından da iyi bir fikir verebilecek nitelikte değildi. Bu nedenle, yarım milyona yakın insanı yerleştirmek konusunda düşülecek yanılgılar pek ağır sorunların başlangıcı olabilirdi. Böylece, kamuoyunda ve resmi çevrelerde, belirgin bir duyarlılık ve kuşku ortamı oluşmuştu. Örneğin, bir İzmir gazetesinde yayımlanan "Mübadele ve İmar" adlı yazıda, örgütsüz bir ortamda yardıma gereksinim duyacak bir göçmen kitlesinin "perişan" durumunu gösteren bir senaryo çizilmekteydi. Bunun sonucunda bir göçmenin psikolojisinde oluşacaklara değinilen yazıda, bu ruh kırgınlığının hem birey, hem de toplum açısından yansımalarına dikkat çekilmekteydi.[48]

Kurtuluş Savaşı yıllarında, işgal edilen yörelerden iç bölgelere kaçan nüfusun buralarda yerleştirilmesi işiyle Sıhhıye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti'ne bağlı olan Muhacirin Müdüriyeti ilgilenmişti. Osmanlı Devleti'nde, özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ile, 1912-1913 Balkan Harbi sonunda göç edenlerin yerleştirilmeleri işiyle ilgili olarak, bazı komisyonların kurulduğu bilinmekteydi.[49] Hem bu komisyonların, hem de Sıhhıye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'ne bağlı müdüriyetin çalışmalarında, önemli aksaklıkların ortaya çıktığına, bu aksamalar nedeniyle de pek çok göçmen ailesinin perişan durumlara düştüğüne tanık olunmuştu. Örneğin, Türk Kurtuluş Savaşı'nın hemen bitiminde göç olaylarıyla ilgili olarak karşılaşılan türlü sorunların

---

46 Bkz. Arıkan, "Millî Mücadele'nin ...", s. 51-86; aynı yazar, "Mütareke'de Mustafa Necati ...", s. 27-35; aynı yazar, "İzmir-Kasaba Aydın ...", s. 52-56. Mustafa Necati'yi değişik yönleriyle ele alan bir sempozyum, 9-11 Mayıs 1991 tarihleri arasında Kastamonu'da yapılmıştır. Sempozyuma sunulan bildirilere topluca bkz. *Mustafa Necati Sempozyumu;* ayrıca bkz. Eski, *Mustafa Necati Bey ...*"

47 Bkz. Arı, "Cumhuriyet Döneminin ..."; Çapo, "Cumhuriyetin İlk..."

48 *Türk Sesi*, 11 Teşrinievvel 1923.

49 Bkz: Eren, *Türkiye'de Göç ...*"; Öztürk, *Göçmen Sorunu;* Baran, "Balkan Harbi'nden ...", s. 201-202.

çözümü için Maliye, Nafia, Muavenet-i İçtimaiye ve Dahiliye Vekâletleri arasında uzun yazışmalar olmuş, bir üst koordinasyon kuruluşunun yokluğu yüzünden, önemli ölçüde zaman yitirilmişti.[50] Böyle bir gecikmenin, bir an önce ilgiye ve yardıma gereksinimi olan insanların kötü yaşam koşullarının daha da ağırlaşmasına neden olduğunu kestirmek pek zor değildir. Üstelik, Anadolu'nun pek çok yerini ve Doğu Trakya'yı terk eden Rumlardan kalan terk edilmiş malların tasarruf hakkının, hangi resmi kurumun yetkisinde olacağı konusu uzun süre askıda kalmış, önemli ölçüde çelişkiler, karmaşalar ve belirsizlikler görülmüştü. Sonunda Maliye Vekâleti'nin öne çıkan ve geçerliliği benimsenen yetkisi, giderek tartışmalara ve bu malların durumuyla ilgili geleceğe dönük kaygı ve yakınmalara neden olmuştu.[51] Bu durum karşısında, Maliye Vekâleti'nin de elde etmiş olduğu yetkiyi ve hakkı yeterince benimseyememesi gibi garip bir tavır içine girdiğine tanık olunmaktadır. Bunun nedeni bir gün bu hakkın ve yetkinin bir başka kuruluşa devredilmesinin muhtemel olduğu beklentisiydi. Ayrıca, Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'ne bağlı mevcut müdürlüğün, hem örgütlenmesinin yetersizliği, hem de yetkisinin azlığı, daha da ağırlaşacağı belirginlik kazanmış sorunların çözümünde doyurucu bir güven duygusunun oluşumunu engellerken; yeni bir örgütlenmeye gidilmesinin görünürdeki nedenlerini de oluşturmuştu.[52] Öngörülen yeni teşkilatın, eksiklik ve yetersizliklerin çözümü için, varolan vekâletlerin üzerinde bir yetkiye gereksinim duyacağı anlaşılmaktaydı.

Nitekim, hükümetin söz konusu niteliklere uygun bir teşkilata duyduğu özlemin, 5 Eylül 1923 tarihinde, icra vekilleri adına reis Fethi Bey'in İcra Vekilleri Programı'nı mecliste okuması sırasında dile getirildiği görülüyor. Bu programda, "Mübadele ve İmar" başlığı altında özel bir bölüme yer verilmişti.[53] Programdan anlaşıldığına göre, hükümet yeni teşkilatı bir genel müdürlük olarak öngörmüş ve biri "Mübadele", diğeri de "İmar" olmak üzere, iki şubeye ayrılmasını tasarlamıştı. Programa göre, gelecek mübadele göçmenlerine bütçeden yardım ile, çoğu tarımsal alanda üretici olan bu insanlara üretimlerine karşılık avans verilmesi; yanan yörelerin de onarılması önemle

---

50 *TBMM Zabıt*, Devre. II, İçtima. I, c II, Ankara, ty, s. 634.

51 Bkz. Arı, "Yunan İşgalinden ...", s. 691-706.

52 Yeni bir teşkilatın gerekliliği, TBMM'ndeki görüşmelerde yeterince ele alınmış, geçmiş dönemdeki aksamalar örneklerle dile getirilmiştir. Örneğin bkz. *TBMM Zabıt*, Devre. II, İçtima. I, c. I, Ankara, 1961, çeşt. sayf.

53 *age*, s. 427; yine programın tam metni: *age*, s. 419-428.

öngörülüyordu.[54] Ayrıca, mübadele göçmenlerinin yerleştirilecekleri yörelere kadar taşınması, taşınabilir ve taşınamaz türden mal dağıtımları, yerleştirilmeleri, beslenmeleri, sağlık sorunlarıyla ilgilenilmesi, yeni teşkilatın görevi olarak belirlenmişti. Değinilen her evrede, taşıma için askeri araçlardan yararlanılması, şimendifer ve vapur kumpanyalarının kullanılması; göçmenlerin devlete yük olmaktan çıkıp üretici duruma gelmeleri için de, onlara tarımsal ve ekonomik kolaylıklar sağlanması öngörülüyordu. Bütün bu işlerin görülebilmesi için kurulması düşünülen alt şubelerin toplam sayısı yediydi. Verilen bir yasa önergesine göre, bu işleri tasarlamak, yapmak ve yürütmekle yükümlü olacak olan Müdüriyet-i Umumiye; Erkân-ı Harbiye-i Umumiye, Müdafaa-i Milliye, Dahiliye, Hariciye, Maliye, Nafia ve İktisat Vekâletleri'nden birer temsilci alacaktı. Öteden beri Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'ne bağlı olan İskân Müdüriyeti de, bu Müdüriyet-i Umumiye'ye bağlı olacak; ayrıca, bütün bu kurumlarla resmi yazışmaların mevzuata uygun olarak yapılabilmesi için, bir de Evrak Şubesi açılacaktı.[55]

Hükümetten bu tür öneriler gelirken, başka öneri ve istekler de, yabancı işgalinden kurtarılmış vilayetlerin mebuslarından ve Kütahya mebusu Tunalı Hilmi'den geldi. Bu mebuslar, kurtarılan batı vilayetlerini gezerek, kentlerin, kasabaların ve köylerin uğradığı yıkımı, halkın sefil ve perişan durumunu yakından görmüşlerdi. Gördüklerine dayanarak, mübadele olayını da dikkate alan bir onarım raporunu hükümete sunmuşlardı.[56] Hazırladıkları yasa önerisini ve bunun nedenlerini içeren raporu meclise vererek, işin pek önemli boyutlarda olduğuna ilgi çekip, bir vekâlet kurulmasının gerekli olduğuna değinmişlerdi.[57] Tunalı Hilmi ise, 23 Ağustos 1923 günü, "İmar Vekâleti Teşkili Hakkında Kanun Teklifi"ni bunlardan ayrı olarak meclise sunmuştu. Layiha Encümeni de, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda değişiklik yapılmadıkça, öneriyi "görüşmeye değer" kabul etmedi.[58] Tunalı Hilmi Bey'in, ikinci kez Nafia Vekâleti ile Sıhhıye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nin birleştirilerek, bir İmar Vekâleti kurulması yönündeki önerisi de, aynı encümen tarafından, aynı gerekçelerle reddedildi. Aynı konuda, birkaç kez meclis karşısına çıkmış olan Tunalı Hilmi Bey, kendisini "beş yaşında

---

54 *age*, Devre. II, İçtima. I, c. II, Ankara, ty, s. 621-622; yasa önergesi için bkz. *age*, s. 624.

55 Bkz: *age*, s. 630-637.

56 Bkz: *age*, s. 630-637.

57 *age*, s. 647.

58 *age*, Devre. II, İçtima. I, c. I, Ankara, 1961, s. 295, 332.

muhacirlik görmüş olan bu gönüllü, yüreği yaralı olan arkadaşınız" diye takdim etti. Kütahya Mebusu Recep Bey (Peker) ile İzmir Mebusu Mustafa Necati, Tunalı Hilmi'yi ve onun önerisini destekleyen konuşmalar yaptılar.[59] Recep Bey, mübadele ile gelecek göçmenlerin, Mustafa Necati de gezip gördüğü yerlerdeki felaketzedelerin acınası durumlarına dikkatleri çekti. Mustafa Necati söz konusu öneri hakkında şunları söylüyordu: "Bugün pek sefil kalan iki-üç milyon halkın dertlerini dinleyecek, şikâyetlerini istima edecek, onlara lâzım gelen şeyleri bulacak bir makama ihtiyac-ı kat'i vardır.. Binaenaleyh, Hilmi Bey'in İmar ve İskan Vekâleti teşkili hakkındaki teklifinin ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınması lazım gelir".[60]

Bu önerilerle ilgili olarak, mecliste yapılan oylama sonucunda, konunun Kanun-ı Esasi Encümeni'ne sevki uygun görüldü.[61]

Değinilen gelişmelerin ardından, 13 Ekim 1923'te, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki bir açıkoturumda konu yeniden ve daha ayrıntılı olarak gündeme geldi. Hükümetin bir bakanlık yerine bir genel müdürlük kurulması yolundaki önerisini içeren yasa önerisi ile, Tunalı Hilmi Bey'in söz konusu yasa önerisi aynı anda ele alındı. Her iki öneriyi de ilgilendiren Layiha Encümeni'nin tutanağı da okundu.

Başvekil Ali Fethi (Okyar) imzasını taşıyan hükümet layihasında, mübadele kapsamına giren Müslüman ahaliyi, birçok yokluk ve acıdan kurtarmak için, var olan vekâletlerin örgütlenmesinin dışında ayrı bir örgütlenmeye gidilmesinin gerekliliğine de değiniliyordu. Sorun memleketin ekonomik çıkarlarına uygun çözülmeliydi. O zamana değin, göçmen yerleştirme işleriyle uğraşan Sıhhıye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nin sınırlı olanaklarıyla bu sorunun altından kalkması olanaksızdı. Bu nedenle, Bakanlar Kurulu'na bağlı olarak, hem göçmen yerleştirme hem de pek perişan ve yıkıntı içinde olan yurdu onarma işiyle uğraşmak üzere, bir genel müdürlüğün kurulması yararlı ve uygun olacaktı. Bu genel müdürlük, bütün bakanlıklarla iletişimi sağlayacak, böylece yapılacak işin yavaşlamasının önüne geçecekti. Bu nedenle de, bütün bakanlıklardan birer üye bu genel müdürlükte görevlendirilecekti. Sıhhiye Vekâleti'ne bağlı olan ve uygulamada pek iş üretemediği görülen İskân Müdüriyeti'nin de, bu yeni kuruma bağlanmasının uygun olacağı dile getiriliyordu. Söz konusu müdürlüğe bağlı olarak, yurdun onarım işlerini üstlenecek bir İmar Müdüriyeti de kurulacaktı.[62]

---

59 Bkz: *age*, s. 232-235.

60 *age*, s 233; yine bkz: Arı, *"1923 Türk ..."*, s. 48-54.

61 *age*, s. 234.

62 Söz konusu layihanın içeriği hayli geniştir. Layihada, iskân edilecek ahali arasında ayı-

Kendisine özgü kırık şivesiyle meclistekileri çok etkilediği anlaşılan Tunalı Hilmi Bey, göçmenler sorunuyla ilgili kurumun, bir vekâlete bağlı olmayacak derecede üst seviyede tutulması gerektiğini savunuyordu. Bu kurum, bir savaş ortamındaki Harbiye Nezareti gibi önemli olacaktı. Yakındığı bir konu da, yeni devletin bir nüfus siyasetinin olmayışıydı. Göçmenler sorunuyla o sırada ilgilenen Sıhhiye Vekâleti'nin bu konudan anladığı, yalnızca "merhametçilik, sadakacılık ve yardımcılık"tı.

Tunalı Hilmi Bey, ülkeyi onarma işinin, göçmenleri yerleştirme işinden ayrı düşünülemeyeceği yargısını taşıyordu. Nafia ve iskân işlerini, bir ananın tek memesini emen ikizlere benzetiyordu. Ona göre, bu denli ağır bir sorunun altından kalkmanın tek yolu toplumsal dayanışma, örgütlenme ve hükümetle işbirliğiydi.[63]

Bu arada, hükümet tarafından, göçün gerçekleştirilmesi sırasında alınması gerekli acil önlemleri saptamak ve bu konuda inceleme yapmak amacıyla, Aydın Mebusu Doktor Mazhar Bey'in başkanlığında oluşturulmuş olan komisyon, hazırladığı layihayı meclise sundu. Layihanın bir yerinde şu satırlar yer almaktaydı: "Artık dünya, dokuz senelik fasıla-i fecaattan sonra, şark-ı karibi sükun ve huzuruna terk ederken, bizim ilk işimiz, şüphesiz Anadolu'da ana-baba ocağından mahrum dulların, yetimlerin, iki yüz bin kilometre murabbaını mütecaviz bir saha-i harabide inlemesine nihayet vermek ve müsibet-i zailenin yeni mesaib tevlid etmemesine çalışmak olmalıdır."[64]

Bu satırları, Tunalı Hilmi Bey'in tezini destekleyen yaklaşımlar ve sözler izledi. Başvekil Ali Fethi Bey, yüksek kurul (TBMM) bunu bir vekâlet şeklinde kabul ederse, kendilerinin de memnunlukla bu isteğe uyacaklarını söyledi. Ona göre, örgütlenmenin müdüriyet şeklinde olmasının yararları açısından, bazı gerçekler dile getirilmeliydi: "Bu müdiriyeti umumiyenin iskân ve mübadele ve imar işleriyle iştigal etmek üzere birtakım şuabatı bulunacaktı ve bu şuabatın, bilfarz İktisat Vekili'nin fevkalade haiz-i itimadı olacağından, yapılacak işleri fevkalade muhabereye lüzum görmeksizin yapacak veya yapılamayacak şeyleri de bilecektir. Ayrıca İktisat Vekili ile bir muhabereye lüzum kalmadan, bu zatın vereceği emir üzerine, doğrudan doğruya vilayata tebligatta bulunacaktır, mütalaasına vasıl olduk."[65]

---

rım yapılmayacağı, müdüriyetin "nakil, tevzii, iskân ve iaşe" işleriyle uğraşacağı, üretici duruma getirilecekleri vb belirtilmektedir; bkz: *age*, s 622; yine bkz: Arı, *age*, s. 49.

63 *TBMM Zabıt*, s. 629.

64 *age*, s. 630.

65 *age*, s. 648.

Bu görüşler, mecliste, bir vekâlet mi yoksa müdüriyet mi kurulsun tartışmasını yaratmıştı. Bir müdüriyet kurulmasını önerenlerin asıl çekindikleri konu, o günkü koşullarıyla bütçenin geniş bir teşkilata sahip olacak vekâlet masraflarını karşılayamayacağı korkusuydu. Bunun için, genellikle tek bir vekâlet içinde uzmanlaşma olayının geç ve güç olacağı öne sürülüyor; bu sorunun ancak, her bakanlıktan uzmanların katılacağı bir müdüriyetle çözülebileceği düşüncesi geliştiriliyordu. Başvekâlete bağlı olacak bu müdüriyetin masrafları, görevin niteliğine göre, diğer vekâletlerce karşılanacaktı. Bu önerilere karşılık, müdüriyet yerine bir vekâlet kurulmasını isteyenler işin önemini ve genişliğini kavrayıp, köklü bir çözüme ulaşmak için oldukça geniş bir teşkilatın kurulmasını yararlı gördüklerini ileri sürüyorlardı.

Bütün bu görüş, istek ve ısrarlardan sonra, bir vekâlet kurularak göçmen sorunlarıyla uğraşılması düşüncesi ağırlık kazandı ve Tunalı Hilmi Bey'in bunun için 132 arkadaşıyla verdiği önerge, 13 Ekim 1923 tarihinde kabul edildi. Ayrıca, kurulacak vekâlete "tekabül edecek" bir komisyon oluşturuldu. Gelişmenin bu şekilde sonuçlanmasını en coşkulu biçimde karşılayan kişi de, kuşkusuz Tunalı Hilmi Bey oldu. Başta o olmak üzere, duygusal ve heyecanlı sözler, meclisin ünlü hatiplerince dile getiriliyordu. Bu sözler hem Balkanlar'da Türklerin çözülüşünden duyulan üzüntü ve kırgınlığı, hem de anayurda dönüşün sıcaklığını yansıtıyordu.

Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin bu biçimde kurulmasının ardından, artık sıra, bu yeni vekâlete vekil olarak kimin seçileceğine gelmişti. *Hakimiyet-i Milliye*, 15 Ekim 1923 günü; "Kaya, Necati, Zekai, Ferid Bey'ler vekâlete namzeddir" diyerek adayları açıklamış;[66] birkaç gün sonra da, bir İzmir gazetesi vekâlete aday olarak önce Sivas Mebusu Muammer Bey'in gösterildiğini, fakat o görevi kabul etmeyince, Trabzon mebusu Muhtar Bey'e meyledildiğini duyurmuştu.[67] Sonuçta, 20 Ekim 1923 günü, İzmir Mebusu Mustafa Necati, TBMM tarafından, 165 oydan 158'ini alarak vekil seçildi.[68] Bu, Mustafa Necati Bey'in, cumhuriyet döneminin ilk yıllarında, mübadele, imar ve iskân işlerinin organizasyonunu hazırlama, gerçekleştirme süreçlerinin

---

66 *Hakimiyet-i Milliye*, 15 Teşrinievvel 1923.

67 *Türk Sesi*, 18 Teşrinievvel 1923.

68 Bkz: *TBMM Zabıt*, Devre. II, İçtima. I, c. II, Ankara, ty, s. 826; *Hakimiyet-i Milliye*, 21 Teşrinievvel 1923; Mustafa Necati, 1892 yılında İzmir'de dünyaya gelmiştir. İlköğrenimini, Birhan'ül Maaruf Mektebi'nde tamamlamış, ardından İzmir İdadisi'ne devam etmiştir. İdadi Mektebi'ni başarıyla bitirdikten sonra, 1912'de Hukuk Fakültesi'ni tamamlamış, İzmir'de Darülmuallimin ve Darülmuallemat'ta öğretmenliklerde bulunmuştur. Bir yandan da, Şark Hususi İdadisi'ni, Vasıf Bey'le (Çınar) birlikte açmıştır: *Türk Sesi*, 27 Haziran 1923. İzmir'in işgal edilişinin üçüncü günü Balıkesir'e geçerek, bir çete teşkilatı kurmuş, Kuva-yı Milliye güçleri içinde, müfreze ko-

en önemli miman olarak ortaya çıkışının başlangıç noktasıdır. Nitekim, vekil seçildikten sonra, mecliste yaptığı teşekkür konuşmasında şunları söylemişti: "Yüzbinlerce kardeşin hayat ve mematını teşkil edecek olan bu iş, hakikaten çok mühimdir. Fakat bundan evvel ifa-yı vazife eden selef-i âliniz birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, nasıl düşmanlar karşısında milleti zaferden zafere götürmüşse, size istinad ederek yürüyeceğimiz yol üzerinde de, ikinci (Türkiye) Büyük Millet Meclisi imar işlerinde muvaffak olacak, memleketin imarını temin edecektir. Bendeniz bütün imanımla buna çalışacağımı, bu kürsi-i mualladan arz ve vaadediyorum."[69]

Mustafa Necati bu görevinde, 6 Mart 1924 tarihinde yeni İsmet Paşa Hükümeti'nde Adliye Vekili oluncaya dek kaldı.[70] Ondan sonra bu göreve getirilen kişi, Mahmut Celal Bey'di (Bayar).[71] Yaklaşık beş aylık Mübadele, İmar ve İskân vekilliği görevi süresince Mustafa Necati, vekâletin merkezde ve taşrada örgütlenmesinden, yasal düzenlemelere kadar, tam bir idealist bürokrat örneği olmuştu. Vekil olarak son derece hassas bir konunun çözümü için onun seçilişi kamuoyunun hemen bütün kesimlerinde hoşnutluk yaratmıştı. Kısa geçmişine ulusal konularda büyük başarılar sığdırmış olan Mustafa Necati'nin bakanlığı kamuoyun-

---

mutanı olarak çalışmıştır. Anzavur'a ve Yunanlılara karşı dövüşmüştür: *Hayat Tarih Mecmuası*, I/5 (1972), s. 3. Balıkesir'de, Vasıf Bey'le (Çınar) birlikte, *İzmir'e Doğru* gazetesini çıkarmıştır. İstanbul'un işgali üzerine, yapılan seçimlerde Saruhanlılar bu genç milliyetperveri kendilerine mebus seçmişlerdir: *Türk Sesi*, aynı sayı. Samsun ve Kastamonu mıntıkaları İstiklal Mahkemeleri'nde başkanlık yapmıştır; bkz: Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 148-155, 168-175; kısa yaşam öyküsü için bkz. Şapolyo, "Mustafa Necati..." s. 222-226; yine bkz. Eski, *age;* Beydoğan, "Mustafa Necati'nin ...", s. 20-26. "Memleketin heyecanlı hatiplerinden birisidir. Anadolu kendisini çok sever. Kastamonululer kendisine fahri hemşehrilik vermişlerdir. İzmir'in kıymetli bir evladını mebus görmek, fahraver bir zevktir": *Türk Sesi*, 27 Haziran 1923. Beş ay kadar süren Mübadele, İmar ve İskân vekilliğinden sonra, önce Adliye, ardından da Maarif vekilliğine getirilmiştir. 1 Ocak 1929'da, çok genç yaşta iken ölmüştür. Soykütüğü için bkz. Uğural, "Mustafa Necati'nin ...", s. 185-188.

69 *TBMM Zabıt*, s. 826; *Hakimiyet-i Milliye*, 21 Teşrinievvel 1923; yine bkz. Arı, *age*, s. 55; aynı yazar, "Cumhuriyet Döneminin...", s. 52-53.

70 Bkz: *agm*, s 44-57; Çapa, *agm*, s. 58-70; yine kısaca bkz. Arar, *Hükümet*, s. 34.

71 Bkz: Kutay, *Üç Devirden*, s. 93; bu yapıtta anılarını aktaran Celal Bayar şunları demektedir: "Terakkiperver Fırkası'nın verdiği sual listesinin büyük bölümü, iskân işlerindeki aksamalar idi, Mustafa Necati istifa etti ve ben hayatımda, daima benimsediğim bir vazifeye talib olmamak, fakat teklif edilenden de kaçınmayarak, elimden geldiğince hizmet etmek prensibi ile, ısrarlı arzuya karşı çıkmadım, mevzuu kucakladım ve yine mutadım üzre kendi görüşlerime uygun, uzun vadeli bir çalışma programı üzerinde hazırlıklara başladım" (s 93). Burada bir tarihsel yanılgı vardır. Bir kere, Mustafa Necati bu görevinden, Terakkiperver Fırkası'nın eleştirileri üzerine "istifa etmiş" değildir. Çünkü bu tarihte (6 Mart 1924), söz konusu fırka henüz kurulmuş değildir

da pek olumlu bir seçim olarak değerlendiriliyordu. Aynı değerlendirmenin, mecliste de yapıldığı, Mustafa Necati'nin pek çok kişiye umut verdiği görülüyordu.[72] Buna karşılık, konuya gölge düşüren iki etken, parasal olanakların azlığı, sorunun ise pek büyük oluşuydu. Bu nedenlerden dolayı Mustafa Necati'nin memleketi olan İzmir basınında bile, Mustafa Necati'ye duyulan güven belirtildikten sonra, bu ağır yükün altından kalkmanın zorluğu vurgulanıyordu. Aynı yargıyı, "İskan ve İmar Vekâleti" adlı başyazıda görüldüğü gibi, rejimin resmi sesi olan *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi bile paylaşıyordu.[73]

Mustafa Necati bakan olur olmaz, pek samimi bir dille, yalnız parasal olanakların değil, bakanlığın bu işlerle ilgili bir bilgi birikiminin de olmadığını itiraf etti.[74] Bir araştırma yaptırarak, diğer ülkelerdeki yasaları ve mevzuatı inceledi. Bulgaristan'ın mübadele yasası ile, Belçika, Almanya ve Fransa'nın onarım işleriyle ilgili mevzuatını gözden geçirdi.[75] Osmanlı Devleti'ndeki göçmenler sorununun acı anıları daha zihinlerdeydi, bu nedenle çağdaş yöntemlere yönelmek gerekiyordu.[76]

Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, Ankara Sanayi Mektebi binasındaki, henüz tamir edilmemiş olan Rüsumat Müdüriyet-i Umumiyesi'nin terk etmiş olduğu bölümde işe başladı. Henüz vekâletin kendisine ait bir binası olmadığı gibi, geçici olarak yerleştiği bina da, fiziki olanaklar yönünden büyük eksiklikler içindeydi. Bu nedenle Mustafa Necati, *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinin bir muhabiriyle yapmış olduğu söyleşide şunları söylüyordu: "Henüz siz de görüyorsunuz ki, kendim için bile otura-

---

(Kurtuluş tarihi: 17 Kasım 1924). Eğer burada, bu fırkayı kurmaya eğilimli mebusların o ünlü hükümeti düşürme girişimlerinden söz edilmek isteniyorsa; o da 19 Ekim 1924'ten sonraki gelişmelerde görülmektedir ve o sırada Mübadele, İmar ve İskân Vekili olan kişi, Bursa Mebusu Refet Bey'dir (Canıtez). Bu konu ile ilgili olarak *Nutuk*'ta ayrıntılı bilgi verilmektedir; bkz. Atatürk, *Nutuk*, c. II, s. 864-874. İşin doğrusu şudur: 6 Mart 1924 tarihinde, İsmet Paşa kabinesi istifa ederek, yeni İsmet Paşa kabinesi kurulmuştur. Bu yeni kabinede değişiklikler yapılarak, Mustafa Necati'ye Adliye Vekilliği verilmiştir. Bkz. Kocatürk,*Kronoloji*, s. 411. Yoksa, Mustafa Necoti'nin yoğun eleştiriler sonucu görevinden istifa ederek, yerine Celal Bayar'ın getirildiği savı yanlıştır.

72 Tunalı Hilmi: "Necati Bey, dilerim Allah'tan ki, muhacirler için canlı necat olsun"; *TBMM Zabıt*, Devre. II, İçtima. I, c. III, Ankara, ty, s. 306.

73 *Hakimiyet-i Milliye*, 23 Teşrinievvel 1923.

74 *Hakimiyet-i Milliye*, 2 Kanunuevvel 1923; K. Arı, *agm*, s 54.

75 *Tanin*, 10 Teşrinievvel 1923.

76 Elde, Prusya Müstemleke Nezareti'nin yayımladığı bir kitabın çevirisi vardı; ama, bu da hem konuya pek uzak bir içeriğe sahipti, hem de pek yetersizdi; Bkz: *Beynelmilel Usul-ü Temsil: İskan-ı Muhacirin*, (çev: Habil Adem), İstanbul, 1334.

cak bir yerim yoktur. Şurada, bir müdüriyet odasında, hakikaten bugün için derhal icrası lazım gelen işlerle karşı karşıya bulunuyorum."[77]

Bu aşamada, elde ne doğru dürüst bir vekâlet bütçesi, ne de vekâlete ait işlerin yürütülebilmesi için oluşturulmuş bir mevzuat vardı. Teknik personel ve bürokratik kadro ise, bütünüyle yetersizdi. Mustafa Necati, 1923 yılı için, en başta düşüneceği işin "mübadele" işi olduğunu söylüyor, bunun için de uzmanlara duyulan gereksinimden, eksik olan altyapının tamamlanmasından, mevzuatın yeni baştan oluşturulmasından söz ediyordu.[78]

1. Merkezdeki Teşkilatlanma ve Bütçe

Büyük zorluklar altında göreve başlamış olan Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin merkezdeki teşkilat yapısı, 1 Kasım 1923 tarihli 366 nolu yasa ile belirlendi.[79] Bu yasaya göre, vekâlet bir ortak müsteşarlığı olan iki genel müdürlüğe ayrıldı. Bunlardan biri, "Mübadele ve İskân Müdüriyet-i Umumiyesi", diğeri de "İmar Müdüriyet-i Umumiyesi"ydi.[80] Bu genel müdürlüklerden birincisinin başına Anadolu Ajansı İstihbarat Müdürü Vali Necdet Bey, diğerinin başına da eski iskân müdürlerinden Sabri Bey atandı. Vekâlet hukuk müşavirliğine ise eski Müdafaa-i Hukuk Müşaviri Saadi Bey getirildi.[81] Mübadele ve İskân Müdüriyet-i Umumiyesi'ne bağlanan şubeler şunlardı: 1. Sevkiyat ve Nakliyat Şubesi, 2. Muhacirin Şubesi, 3. İaşe Şubesi, 4. İskân ve Emakin Şubesi. İmar Müdüriyet-i Umumiyesi'ne bağlanmış olan şubeler de şunlardır: 1. Muamelat Şubesi, 2. İnşaat ve Tamirat Şubesi, 3. Heyet-i Fenniye Şubesi. Bunların dışında, Hukuk Müşavirliği, Heyet-i Teftişiye, Muhasebe Şubesi Müdüriyeti, İhsaiyat ve Memurin Şubesi Müdüriyeti, Evrak ve Muhaberat Şubesi Müdüriyeti, Hıfzısıhha Mütehassıslığı gibi birimler de, vekâlet örgütü içinde yer almaktaydı.[82] Taşradaki örgütlenme birimleri de, bu hiyerarşik düzen içinde yerini alıyordu.[83]

77 *Hakimiyet-i Milliye,* aynı sayı.

78 *Hakimiyet-i Milliye,* aynı sayı.

79 Vekâletin teşkilat yapısını belirleyen yasa ve teşkilat yapısı için bkz: *Düstur,* V, 3. tertip, Ankara, 1969, s. 160-164; yine şurada: *TBMM Zabıt Ceridesi,* Devre. II, İçtima. II, c. VII/1, Ankara, 1968, s. 1059-1074; *Hakimiyet-i Milliye,* 22 Teşrinievvel 1923.

80 *Düstur,* s. 162.

81 *Hakimiyet-i Milliye,* aynı sayı.

82 *Düstur,* s. 162, *TBMM Zabıt,* Devre. II, İçtima. I, c. III, Ankara, ty, s. 140-141.

83 *age,* s. 141.

Bütçe konusuna gelince: Mustafa Necati, 31 Ekim 1923 tarihinde vekâlet bütçesi için meclise Tahsisat Kanunu'nu sunmuş, bu kanun önergesi içindeki toplam tutar, 6.125.000 lira olarak belirlenmişti.[84] Mustafa Necati, bunun 6.000.000 lirasının göçmenlerin Türkiye'ye taşınması ve beslenmelerine, 125.000 lirasının da, dört buçuk aylık memur maaşlarına ayrılmasının düşünüldüğünü belirtiyordu.[85] Henüz yerleşememiş ve pek kötü durumlarla karşılaşmış olan doğu illeri göçmenlerine ve sığınmacılara da, bu bütçeden pay ayrılmıştı.[86] Sonuçta, 1923 yılı vekâlet bütçesi, 6.095.183 lira olarak belirlendi; bu ödeneğin 3.221.431 lirası harcamaya açıldı; bunun da 52.700 lirası yakacak, 327.630 lirası inşaat ve onarım, 120.800 lirası taşıma, 332.397 lirası tarım araçları, hayvan ve tohumluk alımı, 2.302.808 lirası da mübadele, imar ve iskân işlerinin ortaya çıkacak zorunlu harcamalarına ayrıldı. Geriye kalan para personel harcamalarına ve bürokratik giderlere ayrılıyordu.[87] Bu konularda, vekâletin görev alanına giren yükümlülükleri açısından mübadele göçmenlerine ayrı bir önem verildiğini ve öncelikli sayıldığını da görmek olanaklıdır. Öyle ki, Mustafa Necati, mübadil göçmenler dışında kalan, ama yerleştirilmeleri gerekli diğer göçmenler için şunları söylüyordu: "Bunların iskânını ancak mübadeleye tabi olanları memleketimizde mükemmel bir surette terfih ettikten sonra yapabiliriz. Yoksa o vakte kadar bunları terfih etmek gayrimümkündür."[88]

Bu sözlerden de anlaşılacağı gibi, yukarıda belirtilen bütçenin kapsamı, büyük ölçüde mübadele göçmenlerini ilgilendiren işler için zorlanacak öğeleri içermekteydi. Dikkati çeken bir başka konu da, 1923 yılı için belirlenen bütçenin, bu yılın son üç ayı için yürürlükte oluşuydu. Yani belirlenen para, bu üç aylık süre içinde vekâlet tarafından harcanabilecekti. 1924 yılı için ayrı bir bütçe ayrılacağına göre[89], 1923 yılı bütçesi, mübadele işlerinde harcanmak üzere, önemli bir kaynak olarak ortaya çıkmıştı. Ülkenin yanan yıkılan yörelerinin onarımı için, kaynak sağlanması düşüncesi ile, ilk kez 13 Ekim 1923 tarihinde, yani Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin kurulmasına ilişkin yasanın ka-

---

84 *age*, s. 143-144.

85 *age*, s. 143-144; vekâlete bağlı memur maaşlarının dökümü: *Düstur*, s. 160-164.

86 *TBMM Zabıt*, s. 144.

87 *age*, s. 142.

88 *age*, s. 185.

89 1924 yılı Türkiye bütçesinin yalnızca gider kaleminin 120.000.000 liraya ulaşacağı tahmin edilmekteydi. Maliye Bakanlığı bu yıl için hazırlamış olduğu bütçede, 107.589.810 lira gelir, 105.259.927 lira da gider öngörmüştür. Görüldüğü gibi, tahmin edilen ile öngörülen gider kaleminde önemli bir açık ortaya çıkmaktadır.

bul edildiği gün, Aydın Mebusu Dr. Mazhar ve arkadaşlarınca, kurtarılan yörelerdeki halkın kötü durumunu gösteren raporlarında yer alan öneriler bölümünde bir İmar Bankası kurulması düşüncesi de gündeme getirildi.[90] Ama bu düşünce uzun zaman tartışılmasına karşın gerçekleştirilemedi.

2. Mübadele, İmar ve İskân Kanunu

Kuruluş aşamasından ve bütçe olanaklarının belirlenmesinden sonra vekâletin önündeki en büyük iş, kapsamlı bir yasanın çıkarılması sorunu oldu. Vekâlet bürokratlarının ve özellikle de vekil Mustafa Necati'nin çabaları sonucu, 23 Ekim 1923 tarihinde, hazırlanan yasa önerisi TBMM'ye sunuldu. "Mübadele, İmar ve İskân Kanunu" adını taşıyan yasa, 8 Kasım 1923 günü TBMM'de kabul edildi.[91] Oldukça ayrıntılı olan yasa metni, yirmi maddeden oluşuyordu. Vekâletin görevleri, her görevin kapsamı, vekâletin yetkileri, bütçe kaynakları, uzman elemanların sağlanması ve diğer vekâletlerle koordinasyonun kurulmasıyla ilgili ilkelere değin pek çok öğe, ayrıntılı olarak bu yirmi maddeye sığdırılmıştı. Buna göre, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, ahali mübadelesine dayanarak, ahalinin taşınma, beslenme, barınma ve yerleşmesini; göçmenlerden yardıma gereksinimi olduğu belirlenenlerin indirme iskelelerinde ve yollarda, yerleştirilmelerinden sonra da yerleştirildikleri yerde beslenmelerine iki ay devam edilmesini sağlayacaktı. 1912 yılından beri herhangi bir yere yerleştirilememiş olan göçmen ve sığınmacılarla, konar göçer aşiretlerin ve daha sonraki dönemlerde hükümetçe kabul edilecek göçmenlerin, yıkıma uğramış yöre halkından evleri yıkılmış olanları yerleştirmek, refahlarını sağlamak, yerleşme alanlarını belirlemek, ülkenin yıkıma uğramış yörelerinin onarımı koşullarını hazırlamak ve sağlamakla da görevliydi.[92] Mübadele, onarım ve yerleştirme işlerine yönelik işlerde vekâlet, mülki ve askeri araç gereçlerden ve devlete ait diğer olanaklardan gerekli gördüğü ölçüde yararlanmaya yetkiliydi. Bu işlerde, vekâlet tarafından gerçekleştirilecek tebligatları, her işle ilgili olarak yerine getirmeye bütün mülki ve as-

---

Ahmet Hamdi (Başar) bunu, hem yabancıların Lozan Antlaşması ile belirlenen Osmanlı borcu ödemelerinden, hem de Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin henüz örgütlenmesinin tamamlanmamış olmasından dolayı belirecek zorunlu harcamalardan ileri gelen bir açık olarak yorumlamaktadır: A. Hamdi, "Vaziyet-i Maliyemiz", *TİM*, II/34 (12 Teşrinisani 1923), s. 339-340.

90 *TBMM Zabıt*, Devre: II, İçtima: I, c II, Ankara, ty, s. 631.

91 368 nolu yasa için bkz: *Düstur*, V, s. 165-167.

92 Madde:1; *age*, s. 165.

keri devlet memurları zorunlu tutuluyordu. Bu görevlerde tembelliği ve ilgisizliği görülenlerin, hangi vekâlete ya da devlet kurumlarına bağlı olursa olsun, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin isteği üzerine işten el çektirilmesi, mahkeme edilmesi ve buna yeltenenlerin ilgili kanun maddesine göre en ağır ceza ile cezalandırılması kararlaştırılmıştı.[93] Vekâlet, görevlerinin yerine getirilmesi konusunda, gerekli olan yerlerde mahalli memurlar ile, idare ve belediye üyelerinden veya diğer gerekli olanlardan, istediği kadar ara kurullar seçme ve oluşturmaya yetkiliydi.[94] Kanunla o zamana kadar Sıhhıye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'ne bağlı bulunan İskân Müdüriyeti kaldırılmış, bu müdüriyetin ve Dahiliye Vekâleti'ne bağlı İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nin bütün görevlileri, belgeleri ve araç-gereci, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'ne devredilmişti. Muavenet-i İçtimaiye bütçesinin bu teşkilata karşılık olarak, kanunun yayımlanması tarihinde bulunan ödeneği, vekâlete devrediliyordu.[95] Vekâlet tarafından bütçesinde hesabı olan ödeneğin karşılığında istenecek para, hazinece nakit olarak vekâlet emrine avans suretiyle verilebilecekti. Bu maksatla Maliye Vekâleti, üç milyon liraya kadar gerektikçe avans vermeye yetkiliydi.[96] Ücret ve harcamaları mübadele, imar ve iskân genel harcama kaleminden verilmek üzere, mübadele, imar ve iskân işleri için gerektiği kadar uzmanların görevlendirilmesine ve geçici görevlendirme için gerekli görüldükçe, ücretli memur istihdamına vekâlet yetkili bulunuyordu.[97] Yine gereksinim duyuldukça, vekâletten gelecek istek üzerine bütün terk edilmiş taşınmaz malların, göçmenler ile düşmanlar tarafından evleri yıkılmış ve yakılmış olan muhtaçlara ayrılıp dağıtılmasına ve bu mallardan kiraya verilenleri ve çeşitli biçimde ikinci kişiler tarafından işgal edilenleri boşalttırmaya vekâlet yetkiliydi. Böyle bir tahliye olayında, kiranın feshi biçiminde zarara uğrayanlar bulunduğunda, Maliye Vekâleti belirlenecek zararı mahkemeye başvurmaya gerek kalmaksızın, sözü edilen taşınmazdan alınmış olan kiradan sağlayacaktı. Zararın belirlenmesi ise, mahalli en büyük idare memurunun başkanlığında Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nce atanacak iki ve belediyece atanacak diğer iki üyeden oluşan komisyonca yapılacaktı. Bu komisyonun kararları temyize gidemeyecekti.[98] 1912 yılı başından sonra yerleştirilmiş olan göçmenleri

---

93 Madde:2; *age*, s. 165.
94 Madde:3; *age*, s 165.
95 Madde:4; *age*, s 165-166.
96 Madde:5; *age*, s 166.
97 Madde:7; *age*, s 166.
98 Madde:8; *age*, s 166.

iki sene içinde durumlarına ve el becerilerine göre gerekli yerlere taşıma ve yerleştirme görevi de, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nindi.[99] Bunlara ek olarak, yanıp yıkılan yörelerin imarı için bir İmar Bankası kurulması[100], 1912 yılından beri yapılmış olan binaların 1949 yılı sonuna kadar emlak vergisinden muaf tutulması[101] işgal güçlerince yıkılan fabrika ve tezgâhların yeniden onarımı ve yapımı için yurtdışından getirilecek makine, alet ve edevattan gümrük vergisi alınmaması[102] Mübadele, İmar ve İskân Kanunu'nun hükme bağladığı diğer konulardı.

Görülüyor ki, vekâlet mübadele göçmenlerinin ve onların dışında 1912 yılından bu yana Türkiye'ye sığınmış olan göçmenlerin, savaşın yıkımından zarar görmüş felaketzedelerin yerleşmeleri ve üretici duruma gelinceye kadar refahlarını sağlamak gibi çok geniş ve kapsamlı bir sorunun çözümü için görevlendirilmişti. Böylesine kapsamlı sorunların çözümünü gerçekleştirebilmek için de, diğer vekâletlerde rastlanmayan olağanüstü yetkiler ve ek olanaklar bu vekâlete tanınmıştı. Oysa, bütün bu geniş yükümlülüklere karşılık, vekâletin başvurabileceği kaynak, devlet bütçesi olarak belirlenmişti. Yasanın mecliste görüşülmesi sırasında, vekâletin kaynak yetersizliği üzerinde durulmuştu. Diğer bir konu da, yardıma gereksinimi olan göçmenleri vekâletin iki ay kadar iaşe etme yükümlülüğüydü. Eleştiride bulunanlar, bu hükmün kaldırılarak, göçmenin "iş buluncaya kadar iaşe edilmeleri" kaydının konulmasını istiyorlardı. Hükümeti ve dolayısıyla da vekâleti bu öneriye tavır almaya zorlayan gerekçe, değinilen hükmün benimsenmesi ve yasaya konulması durumunda, "birçok adamları işsizliğe sevketmek ihtimalini derpiş ettirebilme" olasılığı etrafında biçimleniyordu.[103] Feridun Fikri Bey'in bu konuda bir hayli sert tepkilerde bulunduğu gözlemlenmekteydi. Onun bu tepkisi, vekâletin diğerlerine göre olağanüstü sayılabilecek yetkilerle donatılmış olması konusunda da görülüyordu.[104] Vekâletin göçmenlerle ilgili sorunun çözümünde başarı elde etmesinin zorluğu yolundaki kamuoyu düşüncesi, meclise de egemen olmuştu.

---

99 Madde:10; *age*, s 166.

100 Madde:11; *age*, s 167.

101 Madde:12; *age*, s 167.

102 Madde:14; *age*, s 167.

103 *TBMM Zabıt*, Devre. II, İçtima. I, c. III, Ankara, ty, s. 171.

104 Feridun Fikri Bey, mevsimin kış olmasından dolayı, göçmenlerin pek perişan durumlara düşeceğinden yakınıyordu. Mustafa Necati ise, mübadele göçmenlerinin üretici duruma getirilmesinin amaçlandığını, önerilen nokta benimsendiğinde, istenilmeyen bir tablo ortaya çıkabileceğini; kaldı ki, yardıma gereksinimi olacak göçmenlerin bunun dışında kalacağını vurguluyordu; bkz: *age*, çeşt. sayf. Bu konunun sonraki dönemlerde de tartışma konusu olduğuna tanık olunmaktadır.

Mübadele göçmenleri tanımının kapsamına girmeyen diğer felaketzedelerin, konar-göçer aşiretlerin, 1912'den bu yana bir türlü yerleştirilmeleri sağlanamamış göçmenlerin yerleştirilmesine, refahlarının sağlanmasına çalışmak ve gerçekleştirmekle vekâletin görevli olduğu gibi bir hüküm, hemen yasa metninin girişinde yer almaktaydı. Oysa vekâletin örgüt yapısı içinde, bu gruplara mübadele göçmenleriyle eşitlik veren bir oluşum görülmüyordu. Hatta Mustafa Necati'nin yukarıda değinilen yorumu ve yaklaşımı da, öncelik tanınan sorunların, mübadele göçmenlerine ait sorunlar olduğunu gösteriyordu. Bu tavır ve söylemden hareketle, mübadele göçmenlerini mükemmel bir biçimde "terfih" etme amacının ve bu amaca ulaşmayı sağlayacak her çalışmanın, belli bir zaman alması doğaldı. Bu sürenin sınırları belli olmadığına göre, söz konusu diğer kitlelerin, bu süre içinde dayanma güçlerinin eriyeceği, en azından azalacağı ortadaydı. Gerçekten de gelişmeler, bu savı ve yargıyı doğrulamıştır. Bir süre sonra vekâletin bunları neredeyse bütünüyle ihmal ettiği, hatta gözden çıkardığı görüldü. Bunlarla ilgili sorunlar bir süre sonra düğümlendi, içerik değiştirdi, başka sorunlarla bütünleşti; sonuçta yeni bir nitelik kazandı. Vekâleti bu gruplarla ilgili olarak etkinlik gösterememeye iten şey ise, terk edilmiş malların uğradığı yıkım ve "fuzuli işgaller" oldu.

Gerçekten de, terk edilmiş mallar, göçmenleri yerleştirme çalışmalarında yararlanılacak doğal bir kaynak olarak görüldüğünden, bu malların maruz kaldığı kötü kullanım, bunlardan yeterince yararlanılmasını engelledi. Fuzuli işgallere istenildiği ölçüde son verdirilemediği ve finansmanı sağlamak için devlet bütçesinden başka bir kaynak bulunamadığı için önemli sorunların çözüm yolu büyük ölçüde tıkandı. Bu evrelerde yabancı uzmanlardan da yeterli ölçüde yararlanma olanağı bulunamadı. *İskân Tarihçesi*'nde belirtildiği gibi, "İşte bütün bu esbab ve ilcaatın tesiriyledir ki, Mübadele, İmar ve İskân Kanunu'nun ihtiva ettiği hükümler, vadi muvaffakiyetler arzetmiyordu."[105] Nitekim, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nce hazırlanıp duyurulan pek çok genelgede, işlerin yürütülmesi sırasında uyulması gerekli kurallar ayrıntılarıyla belirtiliyordu, ama iş uygulamaya gelince, pek çok aksamalar su yüzüne çıkıyor, bu da vekâletin işlerini zorlaştırıyordu. Bu genelgelerin her biri, sorunları görmek açısından oldukça önemlidir. Yalnız bundan önce, vekâletin önünde iki önemli konu daha vardır ki, bunlar, göçmenleri Türkiye'ye taşıyacak araçları sağlayarak bunlardan yararlanma konusunu güvence altına alma ve göçün her aşamasında, Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin katkı ve yardımlarından olabildiği ölçüde yararlanabilmeydi.

---

105 *İskân Tarihçesi*, s. 16.

3. Mübadele Göçmenlerini Türkiye'ye Taşımak için İlk Girişimler

Göçmenlerin Türkiye'ye taşınmasında, araçların belirlenmesi, gerekli sözleşmelerin yapılması ve taşıma süreci içinde, genel bir koordinasyonun sağlanması gibi konular, vekâletin kurulmasından sonra vekâlet yetkililerinin, bu arada Mustafa Necati'nin üzerinde titizlikle durduğu sorunlar olmuştu. Yukarıda ele alındığı gibi, göçmenlerin pek perişan bir durumda, Yunanistan'da uğradıkları baskı ve gördükleri terörün etkisiyle göçün resmi takvimini bile beklemeden kıyı kentlerine yığılmaları, süreci hızlandırmıştı. Bir yandan Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne parasal yardımda bulunup bu ulusal cemiyetin güçlenmesini sağlayarak, yollara dökülmüş olan bu insanların başta Selanik olmak üzere Yunanistan'ın değişik yörelerinde yardımına koşmaya çalışırken, bir yandan da Hariciye Vekâleti sahillere doğru akan göçü durdurmak için, Yunan Hükümeti nezdinde girişimlerde bulunuyordu.[106] Böylece hiç olmazsa Yunanistan'da kaygı uyandırır nitelikteki gelişmelerin önüne geçmek için çalışılıyordu. Er ya da geç göçmenlerin Türkiye'ye gelecekleri ortadayken ve Türkiye de bu süreci bir an önce başlatma yönünde karar almışken, ilk ve en önemli halka olan taşıma araçlarının belirlenmesi, gerekli bağlantı ve sözleşmelerin kurulup gerçekleştirilmesi için uğraşılıyordu. Her şeyden önce, bu işi gerçekleştirecek ve yarıda bırakmayacak bir sistemin kurulması gereği ortaya çıkmıştı. Taşıma işini denizyoluyla yapmak, her yönden daha pratik ve avantajlı görülüyordu. Çünkü, halkın küçümsenemez kısmı liman kentlerine yığılmıştı; üstelik de, iki ülke arasındaki deniz, yolu kısaltan ve taşımayı kolaylaştıran özelliklere sahipti. Böylece taşımanın denizyoluyla yapılması daha az masraflı olabilecekti.[107]

Bu nedenlerden dolayı, taşımayı gerçekleştirecek vapur şirketlerine, bağlı Sevkiyat Müdüriyeti tarafından bir ihale açıldı. Sevkiyat Müdüriyeti "Münakasa Şeraiti" adıyla, ihale konusunda belirlenen yükümlülükleri açıkladı. Bu belge iki açıdan önemlidir: Taşımayı gerçekleştirecek kumpanyaların, hangi koşulları kabul ettiğini öğrenmek ve bu koşulların nitelik ve kapsamına bakarak, göç uygulamasındaki tarihsel bulgulara ulaşmak... Bu duyuruda, göçün kapsamı, ihaleye katılma koşulları ve ihaleyi kazanacak şirketlerin yükümlülükleri konusunda bilgilere yer verilmekteydi. Buna göre, Yunanistan'dan getirilecek olan Müslüman göçmenler, Selanik'ten Tekfurdağı'na; Kalikratya'dan İstanbul ve Mudanya'ya; Kava-

---

106 *TBMM Zabıt*, Devre. II, İçtima. II, c. IX, Ankara, 1975, s. 58.
107 Bkz: Arı, "Mübadele Göçmenleri ..." s. 26.

la'dan İstanbul, Zonguldak, Sinop, Samsun, Ordu, Giresun, İzmit, Tekfurdağı, Gelibolu, Bandırma ve Burhaniye'ye; Girit ve Kandiye'den Mersin, Silifke, Marmaris, Bodrum, Gökabad, Göllük, Ayvalık, Çanakkale ve Erdek iskelelerine boşaltılacaktı. Bu taşımayı yerine getirecek olan vapur kumpanyası, bir mektup vererek teminat gösterecekti. Teminatın kabul edilmesinden bir hafta sonra, istenen iskelelere dört büyük vapur göndermek zorunluluğu vardı. Taşıma ücretini göçmenin kendisi verecekti. Parasını ödeyemeyecek derecede fakir olanların parasını vermeyi hükümet yükümleniyordu. Yukarıda belirtilen iskelelere yapılan taşımadan, insan, eşya ve hayvan (koyun, keçi, sığır, dana, öküz) için ayrı ayrı tutarlarda para alınacaktı. Taşıma sırasında, ahalinin dinlenmesi dikkate alınacak, vapurlara tatlı su depoları konulacaktı. Elde edilecek gelirin yüzde 20'si Hilal-i Ahmer'e bağışlanacak, 8 yaşına kadar olan çocuklardan para alınmayacak, nüfus başına 100 kilo kadar eşya ücretsiz taşınacaktı. Kişi başına önerilecek navlun ücretinden başka, liman, karantina ve yolcu vergisi gibi "rüsum-ı mütenevviyeye ait" hiçbir bedeli hükümet kabul etmeyecekti. Yükleme iskelelerinde yükleme işi en çok beş gün sürecekti. Ayrıca taşımaya tayin edilecek ilk vapurların adları vekâlete bildirilecekti.

Türkiye İktisat Mecmuası'nda, bu ihale koşulları için yapılan yorumda, Sevkiyat Müdüriyeti'nin söz konusu teklifleri arasında bazı garipsenecek maddeler bulunduğuna değinilerek şunlar söyleniyordu: "Ezcümle, hasılat-ı sarfiyeden %20'si Hilal-i Ahmer'e terk ve teberru edilecektir, deniliyor. Acaba bu hasılat-ı sarfiyenin miktarı ne surette takarrür edecektir? Bir müessesenin hasılat-ı sarfiyesi ancak sene nihayetinde anlaşılabilir. Ve sonra bir mecburiyet-i kanuniye olmadıktan sonra, hiçbir müessese kendi mahrem hesabatını kimseye göstermez. Nakliyatı deruhte eden kumpanya neticede kâr elde ettiği halde, türlü türlü yanlış hesaplar göstererek ziyan ettiğini iddia ederse ne olacaktır? Halbuki bunun için daha ameli tedbirler düşünülebilirdi. Mesela yolcuların %10'u, 15'ini meccanen nakletmek gibi.../ Bir de Sevkiyat Müdüriyeti teminat mektubu istemektedir. Halbuki vaziyet-i hazıra dolayısıyla hiçbir banka para verilmeyince teminat mektubu ita etmez. Bu kadar külliyetli bir parayı uzun bir müddet için boş durdurmak hiçbir tüccarın işine gelmez."[108]

Bu açılan ihaleye İtalyan, Yunan, Ermeni ve Türk vapur birlikleri katılmışlardı. Vapur tonajı yüksek olan ve diğer şirketlere göre en uygun ihale koşullarını öne süren İtalyan Lloyd Tristino Vapur Kumpanyası, ilk aşamada ihaleyi kazandı.[109] Oysa, kurulan yeni ulusal devlette, uy-

---

108 "Muhacir Nakliyatı Meselesi", *TİM*, II/36 (26 Teşrinisani 1923), s. 377-378.
109 *Hakimiyet-i Milliye*, 15 Teşrinisani 1923.

gulanan politikalar ulusal kaygıları da gündeme getirmişti. Türk Vapurcular Birliği dururken, bir yabancı kumpanyanın ihaleyi kazanması tepkiyle karşılandı. Duyulan yaygın kaygıları doğuran gerekçe, zaten pek sınırlı olan ulusal sermaye birikiminin bu tür yollarla ülke dışına çıkacağı, ulusal ekonominin canlanması için sınırlı da olsa bir katkısı olabilecek parasal kaynağın göz göre göre yurtdışına aktarılmasıydı. Sonuçta, bir ecnebi kumpanyalar topluluğunun böylesine ulusal duygularla algılanan bir konuda tercih edilmesi, onur kırıcı olarak değerlendiriliyordu. Üstelik, ulusal dava gibi gösterilen konularda, Türkiye'nin insiyatifi elinden kaçırmaması, böylece kendi ayakları üzerinde durabileceği imajını dış dünyaya karşı verebilmesi, ayrıca kendine güven duygusunun kazanılması için göçmenlerin Türkiye'ye ulusal ulaşım ve taşıma olanaklarıyla getirilmesi coşkunlukla isteniyordu. Bu coşkuyu yaşayan bir kişi olarak Mustafa Necati'nin, ihaleyi ilk başta Lloyd Tristino Vapur Kumpanyası kazanmışken, sözleşme yapmaktan vazgeçip, Türk Vapurcular Birliği'ne meyletme arzusu, pek de şaşılacak bir sonuç değildi. Bunda, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nda, 23 Eylül 1923'te bir konuşma yapan Türk Vapurcular Birliği Reisi Suudi Bey'in sözleri, ardından da gerçekleştirdiği bazı girişimleri etkili olmuştu. Suudi Bey, Ticaret ve Sanayi Odası'nın hükümete başvurarak, hükümete bağlı olan Seyr-i Sefain İdaresi ile birlikte, diğer Türk vapur kumpanyalarının ecnebi şirketlerin rekabet gücüne karşı korunmasını istemişti. Sanayi Odası, Türk Vapurcular Birliği'nin önerisi doğrultusunda hareket etti. Hükümetin Türk vapurcularına karşı "hami" bir "vaziyette" bulunması yönünde girişimlerde bulundu.[110] Bir yandan Türk Vapurcular Birliği'nin, bir yandan da İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın ortak gerekçelerle hükümet düzeyinde yaptığı girişimlerin etkili olduğu görüldü. Türk Vapurcular Birliği Reisi Suudi Bey, Mübadele İmar ve İskân Vekâleti'ne çekmiş olduğu telgrafında şunları söylemekteydi: "Mübadele edilecek ahalinin, ucuz olmasını sebeb göstererek, Yunan ve İtalyan vapurlarıyla nakledileceğini haber aldık. Bu işte kendimizi sahib-i salahiyet gören biz Türk vapurcuları, fakir memleketimizin parasının ecnebilere verilmemesini temin için, onların şeraitinden ucuz olmak ve halkın istirahatini temin etmek üzere, Seyr-i Sefain vapurlarıyla nakledilmesini teklif eyleriz. Seyr-i Sefain İdaresi'nin bu işi yapabilecek kudrette olduğunu mesarren iddia ederiz. Şayet bugünkü idare, bu işi teminden izhar-ı acz ederse, mübadele umurunda Seyr-i Sefain'den alınacak muayyen vapurlarla fahriyen idare işlerini deruhte ederek bu işi başaracağımızı icab ederse ken-

110 *İTSOM*, IXL/1 (Teşrinisani 1923), s. 28.

di vapurlarımızı da bu hususa verebileceğimizi temin eyleriz. Bu suretle fakir memleketin serveti harice gitmez, biçare halk da rahatça yurtlarına gelebilirler. Bu babda, sahib-i salahiyet bir makam gösterildiği takdirde, delail-i sübutiye ile iddiamızı isbata hazırız, efendim. Türk Vapurcular Birliği Reisi Şufizade Suudi."[111]

Bu telgraftan da kolaylıkla anlaşılacağı gibi, mübadele göçmenlerini Türkiye'ye getirme konusunda, resmi ve özel çevrelerde, yeni kurulan ulusal devletin bu zor günlerde zaten az olan parasının yurtdışına çıkışını önlemek üzere, ulusal çapta bir tepki oluşmuştu. Nitekim, bu telgraf üzerine, İmar Vekâleti Müsteşarı Ömer Lütfi Bey, Türk Vapurcular Birliği Reisi Suudi Bey'e yanıt telgrafında, istenilen şeylerin "ehemmiyetle nazar-ı dikkate" alındığını, Sevkiyat Müdüriyeti'ne "icabeden talimatın" verildiğini, kendi kişisel yargısınca da, Seyr-i Sefain'in birkaç vapuruyla "münakasaya" katılabilmesinin mümkün olduğunu, bu konuda ayrıca Seyr-i Sefain İdaresi'ne başvurulduğunu; Türk vapurcularının da, Sevkiyat Müdüriyeti'ne başvurmaları gerektiğini belirtti.[112]

Asıl sorun, belirtilen koşulların yerine getirilip getirilemeyeceği noktasında düğümleniyordu. Seyr-i Sefain İdaresi büyük tonajlı gemilerini bu işe ayırdığı zaman, göçmenlerden taşıma ücretini verebilecek olanlardan alınacak paralarla, masrafının küçümsenemez bir kısmını koruyabilecekti. Bir kaynağın yorumunda da vurgulandığı gibi, zarar edilse bile, edilecek zarar, hükümetin yabancı kumpanyalara şu ya da bu ad altında yaptığı "te'diyattan her halde çok daha az" olacaktı.[113]

Gerçekte ise Lloyd Tristino Kumpanyasının kazanmış olduğu ihaleye, Türk Vapurcular Birliği vekâletin belirlediği koşullar çerçevesinde katılmıştı. Önerisinde, İstanbul ve yakın yöresi sayılacak yerler için kişilerden 400; Karadeniz, Mersin ve yöresi için 600 kuruş; koyunlardan İstanbul ve çevresi için 100 kuruş, diğer yöreler için 150 kuruş; sığırlardan da, İstanbul ve çevresi için 400 kuruş, diğer yöreler için de 500 kuruş ücret isteğinde bulunmuştu.[114]

Sonuçta, Lloyd Tristino Kumpanyalar Topluluğu'nun kazanmış olduğu ihale iptal edildi. İhale, Seyr-i Sefain İdaresi ile, Türk Vapurcular Birliği'ne verildi. O dönemde, hükümete bağlı olarak kamu görevi yapmakta olan Seyr-i Sefain İdaresi, Türk Vapurcular Birliği içindeki

---

111 "Muhacir Nakliyatı Meselesi", *TİM*, s. 377.
112 *agm*, s. 377.
113 *agm*, s. 378.
114 *agm*, s. 378.

en güçlü taşıma filosuna sahip kuruluştu.[115] Bu idare, Mübadele İmar ve İskân Vekâleti'nin özel girişimi ve diğer yedi ulusal kumpanya topluluğu ile, mübadele göçmenlerini yükleri ve hayvanları ile birlikte taşıma yükümlülüğünü üstlenmişti.[116] Bu idarenin o dönemde tonajı 2.000'den fazla olan altı vapuru bulunmaktaydı. Diğer vapurlar, tonaj yönünden daha az hacme sahiplerdi. Gerek vapur sayısının azlığı, gerekse bunların büyük kısmının pek yaşlı oluşu, idarenin yükümlülüğünü yerine getirmede zorlanacağını göstermekteydi. İdarenin elinde bulunan belli başlı vapurları şöyleydi: Gülcemal, Akdeniz, Reşit Paşa, Kızılırmak, Şam, Giresun, Ümit, Gülnihal. Diğer önemli sayılabilecek vapurların adları ise; Bahrıcedit, Altay, Gelibolu, Bandırma, İnebolu, Nimet, Canik, Millet ve Ereğli'ydi. Bu gemilerin toplam tonajı 37.494'tü.[117] Bu idarenin 1924 yılı için toplam varidatı 4.839.000 lira iken, aynı yılın bütçesinde göçmenlerin taşınması için ayırmış olduğu para 150.000 liraydı.[118]

Görülüyor ki Türkiye, böylesine sınırlı olanaklara sahip bir kuruluşun ve bu kuruluşu destekleyen yedi ulusal şirketin vapurlarıyla Yunanistan'dan göçmen getirmeye uğraşıyordu. Yeni devletin bu seçeneği tercih etmesi büyük ölçüde Lozan Barış Konferansı'nda, kabotaj hakkının Türkiye'ye geçmesi yolunda önemli engelleri kaldıran hükümlerden kaynaklanıyordu. Başka bir deyişle bu karar, 1926 yılında kabotaj hakkının kazanılmasına kadarki süreçte, Türkiye'nin kendi ulusal olanaklarıyla bu hakkı kullanabilme yeterliliğini taşıdığı izlenimini Batılı hükümetlere verme çabasından kaynaklanıyordu. Nitekim Mustafa Necati'nin, bu heyecanla söylemiş olduğu şu sözler anlamlıdır: "Mübadele hitamına kadar, Akdeniz'de sevgili sancağımızı taşıyan elliyi mütecaviz bir ticaret filosu meydana gelmiş bulunacaktır."[119]

---

115 Seyr-i Sefain İdaresi, Bahriye Nezareti'ne bağlı bir kuruluş iken, 1909 yılında Ticaret Nezareti'ne bağlanmıştır. Bir süre bu nezaretin bir şubesi olarak görev yaptıktan sonra, tekrar Bahriye Nezareti bünyesi içine alınmıştır. Türk Kurtuluş Savaşı yıllarında, Umur-u Müdafa-i Milliye Vekâleti'ne bağlı olan idare, İstanbul'un işgal güçlerinden geri alınmasından sonra, yeniden düzenlenerek, bu vekâletin idaresinde varlığını sürdürmüştür: *TBMM Zabıt* , Devre. II, İçtima. II, c. VII/1, Ankara, 1968, s. 732; idarenin 1924 yılı bütçesi: *age,* s. 732-735.

116 *age,* Devre. II, İçtima. II, c. X, Ankara, 1975, s. 48.

117 *İTSOM,* s. 25; yine diğer filoların durumu için bkz. "Türkiye Ticaret-i Bahriyesi", *Ayın Tarihi,* II/6 (1924), s. 619-629.

118 Bkz. *TBMM Zabıt* , Devre. II, İçtima. II, c. VII/1, Ankara, 1968, s. 732-735.

119 *Sada-yı Hak,* 8 Şubat 1924; bu filo için verilen liste: *THAM,* 36 (15 Ağustos 1924), s. 409.

Bir başka konuşmasında da şunları söylemekteydi: "Rumeli'nden memleketimize hicret edecek olan kardeşlerimiz, kendi bayrağımız altında, kendi vapurlarımızla gelecekleri gibi, vapur sahipleri de Müslüman ve Türk olmak dolayısıyla kendilerine vapur içinde azami (kolaylık) yapacaklardır. Elyevm vekâlet emrinde, on yedi kadar Türk vapuru mevcuttur... Milli iktisadımızın inkişafını kendisine meslek ve vazife edinen vekâlet, bütün işlerinde bu hususa dikkat edecektir. Yalnız, gerek Seyr-i Sefain, gerek milli şirketler bu nakliyat işinde elde edecekleri kazançla yeni vapurlar tedarik etmeleri ve bu suretle memleketimizin bütün sahillerinde, kendi bayrağımız altında işleyen vapurlar görmek, ihzar-ı emelimizdir. Bu ciheti vapur sahiplerinin temin edeceklerini ümit ederim."[120]

Mustafa Necati, bu coşkuyu yaşayan bir kişi olarak, ulusal Türk şirketlerinin güçlenmesine özel bir önem veriyordu.[121] Bu nedenle vekâlet bütçesinden "sevkiyat ve nakliyat" işi ile ilgili olarak, 600.000 lirayı bir vapur satın almak üzere, ulusal taşımacılığın güçlenmesini desteklemek için, Seyr-i Sefain İdaresi'ne vermeyi düşündü. Bunu gerçekleştirmek için de konuyu TBMM'ye getirdi. Önce "müstacel" ve "elzem" olarak nitelendirilen konunun mecliste görüşülmesini ve böylece bu parayla vapur alınmının sağlanmasını hükümetten istedi. Bu istek olumlu görüldüğünden, Başvekil İsmet Paşa imzasıyla bir "Esbab-ı Mucibe Layihası" meclise verildi. Layihada, böyle bir isteğe yönelmenin gerekçeleri sıralanmaktaydı. O gün için, "Yunanistan muhacirlerinin ... nakliyatında kullanılmak ve bu husus için sarfedilecek mühim ücürat-ı nakliyenin mümkün mertebe memleket dahilinde kalmasına hadim bulunmak üzere... vapur mübaya ettirilmek için...", 600.000 lira tahsisatın Seyr-i Sefain İdaresi'ne verilmesi isteniyordu.[122] Muvazene-i Maliye Encümeni de, 600.000 lira ile, üç ufak, iki büyük, ya da iki ufak üç büyük olmak üzere, ufakların 800-1.200, büyüklerin de 2.000-3.000 ton hamilinde vapur alınacağının anlaşıldığını belirtti. Öneriyi şu sırada "kesb-i ehemmiyet ve müstaciliyet arzeden mübadele-i ahali işleriyle alakadar olmakla... muvafik-ı hal ve maslahat" olarak nitelendirdi.[123] Sonuçta Mustafa Necati, bu parayı ilgili idareye verdi. Benzeri türdeki yardımlar bu derece-

120 "Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin Kanunuevvel İcraatı", *Ayın Tarihi*, II/4 (Kanunuevvel 1923), s. 20.

121 Bkz. Arı, "Mübadele Göçmenleri ..." s. 26-27; aynı yazar, "Cumhuriyet Döneminin...", s. 55-56.

122 Bkz. *TBMM Zabıt*, Devre. II, İçtima. I, c. IV, Ankara, 1968, s. 15.

123 *age*, s. 15-16; yine şurada: Arı, "1923 Türk ...", s. 80-81.

de olmasa bile, mübadele süreci bitene dek devam etti. Nitekim şöyle demekteydi: "Vekâlet, gerek Seyr-i Sefain ve gerek onun etrafında toplanan diğer yedi Türk şirketine, elinden gelen her türlü nakdi muaveneti yapmış ve yapmakta bulunmuştur."[124]

Seyr-i Sefain İdaresi ve diğer Türk vapur şirketleriyle yapılan "mukavele" gereği, taşımayı yapacak şirketlere ait vapurların sayısını ve kapasitesini belirleme görevi, İstanbul Liman İdaresi Riyaseti'ne verildi. Her vapur bu idareden, sıhhi yönden durumunun uygun olduğuna ilişkin rapor almakla yükümlü kılındı. Liman idaresinden bu raporu alan vapurlarda birtakım ön hazırlıklar yapıldı. Vapurda yolculuğun kolaylaştırılması için kamaralar, hastalar, hamile kadınlar, yaşlılar ve küçük çocuklara ayrıldı. Vapur güvertelerine yolcuların günlük gereksinimlerini karşılamak üzere temiz su depoları kuruldu. Hilal-i Ahmer Cemiyeti ile Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin yapmış olduğu anlaşmanın hükümleri esas alınarak, cemiyetin bu vapurlarda sağlık ve beslenme sorunlarının çözümünde rahatça çalışabilmesi için, hazırlık yapmasına ortam hazırlandı. Böylece, her gemide en az iki sağlık memurunun yardımcı olduğu birer doktorun görev yapması sağlandı.[125] Bu yöndeki çalışmalar ve uğraşlar sürerken, ilgili kurumlarla Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin yaptığı yazışmalar sonucunda, taşıma süresince, ordunun menzil teşkilatından yararlanma olanağı da elde edildi.[126]

4. Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti ile Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Arasında Yapılan Anlaşma

Mübadele göçmenlerinin Yunanistan'daki baba ocaklarından kopup, Türkiye'ye gelişleri ve üretici duruma geçişleri evresine kadar, içine düştükleri zor durumun ve ağır yaşam koşullarının düzeltilmesi ve hafifletilmesi sürecinde, Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin büyük bir rol oynadığı görülmektedir.[127]

Bakanlıktaki görevine başlayınca ilk iş olarak Mustafa Necati, bu cemiyete başvurarak, Türkiye'ye o zamana değin gelmiş ve belirli bölgelere yığılmış göçmenlerin beslenme gereksinimlerinin cemiyetçe sağlanmasını istedi. Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti ise bu isteğe vermiş olduğu yanıtta, bütçe sıkıntılarından söz ederek, hem bu işte, hem de

---

124 *Sada-yı Hak*, aynı sayı; yine bkz. Arı, "Mübadele Göçmenlerini...", s. 27.

125 Bkz: *TBMM Zabıt*, Devre. II, İçtima. II, c. X, Ankara, 1975, s. 48.

126 *Hakimiyet-i Milliye*, 6 Eylül 1923.

127 Bkz: Çapa, "Lozan'da Öngörülen ...", s. 241-256.

mübadele göçmenlerinin gelmeye başlamasından sonra kullanılacak ancak 500.000 liralık ödeneği bulunduğunu bildirdi.[128] Bu para üstelik, yalnızca göçmenlerin beslenme gereksinimleri için değil, cemiyetin beslenmeden, sağlık sorunlarına, hatta barınma gereksinimlerinin karşılanmasına değin göçmenler için elinde bulundurduğu ödenekti. Nitekim, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, cemiyetin gelen ve gelecek olan göçmenlere katkılarının belirtilen ödenekten çok daha fazla olması gerektiği yönünde tavır alması üzerine, bu isteği görüşmek üzere toplanmış olan Hilal-i Ahmer'in yürütme kurulunda sert tartışmalar oldu. Sonunda, cemiyetin diğer harcama kalemlerinde azami ölçüde tasarruflarda bulunarak, göçmenler için belirlenen yardım diliminin artırılması kararlaştırıldı. Önce, yalnızca İstanbul'a gelen ve gelecek olan göçmenlere iaşe yardımında bulunulabileceği, bu iş için ayrılabilecek 25.000 lira karşılığında ancak 90.000 kap yemek verilebileceği sonucuna varıldı.[129] Yarım milyona yakın insanın toplu olarak yer değiştirmesinde, bir yardım kurumu olan Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin en gerekli konular için ayırabildiği para, göçmen başına günde bir kap yemek verebilecek ölçüde bile değildi.

Her şeye rağmen, cemiyetin üstleneceği görevin önemi büyüktü. Vekâlet ise, doğal olarak Hilal-i Ahmer'in sağlayacağı katkılardan olabildiği ölçüde yararlanmak istiyordu. Nitekim Mustafa Necati, 24 Kasım 1923 günü, Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti merkezine bir yazı göndererek, cemiyete bağlı şubelerin "azami faaliyetlere" girmelerinin gerekli olduğuna değindi. Bunun için cemiyet kurullarının merkez şubeye bağlı ve onun emrinde geceli gündüzlü yardım toplaması ve toplanan yardımların da göçmenlerin rahatlarını sağlamak için harcanmasını istedi. Görülüyor ki "efrad-ı milletin hamiyyet ve fedakârlığına müracaat" ile, her türlü mali kuruluştan ve özellikle Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin çalışmalarından yararlanma düşüncesi ağırlık kazanmıştı. Toplanacak yardımın toplam tutarının ve türlerinin "muntazam malumat" biçiminde, Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından vekâlete bildirilmesi de, Mustafa Necati'nin yazısında istenmişti.[130]

---

128 *TKDA,* Dosya No: 530; yine bununla ilgili yorum için bkz: *Tanin,* 13 Teşrinisani 1923; *Hakimiyet-i Milliye,* 4 Eylül 1923. Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin, 1923 yılı içinde göçmenlerin beslenmesi, barınması ve sağlık sorunlarının çözümü için kendi teşkilatı aracılığıyla harcamış olduğu paranın toplam tutarı, 118.900 liradır. Bkz. *THAM,* Sayı: 132, s. 697.

129 *Tanin,* aynı sayı.

130 *age,* III/28 (15 Kanunuevvel 1923), s. 102; kısmen şurada: Çapa, *agm,* s. 243.

Konu açısından en önemli gelişme, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti ile, Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti arasında, 6 Mart 1924 tarihinde, Ankara'da imzalanan "itilafname"ydi.[131] Bu itilafnameye göre, mübadele yoluyla gelmekte olan göçmenlerin sağlık durumlarının daha yakından ve kapsamlı bir biçimde izlenmesi ve bunlar yapılırken işlemlerin "külfet, muharebat ve merasimden azade" olarak yürütülmesi için, Samsun, Trakya, İzmir, Adana, Konya, İzmit mıntıka merkezlerinde, Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumisi tarafından birer temsilci bulundurulması kararlaştırıldı. Bu temsilcilerin görev ve yetkileri, mıntıka sınırları içindeki vilayetlerde bulunan bütün Hilal-i Ahmer şube ve kuruluşlarının göçmenlere azami ölçüde yardım etmesini düzenlemek ve göçmenler için toplanacak yardımı mıntıka müdürüyle görüşerek belirlenecek kararlar ya da vekâlet tarafından duyurulacak esaslar içerisinde harcamak ve kullanmaktı. Hilal-i Ahmer'in özel temsilcilerinin bulunacağı yerleştirme yörelerinden ve Ankara'dan, yani toplam 37 vilayetten toplanacak yardım, buralara yerleştirilecek olan göçmenlerin zorunlu gereksinimlerine harcanacaktı. Buna karşılık vekâletçe, 1 Mart 1924 tarihinden, 30 Haziran 1924 tarihine kadar olan dört ay içinde değinilen vilayetlerden toplanacak olan yardımın 40.000 lirası tahsil edilecek ve bu para Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin genel merkezinin emrine verilecekti. Vekâlet ödenek noksanlarını tamamlamayı kabul ediyordu. Temsilci bulunmayan diğer vilayetlerden toplanacak yardımların yarısı, bu vilayetlere yerleştirilecek göçmenlerin zorunlu gereksinimleri için harcanacaktı. Diğer yarısı ise, Hilal-i Ahmer'in öngörüsüne koşut olarak, ya cemiyetin yurtdışındaki kurullarında harcanmak, ya da göçmenlerin yurtiçindeki yerleştirilmeleri ile ilgili sorunlarda kullanılmak üzere, genel merkezin emrine verilecekti. Kamyon ve kamyonetlerle, göçmenlerden yardıma muhtaç olanların eşyaları, hastalar, sakatlar, yaşlılar, çocuklu anneler, 12 yaşına kadar olan çocuklar, Hilal-i Ahmer ve Mübadele Vekâleti'ne ait eşyalar taşınabilecekti. Selanik'teki bindirme iskelesinde bulunan iaşe teşkilatı geliştirilecek; vapurlarda görev yapan sağlık personeline, fakir göçmenlere ve hastalara verilmek üzere, yeterince yiyecek maddesi bulundurulacaktı.

Bu esaslar, mübadele fiilen başladıktan sonra ortaya çıkan sorunlar dikkate alınarak, kimi uygulamaların gözden geçirilmesiyle belirlenmiş olan esaslardı. Sonraki dönemlerde de, bu anlaşmayı belirleyen esasların güçlendirilmesi yönünde başka adımlar da atıldığı görüldü. Nitekim, 17 Nisan 1924 tarihinde, vekâlet ile cemiyetin vardıkları bir karara göre;

---

131 İtilafname metninin tamamı için bkz. *THAM*, III/31 (15 Mart 1924), s. 223-224.

Yunanistan'daki geçici konaklama yerlerinde, Türkiye'ye gelirken vapurlarda, yardıma gereksinimi olan göçmenlerin iaşesini, vekâletin hiçbir girişimi olmadan cemiyet tek başına sağlayacaktı. Bu işle ilgili olarak vekâlet, ilk aşamada, cemiyete 30.000 lira para vermişti.[132] Aynı karara göre, cemiyet İzmir'de 20, Tekirdağı'nda 25, Kalikratya'da 15, Ulukışla'da 30, Niğde'de 20, Mersin'de 50, Kavala'da 20, Samsun'da da 30 yataklı hastane kuracak, buralarda doktor, hemşire ve sağlık personeli görevlendirecekti. Ayrıca Konya'da 2, Samsun'da 1, Adana'da 1, Söke-Milas yöresinde 1 olmak üzere, beş gezici doktor çalıştıracaktı.[133]

M. Çapa'nın da vurguladığı gibi, içten ve dıştan ümit edilen yardımın toplanamaması nedeniyle, alınan kararların olduğu gibi uygulanmasına olanak bulunmadığı anlaşıldı. Böylece bu planda, Hilal-i Ahmer Cemiyeti yetkililerinin ve Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti yetkililerinin aldığı ortak bir kararla, bazı değişiklikler yapılması yoluna da gidildi.[134]

Mübadele süresi boyunca Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin göçmenlere yardımları, değinilen çerçeve içinde, anahatlarıyla sürdü. Bu anlaşma imzalanmadan önce de, Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Vekiller Heyeti ile arasında var olan kararlarla belirlenen çerçeve içinde,[135] göçmenlere yardım etmeye çalıştı. Bu yardımların, özellikle Yunanistan'da gördükleri baskı nedeniyle pek perişan durumdaki kitlelere yönelik olduğu görülüyordu. Bu amaçla, Yunanistan'da, özellikle bu insanlar arasında salgın hastalıkların çıkmasını önlemek, hastalananların tedavileriyle ilgilenmek üzere, değişik yörelerde "İmdad-ı Sıhhi Heyetleri" adı verilen, sağlık yardım kurulları oluşturuldu.[136]

Evlerinden atılan, baskı ve teröre hedef olan göçmenlerin en canlı örneğini oluşturan Kayalar, Kozana, Karacaova gibi yerlerden ayrılan Türkler, Karaferye İstasyonu'na kadarki 40-65 kilometrelik yolu, yürüyerek geçmişlerdi.[137] Bu durum, ister istemez bazı sağlık sorunlarını da gündeme getirmişti.[138] Bu aşamada, Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti ile de ortaklaşa olarak, İmdad-ı Sıhhi Heyetleri aracılığı ile olabildiği ölçüde bu perişan insanlara sağlık, beslenme ve barınma konusunda yardım elini uzatmaya çalıştı. Bu nedenle ilk olarak

---

132 *TKDA*, Dosya No: 530.

133 *aga*, Dosya No: 530.

134 M. Çapa, *agm*, s. 243.

135 *aga*, Dosya No: 530.

136 Bu sağlık kurullarının listesi için bkz. *THAM*, III/28 (15 Kanunuevvel 1923), s. 104-105.

137 Bkz. Arı, "Mübadele Göçmenlerini...", s. 29.

138 Bkz. Arı, *agm*, s. 29-30.

Baştabip Mahir Bey ile birlikte üç doktor, bir eczacı, on iki memur ve hademenin bulunduğu Selanik İmdad-ı Sıhhi Heyeti çalışmalara başladı. Bunu Hanya, Drama, Kandiye ve Kavala'da bulunan heyetlerin çalışmaları izledi.[139] Bu kurullar hasta olan göçmenlerin sağlık durumlarıyla ilgilenir, bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasını önlemek için aşılama çalışmalarına devam ederken, barınacak bir dam altı bulamayan ve açıkta ayazda kalan grupların barınmaları için de Kozana'da 1.500, Karaferye İstasyonu'nda 1.000, Ahdova'da 1.000 kişiyi ağırlamaya yetecek kapasitede üç misafirhane kuruldu. Bu misafirhanelerde öncelikle hasta olanlar, kadınlar, çocuklar ve yaşlıların barınmalarına izin verildi. Kurulan aşevleri aracılığıyla da, muhtaç göçmenlere sıcak yemek dağıtımı gerçekleştirildi ve ekmek dağıtıldı.[140]

Nitekim, Muhtelit Mübadele Komisyonu'ndaki murahhas Ömer Lütfi Bey, Selanik İmdad-ı Sıhhi Heyet-i Riyaseti'ne gönderdiği 20 Kânunusani 1924 tarihli bir yazıda, Selanik civarında, Kireçköy istikametinde ve Karahüseyin mevkiinde kurulan çadırlı misafirhanenin nasıl yönetileceğini iletmektedir. Buna göre, Türkiye'ye sevk edilmek üzere, içerden karayoluyla ve şimendiferlerle gelecek göçmenler bu misafirhanelere alınacak, sağlık durumlarıyla ve temizlikleriyle ilgilenecek, burada bir dispanser ve durumu ağır olmayan hastaları tedavi etmek için bir hastane, soğuk günler için bir çayhane ve gerekli olduğu durumlarda, fakir olanlara mahsus bir aşhane açılacak; göçmenlere çiçek aşısı yapılacak ve bu işle, Selanik'te bulunan sağlık kurulu ilgilenecekti.[141] Karahüseyin mevkiinde kurulmuş olan bu misafirhane, 5.000 kişiyi ağırlamaya yeterliydi. Çevrede bulunan temiz su kaynakları, karma komisyonun Türk Murahhas Heyeti'ne verdiği 1.500 drahmi harcanarak bu misafirhaneye akıtılmıştı. Karargâhta doktor ve hastabakıcılar sürekli bulunduruluyordu. Bir dispanser açılmış, buraya gelen göçmenler aşılanmıştı.[142] Yine, Drama'daki İmdad-ı Sıhhi Heyeti'ne, buradakine benzer türde kamplar kurulması için, 200 çadır gönderildi. Bu çadırların 30'u Bük, 45'i Papazköy, 45'i Hasırköy, 40'ı Zırnova, 30'u Pirsıçan yörelerine gönderildi, buralarda da küçük kamplar kuruldu.[143]

Bu küçük çaplı kampların ne denli büyük bir yarar sağladığını anlamak zor değildir. Bu kamplara, maddi durumları gerçekten kötü olanlar yer-

---

139 *age*, aynı sayı, s. 104.
140 *age*, III/31 (15 Mart 1924), s. 226.
141 *TKDA*, Dosya No: 530, (*Belge 2*).
142 *age*, III/30 (15 Şubat 1924), s. 199.
143 *age*, III/31 (15 Mart 1924), s. 226.

leştirilmişlerdi. Üstelik yerleşen göçmen grupları belli bir süre burada kaldıktan sonra, yerlerine yeni göçmen grupları yerleştiriliyordu. Böylece bu kamplar, kendi kapasitelerinin birkaç kat fazlası göçmene hizmet veriyordu. Sürekli dolup boşalan bu kamplar, fakir göçmenler için soluk alınacak birer dinlenme yeri olurken,[144] hasta göçmenlerin sağlık sorunlarıyla da ilgilenilerek büyük kayıpların önüne geçilebilmişti. 29. İmdad-ı Sıhhi Heyeti Sertabibi Kemal imzasıyla, Karma Komisyon'da görev yapan Ömer Lütfi Bey'e gelen bir raporda şunlar kaydediliyordu: "Kandiye'nin ahval-i sıhhiyesi iyidir. Emraz-ı sariye vakası meşhud olmamıştır. Dispanserimize müracaat eden hastagân kemafis-sabık muayene ve tedavi edilmekte olup, havaların müsadesinden dolayı günbegün aded-i hastagân tenakus etmektedir. Bunların ekserisini fukara teşkil ediyor. Mübtelası oldukları hastalıklar malarya, ishal vesairden ibarettir. Vürud edecek ilk vapur ile fukara ve muhtacin sevk edildiği takdirde, buraca vazife-i merkumenize ihtiyaç bulunmayacaktır. Elyevm 91 nüfus iaşe ediliyor. Mevcut erzakımızdan bir kısmı hitam bulduğu cihetle hariçten mübayaa edilmektedir. İaşe için taraf-ı alinizden gönderilen nakdin nısfi sarfedilebilmiştir. Bir haftalık sıhhiye raporu arz ve takdim kılınır, efendim."[145]

Bu tür çalışmalar yanında, Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti, henüz Yunanistan'dan getirilmemiş olan göçmenlere para ve eşya yardımında da bulunarak, gereksinimlerini karşılamaya çalışmıştı. Örneğin Hanya'daki Türkler'e yapmayı düşündüğü 1.000 liralık yardımı, bu insanların durumlarının daha da kötüleşmesi üzerine 2.000 liraya çıkardı. Midilli Türklerine ise, buradaki göç işi tamamen bitene dek, her yıl için 1.000 lira yardımda bulundu.[146] Böylece, Mübadele İmar ve İskân Vekâleti'nin ikinci vekili Refet Bey'in (Canıtez) vurguladığı gibi, "Hilal-i Ahmer, ilk defa muaveneti şitab eden bir heyet olmuştur."[147]

Bununla birlikte, Yunanistan'dan bir an önce Türkiye'ye getirilmeyi bekleyen Türklerin acınası durumlarına son verilmesi için, uluslararası siyasal zeminlerde, özellikle de Yunanistan'a yönelik diplomatik girişimler

---

144 *age*, III/30, s. 199.

145 *aga*, Dosya No: 530.

146 *age*, III/22 (15 Teşrinievvel 1923), s 385; Girit-Hanya Cemaat-i İslamiye Riyaseti'nden, Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumisi'ne gönderilen tahrirat: "Muhterem efendim. Hanya muhtacin-i islamiyesine tevzi edilmek üzere Osmanlı Bankası vasıtasıyla irsal buyurulan 2.575 İngiliz lirası, Atina Bankası'nın Hanya şubesinde ahzedilmiş(tir)... cemiyet-i muhteremenize ahali-i islamiyenin teşekkürat ve minnetlerini arzetmekle kesb-i şeref eyleriz": *age*, III/27, s. 65.

147 *TBMM Zabıt*, Devre: II, İçtima: II, c IX, Ankara, 1975, s. 58.

de devam etti.[148] Atina'da toplanmış olan ve çalışma koşulları Lozan'da 30 Ocak 1923 tarihli sözleşme ve protokol ile belirlenen Muhtelit Mübadele Komisyonu'nda, Türkiye adına Dr. Tevfik Rüştü (Aras) başkanlığında görev yapan murahhas heyette, Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ni Dr. Ömer Lütfi Bey temsil etmekteydi.[149] Yunanistan'ın çeşitli yörelerinde, göçmenler adına toplanan ayni ve nakdi yardımların, sağlık, beslenme ve barınma gibi sorunların çözümü için yapılan çalışmaların başarıyla devam etmesinde Dr. Ömer Lütfi Bey'in büyük gayretleri etkili oluyordu. Bizzat onun çabaları sonucunda, 30.000 frangı aşkın para yardımı göçmenlere dağıtıldı. Ayrıca o, göçmenlerin sağlık sorunlarıyla ilgilenme yükümlülüğünü üzerine almış olan cemiyet adına, karma komisyonda "sıhhiye müşavirliği" görevini de üstlendi. Aldığı kimi eleştirilerden sonra, karma komisyondaki görevini bırakarak İstanbul'a dönmek istemesi üzerine, Türk Murahhas Heyeti Başkanı Tevfik Rüştü Bey Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Ankara'daki genel merkezine göndermiş olduğu bir mektubunda şunları söylemekteydi: "Cemiyet-i muhteremelerinin şeref ve ehemmiyeti namına komisyon nezdinde bir mümessil bulunması, hem de Dr. Ömer Lütfi Bey gibi bir zatın temsil etmesi başka bir kıymettir."[150]

Bu evrede, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin, mübadele edilmeyi bekleyen Türk göçmenlere yaptığı ayni ve nakdi yardımın parasal karşılığının ne olduğunu belirlemek pek olanaklı görünmüyor. Yine de şunu belirtmek gerekir ki, bu karışık ortamda Hilal-i Ahmer Cemiyeti, koşulları zorlayarak, muhtaç durumdaki bu insanlara müşfik elini uzatmış, bu özverili çabalarını göçmenler Türkiye'ye geldikten sonra da sürdürmüştü. Göçmenlerin Türkiye'ye getirilmeleri aşama aşama devam ettikçe, Yunanistan'da kurulmuş olan sağlık kurulları görevlerine devam etmişlerdi. Mübadele fiilen başlamadan önce, Türkiye'ye getirilecek olan göçmenlerin sağlık, barınma ve beslenme gereksinmelerini sağlayacak hazırlıklar ise cemiyet tarafından, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin hazırlıklarına paralel biçimde sürdürüldü.

C. YERLEŞİM ALANLARININ BELİRLENİŞİ VE ÖN HAZIRLIKLAR

13 Ekim 1923 tarihindeki kuruluşundan sonra Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin önündeki en önemli sorunlardan biri de, Türkiye'ye getirilecek mübadele göçmenlerinin yerleştirilecekleri alanların belirlenmesiydi. Gerçi Türkiye'yi terk eden Rum halkın geride bırakmış olduğu

148 *age*, s. 58.
149 Çapa, *agm*, s. 246.
150 *aga*, Dosya No: 530.

taşınmaz malların yoğun olarak bulunduğu bölgeler, yerleşim alanlarının belirlenebilmesi için bir fikir veriyor, vekâlet yetkililerini ister istemez belli sonuçlara götürecek koşulları yaratıyordu. Ama bu ipuçları, kesinleşmiş sonuçlara varabilmekte tek başına yeterli olamıyordu. Amaç Türkiye'ye getirilecek göçmenin, Türkiye'nin yeni bir niteliğe bürünen sosyo-ekonomik yapısına uyumunu sağlamaktı. Bunun için de, göçmenlerin hem ayrılacakları ortamdaki ve hem de yerleştirilecekleri yöredeki toplumsal, ekonomik ve fiziksel topoğrafyanın çıkarılması gerekiyordu. Ancak bu analizler yapıldıktan sonra göçmen, en az uyum güçlüğü çekebileceği bir çevreye yerleştirilebilirdi. Bu ise hiç kuşkusuz belirli bir süreyi ve bilimsel çalışmalar yapmayı gerektiriyordu.

Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti henüz kurulmadan önce, o zamanki Muavenet-i İçtimaiye Müdürü olan Doktor Muhiddin Celal Bey'in başkanlığında, her vekâletten birer uzmanın katıldığı bir kurul toplanmış, yerleşme alanlarının belirlenmesinde bu konular üzerinde durulmuştu. Gelecek mübadele göçmenlerinin yerleştirilebilmesi için 6 Eylül 1923'te, ülkenin yedi yerleşim bölgesine ayrılması kararlaştırılmıştı. Bu bölgelere, Yunanistan'ın hangi yöresinden, kaç kişinin yerleştirilmesinin uygun olacağı sorunu üzerinde durulmuştu. Göçmenlerin ekonomik durumları ve yaşam koşulları gözden geçirilerek, bu konularda neler yapılabileceği sorusunun yanıtı aranmıştı.[151] Toplantıda, özellikle İzmir ve çevresindeki kentlerle, Doğu Trakya üzerinde durulduğu görülmekteydi. Tütün üretimiyle geçimlerini sağlayan ve gerçekten de iyi tütüncüler olarak bilinen Drama, Kavala, Girit ile adalar ve kıyı Yunanistan'dan geleceklerin ağırlıklı olarak, kıyı Ege'ye ve Tekirdağ ile çevresine yerleştirilmesi; Selanik göçmenleri için de, Karadeniz'in kıyı şeridinin ve özellikle de Samsun'un uygun olduğu sonucuna varılmıştı. Muhiddin Celal Bey'in başkanlığında toplanan bu kurulda, Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti İskân Şubesi Müdürü Sabri Bey, İskân Müfettişi Talat Bey, Maliye Vekâleti Müfettişi Nureddin Bey, İktisat Vekâleti Ziraat Umum Müdürü, Müdafa-i Milliye Erkân-ı Harbiye Kaymakamı Neşet, Matbuat ve Müdüriyet-i Umumiyesi Uzmanı Zekeriya Bey, Şarki Makedonya Mübadele Murahhası Salih Bey, Makedonyalılar Cemaati Murahhası olarak da İhsan Nüzhet ve Lütfi Arif beyler yer almıştı.[152] Bu kurul, büyük olasılıkla, 17 Temmuz 1923 tarihinde, İcra Vekilleri Heyeti tarafından tasdik edilen kararname ile belirlenen hükümler[153] doğrultusunda çalışmış, böylelikle

151 *Hakimiyet-i Milliye,* 9 Eylül 1923.
152 *Hakimiyet-i Milliye,* 7 Eylül 1923.
153 *İskân Tarihçesi,* İstanbul, 1932, s. 16.

yerleşme yörelerinin saptanmasına ve sınırlarının çizilip özelliklerinin belirlenmesi için ilk önemli girişim yapılmıştı.

Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti kurulduğu zaman, vekil seçilen Mustafa Necati, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti tarafından yaptırılan bu çalışmaları inceledi ve büyük bir göçmen kitlesi karşısında bunun yeterli olamayacağını düşündü. Bunun üzerine, bütün vilayetlere yazılar yazarak, şu sorulara ayrıntılı bilgilerle donatılmış yanıtlar istedi: a- Mıntıkada ne tür tarımla uğraşılmaktadır? b- Ne kadar emval-i metruke vardır? c- Kaç emval-i metruke hanesi boştur? Ne kadarı boşaltılabilir? ç- Emval-i metruke arazisinin miktarı nedir?

Ayrıca, Yunanistan'da, Muhtelit Mübadele Komisyonu'nda görev yapan Türk Murahhas Heyeti'ne de bir yazı göndererek, şu soruların yanıtını istedi: a- Hangi kazadan... b- Ne kadar ahali gelecektir? c- Vaziyetleri ve uğraşıları nelerdir?

Bu soruların yanıtları için; "Tahmini bile olsa bildirin!" notunu düşmüştü.[154] Verilen yanıtlara dayanarak, ayrıntılı cetveller hazırlandı.[155] Gelecek göçmenlerin nicelik ve nitelikleri ile, Türkiye'deki göçmen yerleşimine uygun yörelerin nicelik ve niteliklerini gösteren tablolar, üzerinde çalışmaya hazır biçimde ortaya çıktı. Kuşkusuz, verilen bazı yanıtlarda, gerçeğin dışında bilgiler de aktarılmıştı. Hatta kamuoyunun sesi durumundaki basında, tahminlere dayalı veriler savunulmuş, duygusal ağırlıklı yorumlar yapılmıştı. Buna karşın, özellikle terk edilmiş malların işgal edilişi yüzünden, düşündürücü noktalara da değinilmişti. Nitekim, "Son Derece Dikkat" adlı yazısında Mehmet Şevki, söz konusu tablonun İzmir ile ilgili hanesi için eleştirilerde bulunmakta ve bunu "hesapsız-kitapsız" işlerin sonucu olarak nitelemekteydi.[156] Çiftçi Necati de *Türk Sesi*'ndeki yazılarında[157] Mehmet Şevki gibi, resmi çevreleri uyarıcı nitelikler taşıyan görüşler dile getiriyordu. Örneğin "Mübadele ve İskân" adlı yazısında, mübadelede çiftçiler için gözetilmesi gereken birtakım noktalar olduğunu vurgulamakta; mübadele işi ile uğraşmakta olan kişi ya da kuruluşların bu noktaları önemle dikkate almaları gerektiğini belirtmekteydi. Bu durumdaki gelişmelerin sonucuna göre, "eski Rum evlerine yerleştirilecek veya yeniden tesis edilecek Türk köyleri mamur ve mesut olacak veyahut yalnız ahvada yadigâr eğri büğrü mezar taşları olacaktır" diyen Çiftçi Necati, bunun "vebalinin... mübadele zevatına" ait olduğunu vurgulamak-

---

154 *TBMM Zabıt*, Devre. II, İçtima. I, c. III, Ankara, ty, s. 184.

155 *age*, s. 184; *Ahenk*, 19 Teşrinievvel 1923.

156 *Ahenk*, aynı sayı.

157 Bkz. Arıkan, "Kurtuluştan Sonra ...", s. 94-95.

taydı. Necati'ye göre, mübadele yolu ile gelecek olan "köylüler, çiftçiler; tamamıyla yabancı arazi; arazisi, iklimi, muhiti, tarz-ı ziraatı, mahsulü, mamulatı yabancı bir muhite düştüğü bu yeni rejimde, yeni ulus ve yeni arazisiyle uğraşırken, hayat-ı fizyolojisi, iktisadı büyük tahavvüllere" uğrayacaktı. Bu noktada, belirtilen nedenlerden ötürü, birtakım tarımsal nitelikli teknik açıklamalarda bulunmakta ve yol gösterici öneriler ortaya atmaktaydı. Makedonya'daki nem oranının, çalışma biçiminin ve tarım yöntemlerinin üretim üzerindeki muhtemel olumsuz etkileri üzerinde durmaktaydı. Örneğin, ormancılıkla ve odunculukla uğraşan bir kısım halk, bağcılık ve bahçecilik gibi tarımın ince ve uzmanlık gerektiren bir dalıyla uğraşması gereken yörelere yerleştirilirse, aç kalacak, sefil olacaktı. Üstelik de, bağcılık ve bahçecilik yapılan o mamur vatan köşeleri, bu konularda bilgisiz insanların elinde gerektiği gibi kullanılamayacak, harap olacaklardı. Bu nedenle Çiftçi Necati; "Hamdolsun, memleketimizde vasi ve her türlü iklim ve muhite müsait arazi mevcut olduğu için, her adam için yer bulmak lazım gelir... Bununla beraber, arazinin kuvvet-i inbatiyesi ve iskân edilenlerin bir senelik maişetleri, hatta hayvanatın iaşesini de düşünmek vazifesi de var" diyor ve şöyle devam ediyordu: "Rumeli'nin saf ve yüksek bataklıklarından azade, sıtma görmemiş muhitinden, bizim mezrai ve fakat münbit ovalarımıza yerleştirilecek köylüleri daha evvel sıtma mücadelesine alıştırmak... bunları bataklık hayatından kurtarmak esbabını izhar lazımdır. Aksi takdirde renksiz, mecalsiz, dalaklı, sıtmalı vücutlar memlekete kâr değil, bâr olurlar."[158]

Bu tür yaklaşımlar, yerleşim alanlarının belirlenmesinde etkili oldu. Buna karşın, uzun incelemelere ve rakamsal sonuçlara dayanması gereken yerleşim alanları, fiili durumdan doğan gereklilik ve ivedilik yönüne dayalı olarak, "fevren" belirlendi.[159] Vekâletin ilk hesabına göre, Mayıs 1924 tarihine kadar gelecek göçmenlerin sayısının 150.000 kadar olacağı düşünülüyordu. Kış aylarında göçü başlatmak gerekeceğine göre, yerleştirme işlerinin kıyı kentlerinden, kasabalardan ve köylerden başlayarak, özellikle şimendifer ve diğer ulaşım araçlarının kolayca gidebileceği yörelere kaydırılması gibi pratik bir yöntem benimsendi.[160] Bu düşüncenin sonucu olarak, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nce, önceden yapılan düzenlemeler gözden geçirilerek, yeni bir içerik verilen göçmen yerleştirme yörelerinin sayısı on olarak belirlendi. Bu yerleşim alanları ve kapsadığı bölgeler şöyleydi:

---

158 *Türk Sesi*, 27 Eylül 1923.
159 *İskân Tarihçesi*, s 16
160 *Tanin*, 13 Teşrinisani 1923.

Birinci Alan : Sinop, Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon, Gümüşhane, Amasya, Tokat, Çorum.
İkinci Alan : Edirne, Tekfurdağı, Gelibolu, Kırkkilise, Çanakkale.
Üçüncü Alan : Balıkesir.
Dördüncü Alan : İzmir, Manisa, Aydın, Menteşe, Afyon.
Beşinci Alan : Bursa.
Altıncı Alan : İstanbul, Çatalca, Zonguldak.
Yedinci Alan : İzmit, Bolu, Bilecik, Eskişehir, Kütahya.
Sekizinci Alan : Antalya, Isparta, Burdur.
Dokuzuncu Alan : Konya, Niğde, Kayseri, Aksaray, Kırşehir.
Onuncu Alan : Adana, Mersin, Silifke, Kozan, Ayıntab, Maraş.[161]

Bu yerleşim alanlarına yerleştirilecek göçmenlerin ve geldikleri yörelerin isimleri de kabaca belirlenmişti.[162] Göçmenlerin, gelecekleri yöre olarak, tütüncü, çiftçi, bağcı, zeytinci olarak gruplandırıldıkları görülmekteydi. Bu gruplandırmaya dayanarak, kaba nüfus tahmini de yapılmıştı. Buna göre; 1. Bir kısım Drama ve ekseri Kavala ahalisinden 30.000 tütüncünün Samsun ve havalisine; 2. Serez livası ahalisinden 20.000 tütüncü, 15.000 çiftçi ve bağcı, 5.000 zeytinci olmak üzere 40.000 kişinin Adana ve havalisine; 3. Kozana, Grebene, Nasliç ve Kesriye ahalisinden 2.500 tütüncü, 15.000 çiftçi ve bağcı, 5.000 zeytinci olmak üzere 22.500 kişinin Malatya ve havalisine; 4. Kayalar, Kareferye, Vodine, Katerin, Alasonya, Langaza, Demirhisar ve Gevgili'nin Yunanistan'a kalan köyleri, Yenicevardar ve Karacaabat yöresi halkının 3.000'i tütüncü, 25.000'i çiftçi ve bağcı, 15.000'i zeytinci olmak üzere, toplam 43.000 kişinin Amasya, Tokat ve Sivas'a; 5. Zeytüncü, Drama, Kavala ve Selanik ahalisinden 4.000'i tütüncü, 20.000'i çiftçi-bağcı, 40.000'i zeytinci olmak üzere toplam 64.000 kişinin Manisa, İzmir, Menteşe, Denizli ve havalisine; 6. Kesendire, Poliroz, Sarışaban, Avrethisar, Nevrekop ahalisinden 20.000'i tütüncü, 55.000'i çiftçi-bağcı, 15.000'i zeytinci olmak üzere, 90.000 kişinin Çatalca, Tekirdağ, Karaman, Niğde ve havalisine; 7. Preveze ve Yanya ahalisinden 15.000'i çiftçi-bağcı, 40.000'i zeytinci olmak üzere, 55.000 kişinin Antalya ve Silifke havalisine; Midilli, Girit ve diğer adalardan 30.000 çiftçi-bağcı, 20.00 zeytinci olmak üzere 50.000 kişinin Ayvalık, Edremit ve Mersin yöresine yer-

161 *Tanin*, aynı sayı; *THAM*, III/28 (15 Kânunuevvel 1923), s. 103.

162 Bu belirleme de, Mustafa Necati'nin Muhtelit Mübadele Komisyonu'ndaki Türk Murahhas Heyeti'nden gelen rakamlara göre yapılmış, ama uygulamada bunun oldukça dışına taşılmıştır.

leştirilmesi, kabaca tasarlanıyordu. Bu rakamlara göre, göçmen sayısı yaklaşık 395.000 olarak tahmin ediliyordu. Yine aynı tahmine göre, bunlardan 95.000 kişinin tütüncü, 200.000 kişinin çiftçi-bağcı, 100.000 kişinin de zeytinci olacağı düşünülüyordu.[163] Uygulamanın sonucunda ise dağılım oldukça farklı oldu.[164]

Bu tasarıyı belirleyen en önemli etken, Rumlardan geriye kalan terk edilmiş mallardır. Göçmenlerin yerleştirileceği yörelerin planlanmasında, sayısal oranların belirlenmesinde Rumlardan kalan taşınmazlar, yani tarlalar, evler, bağlar ve bahçeler önemli bir rol oynamıştı. Oysa terk edilmiş taşınmazların ilgisiz kişiler tarafından fuzuli işgali, bunlardan yeterli ölçüde yararlanılmasını engellemişti. Böyle bir buhranın, tasarlanan ve olması istenilen şeyleri çıkmaza sokacağını anlamamak olanaksızdı. *Ahenk*'in başyazarı Mehmet Şevki, belki de bu konuyu en ayrıntılı irdeleyen kişidir. Yukarıda da görülen listeden anlaşıldığı gibi, dördüncü yerleşim alanı içinde İzmir, Aydın, Manisa ve Afyon yer almış, bu havzada 64.000 kişinin yerleştirilmesi tasarlanmıştı. Bu yörelerde, terk edilmiş taşınmazların büyük ölçüde ilgisiz kişilerin eline geçmiş olması, bu nüfusun yerleştirilmesi işinin pek zor olduğu kanısını pekiştirmişti. Mehmet Şevki, "Son Derece Dikkat" başlıklı yazısında, bu kadar nüfusun yerleştirilmesinin söz konusu bölgede, var olan terk edilmiş taşınmazlarla olanaklı olmadığını ısrarla savunmakta ve "İstirdat tarihinden bugüne gelinceye kadar, mıntıkaya tefrik edilen nüfusa dahil bulunmayan binlerce muhacir gelmiş ve bu muhacirler vilayetin ötesine berisine yerleştirilmişlerdir ki, bunların miktarı 40.000'i bulmaktadır" demekteydi. Mehmet Şevki'ye göre, bu 40.000 kişinin 64.000 rakamına dahil olup olmadığı da belli değildi. Yapılan hesapsız-kitapsız işlerden, mübadele göçmenleri yurda geldikleri zaman zarar göreceklerdi ve "belki mevcut emval-i metrukeye yakın bir yekûn teşkil edecek olan muhacirinin Yunanistan'da terk eyledikleri emlaka mukabil edemeyecekti."[165]

Basında daha bu aşamada, yerleşme alanları belirlenirken "her şeyi biz biliriz" mantığıyla hareket edildiği, kimsenin sesine ve haykırışına kulak verilmediği, yerleşme alanlarının kaba bir düşünceyle, gelişigüzel belirlendiği eleştirileri görülüyordu. Basına göre sonucun hiç de olumlu olmadığı belliydi; üstelik bir süre sonra gidişin yanlış olduğunun anlaşılmış, ama sonucun düzeltilmesi için bir çalışma yapılmamıştı.[166]

---

163 Tablo için bkz. *İskân Tarihçesi*, s 18; *THAM*, III/27 (15 Kasım 1923), s. 65.

164 Göçmenlerin yerleştirildikleri yerlerin tablosu: *Devlet İstatistik Enstitüsü Yıllığı*, III (1930), s. 100-101; Geray, "Türkiye'de Göçmen ..." s. 19.

165 *Ahenk*, 19 Teşrinievvel 1923.

166 *Ahali*, 20 Haziran 1924.

Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, kendi görev alanı içine giren işlerin yürütülebilmesi için, değinilen yerleşim alanları içinde bir örgütlenmeye gitti. Buna göre, her yerleşim alanı içinde vekâlete bağlı olarak görev yapacak şu yapı görülmekteydi: 1 mıntıka müdürü, 1 mıntıka müdür muavini, 1 sevkiyat ve nakliyat memuru, 1 iaşe memuru, 1 iskân memuru, 1 sevkiyat, nakliyat, iaşe ve iskân memur refiği, 1 kondüktör, 1 ziraat memuru, 1 tabip, 3 seyyar sevk, iaşe ve iskân memuru, 6 kâtip... Bu tablo dışında kalan ve yerleşme alanları içinde yer almayan 40 vilayet merkezinde ise şu örgütlenme vardı: 1 mübadele, imar ve iskân müdüriyeti, 2 iskân, sevk ve iaşe memuru, 1 kâtip.[167]

Mıntıka müdürlüklerinin kadroları, bu tablodan da anlaşılacağı gibi oldukça genişti. Bu müdürlüklere geniş yetkiler verilmiş, bütün devlet teşkilatı ve birimleri, iskân ve imar işlerinde yardıma zorunlu tutulmuştu. Ancak bunların çoğu imar ve iskân işlerinin gerek duyduğu yeterli uzmanlığa sahip olmadıkları gibi, vekâlet teşkilatı her tarafa da yayılamamıştı. Çok yerlerde, vekâletin görev alanı içine giren işlerin yerine getirilmesi imar ve iskân komisyonlarına bırakılmıştı.[168]

Bu kadro içinde, bütün Türkiye'de seyyar görev yapacak memurların sayısı 80'di. Bunlar, doğrudan Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin emrindeydi. Müfettişler, hangi mıntıkada gereksinim varsa, seyyar olduklarından o yöreye gönderiliyorlardı.[169] Vekâlet, merkezdeki Mübadele, İmar ve İskân Müdüriyeti'ne, Erkân-ı Harb Miralayı Arif Bey'i getirmişti.[170] Yerleşme alanlarında, ayrıca, "vekâlete tevdi edilen vazifelere müteallik olmak üzere, neşredilecek talimatnamelerin tahmil eyleyeceği umur ve muamelatı ifa için, bilumum vilayet ve kaza merkezlerinde, vali ve kaymakamların riyaseti altında birer imar ve iskân komisyonunun teşkili, 29 Teşrinisani 1923 tarih ve 55 numaralı kararname ile kabul" edilmişti. Bu kararnamede belirtildiği biçimiyle, vilayet komisyonları vekâlete, kaza komisyonları vilayete bağlanmıştı. Komisyon bir karar aldığında, mıntıka müdürlüklerinin yetkisi altında bulunanların hemen, bulunmayanların da

---

167 *TBMM Zabıt*, Devre: II, İçtima: II, c. VII/1, Ankara, 1968, s. 1062. Bu hiyerarşi içinde mıntıka müdür muavinleri, yalnızca dört mıntıkada vardı. Personelin maaş durumu: Mıntıka müdürleri 40-70 lira, mıntıka müdür muavinleri 30 lira, sevkiyat, nakliyat memurları 30-35 lira, iaşe memurları 30-35 lira, iskân memurları 30-35 lira, sevkiyat, nakliyat, iaşe ve iskân memur refikleri 20 lira, imar mühendisi 30 lira; kondüktör 15-20 lira, ziraat memuru 20-25 lira, tabip 30 lira, seyyar sevk, iaşe ve iskân memuru 20 lira, kâtip 15 lira, bkz. *age*, s. 1062.

168 *İskân Tarihçesi*, s. 25.

169 *Hakimiyet-i Milliye*, 22 Teşrinisani 1923.

170 *Tanin*, 14 Teşrinisani 1923.

vekâletten alacakları izne göre emri uygulaması hüküm gereğiydi.[171] Komisyon başkanı, vilayetin en büyük mülki amiri, yani vali oluyor; mıntıka müdürü de vekâletçe atanıyordu. Komisyonun da, müdüriyetin de kurulmasını kararlaştıran merkezi kurum, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'ydi.[172] İskân komisyonlarının görevi, belli bir yöreye yerleştirilecek grupların yerleşme biçimini saptamak ve resmi işlemlerini yürütmekti. Ayrıca, yerleşeceklerin her türlü sorunlarıyla, arzu ve istekleriyle de, bu komisyonlar ilgileniyorlardı.[173] Yine terk edilmiş malların tasnifi, kayıtların yapılması, ölçülmesi, bunlardan onarıma gereksinimi olanların belirlenmesi ve durumun mıntıka müdürlüklerine aktarılması, Türkiye dışından gelecek olan mübadele göçmenlerinin Türkiye'ye kabulü ile ilgili işlemlerin yürütülmesi gibi işleri de bu komisyonlar üstlenmişlerdi...

İmar mıntıka müdürlükleri ise, özellikle mübadele göçmenlerinin yerleştirilmeleri evresinde, doğrudan uygulayıcı niteliğiyle vekâletin temsilcisi konumundaydı. Bir anlamda, göçmen daha yerleştirilmeden önce, yerleşeceği ortamı hazırlamak, yerleşimini sağlamak, bu müdürlüklerin işiydi. Gelen göçmenlerin rahatça yerleşimlerinin sağlanabilmesi için, yıkıma uğramış yerlerin onarımı, örneğin terk edilmiş evlerin gözden geçirilip oturulabilir bir biçime getirilmesi, vekâletçe belirlenip, belli bir planlama içinde, belirli yörelere belirli sayıda köylerin kurulması bu müdürlüklerin görevleri arasındaydı. Bu arada, onarımı yapacak, yeni evleri inşa edecek yapı ustalarının bulunup yetiştirilmesi, yapı işinde kullanılmak üzere gerekli malzemenin ve özellikle de kerestenin sağlanması ve maliyetlerin hesaplanması gibi işler, bu müdürlüklerce yerine getirilmesi gerekli konulardı. Ayrıca, çoğunlukla başka bir vekâlete bağlı olup, devşirme yöntemi ile ya da emekli olmuş eski memurların yeniden aktif biçimde görevlendirilmesiyle sağlanan iskân memurlarının "sevk ve idaresi" de bu müdüriyetlerin görevleri arasındaydı.[174]

Bu koşullarda göreve başlayan Mustafa Necati Bey, vilayetlere gönderdiği bir tamimde, bu amaç uğrunda çalışmanın "her ferd-i vatanpervarenin en kudsi bir vazifesi" olduğunu belirterek; "faaliyet ve mesai derecelerini muntazaman işar" buyurmalarını rica edip, başarılar diledi.[175] Mıntıka müdürlüklerinin çalışmalarını yakından ve düzenli olarak izliyor, gönderdiği genelgelerle vekâlete bağlı kuruluşları ve kişileri aydınlatıp,

---

171 *İskân Tarihçesi*, s. 20.
172 *Hakimiyet-i Milliye*, 30 Teşrinievvel 1923.
173 *Ahenk*, 2 Temmuz 1924.
174 *İskân Tarihçesi*, s. 20.
175 *Hakimiyet-i Milliye*, 22 Teşrinievvel 1923.

gerektiği zaman uyarıyordu. Mıntıka müdürlüklerine gönderdiği yazılarla, o zamana değin göçmen yerleştirme ya da bu işle doğrudan bağlı konularda neler yapılmış olduğunu soruyor, yapılanlar hakkında ayrıntılı raporlar istiyor, yöreleri ilgilendiren özel sorunların çözümü ya da uygulamada zorluk yaratacağı düşünülen sorunların aşılabilmesi için, onların düşüncelerini alıyordu. İskân mıntıkaları açısından, hepsini düzenli olarak bir arada görebilmeyi olanaklı kılacak ayrıntılı tablo hazırlıyor, bunun için mıntıka müdürlüklerinden gelen raporlara büyük önem veriyordu. Yerleşim alanlarına kimlerin, ne kadar ve nerelere yerleştirileceği, mıntıka müdürlüklerinin vekâlete gönderdikleri raporlardan hareketle ayrıntılı olarak saptanmış, sonuç çizelgeler biçiminde mıntıka müdürlüklerine bildirilmişti.[176] Bu genelgelerden birinde, mübadelenin başlamak üzere olduğu bildirilerek, ilgili birimlerin buna göre ve azami biçimde çalışmaları istenmişti. Aynı genelgede, göçmenlerin yerleştirilebilmeleri için terk edilmiş ve hazır kaç ev bulunduğu ve bunların kaç tanesinin fuzuli işgale uğradığı, kaçının boşalttırılabileceği sorulmuştu. Genelgeyi alan mıntıka müdürlükleri, durumu kazalara bildirerek, ilgili birimlerin hemen incelemeye geçmesini ve gerekenin yapılmasını sağlamışlardı.[177]

Bu genelgenin ardından, yerleşim alanlarında büyük bir çalışma başladı. Üzerinde durulan konuların başında, yerleşim yöreleri içinde yerleşime uygun alanların belirlenmesi, buralardaki terk edilmiş evlerin, bağların, bahçelerin ve tarlaların saptanması, hasara uğramış olanların da, eldeki olanaklar ölçüsünde onarımı gelmekteydi. Fuzuli işgaller hemen hemen her yörede ve yoğun biçimde görüldüğünden, sorun yalnızca terk edilmiş taşınmazların adet olarak belirlenmesiyle kalmamış, boşaltılmaları, hasarlıların onarımı, göçmen ailelerin gelip yerleşmesine kadar da korunmaları gerekmişti. Bu sorunların en yoğun olarak başta İzmir, Balıkesir ve Aydın olmak üzere Ege Bölgesi'nde görüldüğü söylenebilir. Bunun nedeni, hem coğrafi konumları hem de savaşın etkilerinin en yoğun bu yörede görülmesiydi. Dolayısıyla iç demografik hareketlenmeler bu yörede pek yoğun yaşanmış, bu hareketlenmelere dayalı sorunlar da yine yoğun biçimde bu yörede ortaya çıkmıştı.

Yöredeki Dördüncü İskân Mıntıkası Müdürlüğü, en çok çalışan kurumdu. Dördüncü İskân Müdürlüğü'ne atanmış olan İhsan Paşa'nın çabaları özellikle anılmalıdır.[178]

---

176 *TBMM Zabıt*, Devre. II, İçtima. I, c. III, Ankara, ty, s. 184.

177 *Türk Sesi*, 5 Teşrinisani 1923.

178 Merkezi İzmir'de bulunan Dördüncü İskân Müdürlüğü'nün başına getirilen İhsan Paşa, 26 Kasım 1923 günü Ankara'dan İzmir'e gelerek göreve başlamıştır. Kendi-

1. Terk Edilmiş Taşınmazların Onarımı ve Yeni Köylerin Kuruluşu

Kurtuluş Savaşı'nın bitiminde, Türkiye'deki kentlerin, kasabaların ve köylerin genel görüntüsü, ülkenin yeni baştan onarımı ve kalkınması için çalışmayı üstlenmiş kurum ve kişiler için, gerçekten de moral bozucuydu. Ege ve Karadeniz bölgeleri adeta yerle bir olmuş, insanlar yoksulluk sınırının altına düşmüşlerdi. Gerek işgalci askerlerin geri çekilişi, gerek Rum çetelerin kıyımları, gerekse bunlarla savaşan Türk ordusunun ileri harekâtları sırasında çıkan çatışmalarda pek çok yerleşim yeri yanmış yıkılmıştı. Halk yıkılmış evlerin molozları arasında, yıkıntı parçalarından kendi yaptıkları ilkel, derme çatma küçük sığınıklarda yaşamaya çalışmakta ve bu koşullarda kışı geçirmeye hazırlanmaktaydı. İstanbul Vilayeti ile Anadolu'nun Marmara sahilleri, önceleri Rum köylerinin çoğunlukla bulundukları yörelerdi. Karadeniz ve Ege bölgelerinde de çok sayıda Rum köyü vardı. Savaş sırasında Marmara yöresindeki köylerin yaklaşık yüzde yetmişi yakılıp yıkılmıştı.[179] Eski Aydın Vilayeti içindeki köyler ile, Samsun ve yöresindeki Rum köyleri ve Türk köyleri de, bu durumdan paylarını almışlardı.[180] Hükümetin bölgeyi terk etmelerine göz yumduğu Rumlar, Karadeniz Bölgesi'nden çekildikten sonra, bıraktıkları binalardan kâgir olmayanlar, bir süre sonra ilgisizlik yüzünden yerle bir olmuştu. Samsun'un büyük mahallelerinden ve daha önce çoğunlukla Rumların oturduğu Kadıköy Mahallesi, Aziz Sami'nin benzetmesine

sini ziyarete gelen bir gazete muhabirine şunları söylemiştir: "Vazifem pek mühimdir. Milli bir cephe karşısında bulunuyorum. Bunu cenab-ı hakkın inayeti ve arkadaşlarımın muavenetleriyle, hüsnüniyetle başarmaya gayret edeceğim." *Türk Sesi,* 27 Teşrinisani 1923. Aynı gazete, paşanın bu göreve getirilişinden duyduğu haşnutluğu şu satırlarla dile getirmektedir: "Pek kıymetli umera-yı askeriyemizden olup, harb-i umumide büyük hizmetler eden mütekaid mirlivalarımızdan... harb-i umumideki esaret hayatındaki menakıbı vatandaşlarımızca malum olan İhsan Paşa'nın harap yurtların ihyasına büyük amil olacağı şüphesizdir": *Türk Sesi,* 13 Teşrinisani 1923. 1924-1926 yılları arasında İzmir valiliği de yapmış olan İhsan Paşa, I. Dünya Savaşı'nda, Rusya'daki tutsaklık yaşamıyla pek ünlüdür. Kısa biyografisi için bkz. Keskin, *Valiler (1390-1989)*; anıları için bkz. *İhsan Paşa'nın Anıları-Sibirya'da Esaretten Kaçış,* İzmir, 1985. Dördüncü İskân Müdüriyeti'nin resmi daireleri hükümet konağından uzakta, Kordon'daydı. Dairelerin ilk başta, hükümet konağına yakın olması istenmiş, fakat yer bulunamadığından, Balçova'ya taşınmak bile düşünülmüş; sonunda Kordon'daki bazı boş binalar uygun bulunmuştur. Bu binalarla hükümet konağı arasındaki gidip gelme zorluğu, bozı yakınmalara da neden olmuştur: *Ahenk,* 2 Teşrini sani 1923; Arı, *age,* s. 64.

179 *TBMM Zabıt*, Devre: II, İçtima: II, c IX, Ankara, 1975, s. 59

180 *age,* s 59; yine bkz: *Pontus Meselesi,* Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi, Ankara, 1338, çeşt. sayf.

göre, "Pompei Harabeleri"ne dönüşmüştü. "Gidenlerin Evleri" başlıklı yazısından öğrenildiğine göre, bu mahalle Pontus çetelerinin kenti kasıp kavurdukları sırada, onlara yataklık ettiği için Merkez Ordusu'nun harekâtı sırasında boşalttırılmış, böylece, yüzlerce ev yıkıma terk edilmişti.[181] Yine aynı dönemde, Ömer Lütfi Bey'in müfettiş olarak geldiği İzmir'den Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumisi'ne gönderdiği 29 Temmuz 1923 tarihli rapora göre, İzmir kentinde ve yöresinde pencereleri, kapıları, tavanları ve döşemeleri harap olup onarımı gereken evlerin sayısı 1.000 kadardı.[182]

Karadeniz Bölgesi, yıkılmış köylerin yeniden onarımını zorlaştıracak coğrafi özelliklere sahipti. Arazinin sarp ve dağlık oluşu, evlerin onarımını çoğu zaman olanaksız kılmaktaydı. Bu bölgede zamanında 500'den fazla büyük küçük Rum köyü vardı. Bunların yanı sıra pek çok Türk köyü, Pontus çetelerinin etkisiz hale getirilişi sırasında harap olmuştu. Mübadele, İmar ve İskân vekillerinden Refet Bey (Canıtez), yıkıma uğrayan Rum köyleri için, "Bu beşyüzü mütecaviz köye mukabil, beş köy, hatta beş hane bile bulamadık" demekteydi.[183] Ordu, Giresun, Amasya ve Tokat'ta da pek çok ev, tarla, bağ ve bahçe tahrip edilmişti.[184]

Rum köylerinin tahribi, Rumların Türkiye'den ayrılmalarından sonra da uzun süre devam etmişti. Örneğin, hükümet denetiminin en etkin biçimde sağlanması gereken Ankara'da bile evler, bağlar, tarlalar ve meyve ağaçları tahrip edilmiş, evlerin camları, pencereleri, kapıları, tavanları sökülüp çarşıda pazarda satılmıştı. Böylece, yoğun bir yağma dönemi başlamıştı.[185] Ülkenin dört bir yanına dağılmış bulunan terk edilmiş evlerin, tarlaların, bağların ve bahçelerinin yıkımının ve yağmalanmasının önüne geçmek, onarımlarını yapmak; hem göçmenlerin, hem de evi ocağı yanmış ya da yıkılmış yerli felaketzedelerin barınmalarını sağlamak için, büyük bir önem taşıyordu. Bir uzmanlık işi olan göçmen yerleştirme işini "salahiyetle tedvir edecek unsurları bulmak", yerleştirme işlerinin gerektirdiği sermaye ve araçları sağlamanın olanaksızlığı içinde,[186] bu terk edilmiş taşınmazlardan yararlanma yoluna gitmek hem pek doğal, hem de pek gerekliydi. Ama bütün yerleşim yörelerinde onarım ve yapım işine girişmek gibi geniş çaplı bir uygulama, hangi kaynaklarla, nasıl başarılabilirdi?

---

181 *Haber*, 11 Teşrinievvel 1923.
182 *TKDA*, Dosya No: 530.
183 *TBMM Zabıt*, s. 59.
184 *age*, s. 60.
185 *age*, Devre. I, İçtima. I, c. XXIX, Ankara, 1961, s. 161.
186 Bkz: *İskân Tarihçesi*, s. 13.

Ülkenin adeta yeni baştan onarımı denilebilecek bu iş için gereksinim duyulan şeyler önce para, sonra da nitelikli eleman ve sağlıklı bir örgütlenmeydi. Parayı bulabilmek ne kadar önemliyse, kullanmayı bilmek de o kadar önemliydi. Bu aşamada ise, bilimsel verilere dayandırılmış bir plan, uygulanabilir bir program ve işleyebilir bir örgütlenmeye duyulan gereksinim kendini göstermişti.[187]

Yunan işgalinin bitiminden sonra, köylerde yıkık evlerin pek çoğunun onarımına, yerel kaynaklarla ve doğal olarak da sınırlı olanaklarla başlandı. 1923 yılının sonuna doğru, kimi köylerde, köylülerin kendi çabalarıyla ya da küçük belediyelerde halkın katılımıyla, ufak tefek onarımların ya da yeniden yapımların gerçekleştirildiği görülmekteydi. Benzeri türdeki çabalara bazı kentlerde de rastlanıyordu. Yine de, henüz onarımı yapılamayan ama göçmenlerin ve evsiz kalmış yerli halkın barınmasını sağlamak için onarımı gereken evlerin sayısı, bu yılın bitiminde oldukça fazlaydı. Dr. Mazhar Bey ve arkadaşlarının meclise sundukları raporda batı vilayetlerinde, acele onarım yapılması ve yeniden yaşanılabilir biçime getirilmesi gereken pek çok köy ve kasaba bulunduğu vurgulanmaktaydı. Yapılan bir hesaba göre, bunların onarımı ve yeniden yapımı için gerekli para, birkaç milyonu buluyordu.[188] Mübadele edilecek göçmenlerin yerleştirilecekleri bölgeler içindeki ve bu bölgelerin dışında kalıp, onarımı gerekli yerler için uygun görülecek önlemlerin, yerli halkla birlikte, mübadele edilecek halkı da ilgilendireceği açıktı.[189] Yanan yıkılan yörelerin yeniden yapımında, yerli ve yabancı sermayeli şirketlerden yararlanmak da düşünülmüş, hatta Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, yabancı şirketlerin alacaklarına kefil olmayı ilke olarak benimsemişti.[190] Gerçekten de, bazı yanmış kasabalara bu gibi yabancı şirketler gelmişler, halkla temas etmişler, yerel idarelerden ve köylülerden teminat istemişlerdi. İlk gelenler, belediyelerin ve köylülerin vermiş oldukları teminatı yetersiz gördükleri için bu işten vazgeçmişlerdi. İzmir Mebusu Mahmut Celal Bey (Bayar), ev yaptırmak isteyen halkı, şirketlerle işbirliğine sokmak için hükümetin teminat vermesini gerekli görmüş, onun bu önerisini kimi mebuslar kaygıyla karşılamışlardı.[191]

Yine de, elle tutulur, gözle görülür girişimler yerel idarelerden geldi. Yanan yıkılan yöreleri belediyelerin onarmak istemesi durumunda nasıl bir yol izleneceği, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin gönderdiği bir genelge ile belirlendi. Buna göre, belediyeler iman hangi esas üzerine yapacaklarını plan

187 *TBMM Zabıt*, Devre. II, İçtima. I, c. II, Ankara, ty, s. 631.
188 *age*, s. 631.
189 *age*, s. 622.
190 *age*, Devre. II, İçtima. I, c. III, Ankara, ty, s. 226.
191 *age*, s. 227.

ve haritalarla vekâlete bildirerek, vekâletin onayını aldıktan sonra inşaatlara başlayabildiler.[192] Bu belediyeler içinde, yabancı sermayeden yararlanabilmiş olanlar da vardı. Örneğin, Eskişehir Belediye Dairesi ile bir İtalyan şirketi arasında bu yönde bir sözleşme imzalandı. Hulusi Bey Şirketi adlı bir Türk şirketinin de katılımcı olarak yer aldığı bu anlaşmayla, Eskişehir'in yeniden onarımı yoluna gidildi. Belediye ile yapılan sözleşmenin parasal bedeli 500.000 liraydı. Yine Manisa'da bir Fransız şirketi, şehrin yeniden onarımı konusunda girişimlerde bulundu ve açılan ihaleyi kazandı.[193] Yanıp yıkılan yöreler arasında, Bursa'nın çok özel bir önemi vardı; bu vilayetin yerli halkı yanan yerlerin yarısından çoğunu kendi özverileriyle büyük ölçüde onarabilmişlerdi.[194] Bütün bu güzel örneklere karşın, ülkenin geneli onarım için Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin eline bakıyordu. Daha önce de değinildiği gibi, sınırlı olanaklarla hareket alanı daralmış olan vekâlet ise, mübadele yoluyla Türkiye'ye gelecek olanların yerleşimlerini daha ivedi olarak gördüğünden, el attığı onarım ve yapım işlerinde mübadele göçmenlerini doğrudan ilgilendiren alanlara öncelik verdi. Geriye kalan hizmetler, mevzuattaki düzenlemelerin yanında, örneğin yeni bir ev yapıldığında, bu evin emlak vergisinin on yıl boyunca alınmaması gibi sıradan bir yardımın üzerine çıkamadı.[195]

Kasım 1923'te, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, iskân yörelerindeki terk edilmiş taşınmazların onarımına başlamak üzere, iskân komisyonlarına gerekli emirleri verdi. İlk aşamada Samsun, İzmir, İstanbul ve Trakya mıntıkalarındaki onarımın büyük çapta yapılması; onarım için gerekli para, araç ve gerecin, onarımı mümkün olmayan terk edilmiş taşınmazların enkazlarının satışından sağlanması ve ayrıca, yeniden yapımlarda, onarılamayacak derecede yıkılmış evlerin enkazlarından yararlanılması kararlaştırıldı. Bunun için kurulan imar komisyonları valinin başkanlığında, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti memurlarıyla, nafia mühendisi, jandarma komutanlığı ve be-

192 *age*, Devre. II, İçtima. II, c. VII-1, Ankara, 1968, s. 1044.

193 *Ahali*, 20 Haziran 1924; Manisa Valisi Müştak Lütfi Bey'in verdiği bilgiye göre; halkın onarım ve yeniden yapım konusundaki mali gücü sınırlı olduğundan, bu işe yabancı ve Türk şirketlerin tabi olması uygun görülmüştür. Bu görüşün sabitleşmesinin ardından, arzulanan onarım ve yeniden yapım işini gerçekleştirmek için önce bir İtalyan, ardından da Fransız şirketinin başvurusu gerçekleşmiştir. İnşaatın metrekaresi için İtalyan şirketi 6,5 İngiliz lirası, Fransız şirketi de 5 İngiliz lirası önermiştir. Bunun üzerine Fransız şirketiyle bir sözleşme imzalanmıştır. Belediye Reisi Bahri Bey'in verdiği bilgiye göre de, anlaşma gereğince benimsenen rakama, yıllık yüzde 9 faiz uygulanmıştır.

194 *TBMM Zabıt*, s. 1042.

195 Malzeme alımı sırasında verilen vergi, bu muafiyetin dışında tutulmuştur. Ev vergisiyle ilgili muafiyetin azınlıklara da tanınan bir hak olarak belirmesi, bazı eleştiri ve kaygılara neden olmuştur: *age*, Devre: II, İçtima:I, c VI, Ankara, 1968, s. 379.

lediye meclisi üyelerinden birer kişiden oluşuyordu.[196]

9 Aralık 1923 tarihli genelge uyarınca, kasaba ve köylerdeki terk edilmiş binalardan, göçmen yerleştirme işlerinde uygun olacağı düşünülenlerin hızla yerleşmeye uygun duruma getirilmesine çalışıldı. Terk edilmiş taşınmazlardan işgale uğrayanların bir yandan boşaltılmasına devam edilirken, bir yandan da, 11 Ekim 1923 tarihli İcra Vekilleri Heyeti'nin onayına dayanarak, İmar ve İskân komisyonları aracılığıyla, binaların çatı aktarması, kapı ve pencere onarımı gibi işlerle uğraşıldı.[197] Muhtelit Mübadele Komisyonu'nca evlere değer biçileceğine göre, onarılan evlerin onarımdan önceki durumları, onarılmayacak biçimde olanların ve yıkılan evlerin enkazlarının parasal değeri, onarım için kullanılacak malzeme, işçilik ücretleri belirlenmeliydi. Onarım harcamaları için ayrı ayrı tutanaklar düzenlenmesi, her ay sonunda yapılan işler hakkında vekâlete düzenli bilgi verilmesi, iyi durumda olan binaların ise korunması kararlaştırıldı.[198]

Onarım çalışmalarında, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin de büyük katkıları oluyordu. Nitekim, Ömer Lütfi Bey'in raporunda özenle vurguladığı gibi, başta Aydın ve Manisa olmak üzere yanıp yıkılan yerlerde Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nce oluşturulan birçok inşaat heyetinin onardığı ya da yeniden yaptığı inşaatların kıymeti pek büyüktü.[199] Hem onarım, hem de yeniden yapım konusunda Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin gerçekleştirdikleri, geçim sıkıntısı çeken halk için büyük bir katkı oluşturdu. Cemiyetin elinde bulunan araç gereç ile, İngilizlerden bir kısmı hibe, bir kısmı da para ile satın alınan barakalık sac, iskân yörelerindeki onarım işlerinde kullanıldı.[200] Becerikli yapı ustalarının önemi bilindiğinden, usta yetiştirilmesine büyük önem verildi. Bunun için de Ankara, İstanbul ve İzmir'de kurslar düzenlendi. Ayrıca, ustalıkla ve amelelikle geçimini sağlayan Rumeli Türklerinin yurda getirilmesine öncelik verilmesi için ilgili makamlarla ilişkiye geçildi. Evlerin onarımı için Urla'da 2.000 kişilik bir inşaat usta ve amele grubu oluşturuldu. Bu grubun çalışmalarını kolaylaştırmak için Hilal-i Ahmer Cemiyeti malzeme yardımında bulundu.[201] Onarım ve yeniden ev yapma konusunda Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin para sıkıntısı çekmesi olağan olduğun-

196 *Hakimiyet-i Milliye,* 19 Teşrinisani 1923.

197 *İskân Tarihçesi,* s. 22.

198 *age,* s 23; yine bkz: *Hakimiyet-i Milliye,* 18 Teşrinisani 1923; *TBMM Zabıt Ceridesi,* Devre: II, İçtima: II, c VII-1, Ankara, 1968, s. 1047.

199 *aga,* Dosya No: 530.

200 "Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin Kânunuevvel İcraatı", *Ayın Tarihi,* II/4 (Kânunuevvel 1923), s. 21; yine bkz: *Hakimiyet-i Milliye,* 18 Teşrinisani 1923.

201 *age,* s 20; *Hakimiyet-i Milliye,* aynı sayı.

dan, iskân alanları dışında kalan terk edilmiş evlerin satışı yoluna gidildi. Bu uygulama sonucu elde edilen para ile, enkaz haline gelmiş evlerin işe yarar malzemesinden yararlanıldı.[202] İnşaatlarda yerli malzemenin ve özellikle de yerli kerestenin kullanılmasına büyük önem veriliyordu. Bu nedenle, mıntıka müdürlükleri ile kereste şirketleri arasında, yerli kereste alımı için müzakereler yapıldı.[203] Örneğin, Samsun İmar ve İskân Müdüriyeti'nin ev onarımı ve yeni köyler yapımında kullanılmak üzere ihale ettiği yerli malı kerestenin miktarı 1.500 metreküptü. Doğrudan kullanılacak kerestenin kayın ve meşe, lata olarak kullanılacakların çam ve köknar, tahtaların da mutlaka çam ağacında olması gerekiyordu.[204] Bir süre sonra, İzmir mıntıka merkezinde bir inşaat kurulu oluşturuldu. Bu kurul, mıntıka içindeki vilayet, kaza ve köylere mimar, usta ve amele gönderdi ve harap evleri oturulabilecek duruma getirmek için uğraştı.[205] Aydın, Manisa, Salihli, Alaşehir ve Gördes gibi yerleşim merkezlerinin yeniden yapım ve onarımı için de önlemler alındı. Onarım işlerini "tanzim ve teftiş vazifesiyle iştigal ve ihtiyacaat-ı mahal-

---

202 *Hakimiyet-i Milliye,* aynı sayı.

203 Onarım işlerinde ve yeni köylerin yapımında kullanılacak kerestenin sağlanması işi büyük eleştirilere neden olmuştur. Kastamonu Mebusu Halit Bey ve arkadaşlarınca, imar işlerinde kullanılacak kerestenin sağlanmasına ilişkin soru önergesine, Mustafa Necati'nin vermiş olduğu yanıta göre; esas amaç, gerekli kerestenin içerden, asgari fiyatla ve çok miktarda sağlanmasıydı. Yazılı yanıt için bkz. *TBMM Zabıt*, Devre: II, İçtima: I, c. V, Ankara, 1968, s. 36-37. Yerli keresteciler ve belirli ormanlardan kesilen kerestelik ağaçlardan üretim yaparak piyasada mal satan fabrikatörler ve tüccarlar, ülkeye yurtdışından kereste girmesine kesinlikle karşıydılar. Bunlara göre, yerli malların her ne pahasına olursa olsun korunması gerekliydi. Diğer yandan, tamamen onarıma gereksinimi olan ülkenin şiddetle ihtiyacı olan kerestenin ucuz olarak sağlanması da önemliydi. Ülkede yerli malı kullanmayı kolaylaştırmak amacıyla, yabancı kerestenin yurda girmesini azaltmak için, ithal keresteye ağır bir gümrük vergisi konmuştu. Bunun sonucunda ithalat olanaksız bir duruma gelmiş; bu durum karşısında yerli keresteye talep artınca, kereste fiyatları yüzde yüzden fazla bir oranda artmıştı. Buna göre de, fakir halk kesiminin alım gücü iyice azalmıştı. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nca, Türkiye'de kereste sorunu ile ilgili olarak hazırlanmış olan rapor için bkz: "Kereste Buhranı", *İTSOM,* L/11 (Teşrinievvel 1924), s. 525-531. Türkiye ormanlarının 1923 yılındaki genel durumu için bkz: M. Şeref, "Türk İli Ormanları", *TİM,* II/14 (16 Nisan 1923), s. 12-13. Bu dönemde kereste fiyatları açısından en pahalı kent, İzmir'di. Bunun nedeni, hem keresteye duyulan gereksinimin bu kentte daha fazla oluşu, hem de kerestenin örneğin İnebolu gibi uzak yerlerden gelişi dolayısıyla taşımanın pahalı oluşuydu. 1923 yılında İzmir'de bir metreküp kerestenin fiyatı 25-50 liraydı. Bir metreküp kereste başına 10 lira taşıma, 5 lira da vergi alındığından, Karadeniz'de 25 lira olan mal, İzmir'de kâr oranıyla 45-50 lirayı buluyordu. Meclisteki eleştiriler için bkz: *TBMM Zabıt*, s. 34-36.

204 *Haber,* 14 Şubat 1924.

205 *Türk Sesi,* 10 Şubat 1924.

liyi tetkik" etmek üzere, mühendis müfettişler görevlendirildi.[206] Şubat 1924'te, İzmir ve çevresindeki iskân işlerini yakından görmek amacıyla İzmir'e gelen Mustafa Necati, Urla ve Foça'da incelemelerde bulundu ve evlerin onarımı işleriyle yakından ilgilendi.[207]

Bu gezilerde de görüldüğü gibi, halkın yakındığı en önemli konulardan birisi, inşaat malzemelerinin pahalı olmasıydı. Böylece, özellikle alım gücü düşük olan halk kesimi, kendisinin yapabileceği ya da yaptırabileceği ufak tefek onarımlarda büyük güçlüklerle karşılaşıyor, çoğu zaman maddi engelleri aşamıyordu. 1924 yılında yapı malzemeleri fiyatlarının, 1923 yılına göre daha da arttığını görmek olanaklıdır.

Üretildiği yerden tüketileceği merkeze gelinceye dek, bir yapı malzemesinin fiyatının neredeyse üretim maliyetinin üzerinde bir artışa uğradığına tanık olunuyordu. O dönemdeki uygulamaya göre, bu tür malzemelerden her kent sınırını geçtikçe 1/1.000'lik bir transit vergisi alınmaktaydı.[208] Özellikle kerestenin ucuza alınıp ucuza satılması, Maliye Vekâleti'ni ilgilendiren bir konuydu.[209] Kereste ve çimento gibi yapı ve onarım malzemelerinde nakliyenin ilkel taşıma araçlarıyla yapılabilmesi, bu malzemeye gereksinimi olan kişilere pahalı olarak ulaşmasının en önemli nedeniydi. Halkın bu tür malzemeyi almada pek zorlandığını gören İktisat Vekâleti, şimendifer ve vapurlarla yapılan taşımada, asgari bedeli sağlayacak önlemleri alma yoluna da gitmişti.

Bu dönemde Türkiye, aslında kereste gereksinimini sağlayacak kapasitede bir ülke değildi. Çünkü, üretim yapılabilecek kereste fabrika ve atölyeleri azdı. Fiyatların artmaması için, hem gümrük vergisini düşük tutmak hem de ülke içindeki üretimi ve taşımayı ucuzlaştıracak yöntemler geliştirmek gerekiyordu. Bu nedenle, sırf kereste üretimini arttırma olanaklarını gözden geçirmek amacıyla, Orman Umum Müdürlüğü'nden kereste fabrika ve atölyelerini artırma olanağı olup olmadığı sorulmuş, bu soruya olumsuz yanıt alınmıştı. Zaten geri olan ülke keresteciliği, zorunlu gümrük indirimiyle ülkeye giren yabancı ve ucuz kereste karşısında rekabet gücünü yitirmiş oluyordu. Hükümet gümrük vergisinin indiriminden pek memnun olmamış, hatta terk edilmiş mallar içinde yer alan Rumlara ait kereste fabrikalarının işletilmesini buna önlem olarak ileri sürmüştü. Oysa, bir süre sonra bunun da pek geçerli bir çözüm olmadığı görüldü.[210] Diğer inşaat malzemelerinde de, taşıma sorununun

---

206 *Hakimiyet-i Milliye*, 6 Şubat 1924.

207 *Türk Sesi*, 10 Şubat 1924.

208 *TBMM Zabıt*, Devre: II, İçtima: I, c. VI, Ankara, 1968, s. 381.

209 *age*, Devre: II, İçtima: II, c. VII-1, Ankara, 1968, s. 1046.

210 *age*, Devre: II, İçtima: I, c. II, Ankara, ty, s. 636-637.

büyük fiyat artışlarına neden olduğu anlaşılmaktaydı. Örneğin, 1924 yılında Ankara'da, 1.000 adet kiremit ya da tuğla 25 liraya satılırken, bu fiyat üretimin yoğun olduğu Çanakkale'de 7 liraya kadar inmekteydi.[211]

Ev onarımı çalışmaları, mübadele göçmenlerinin gelmeye başlamalarından sonra da devam etti. Hızlı giden onarım işlerinin Haziran 1924 tarihinden sonra yavaşlamaya başladığı, ama numune köyler yapımına hız verildiği görülüyordu.[212] Vekâlet, terk edilmiş taşınmazların onarım masrafı olmak üzere, vilayetlere 300.000 lira para gönderdi. 1924 yılı şubat ayına kadar, onarımı pek zor olan 1.000 kadar ev tamamlandı.[213] Antalya, Konya ve İstanbul'un dışında, onarım işlemi kolay ve maliyeti az olanlarla birlikte bu sayı 4.412'yi buluyordu.[214]

Numune köylerin yapımı ise, hem zorunluluktan doğmuş, hem de Köy Kanunu'nda öngörülen "ideal köy" tipinin uygulanabilmesi için iyi bir fırsat yaratmıştı.[215] Türk-Yunan Savaşı sonrasında, yıkıma uğramış olan köylerin bir kısmını sınırlı olanaklarla da olsa yeniden yapmak gerekmişti. Mustafa Necati, Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumisi'ne göndermiş olduğu 25 Aralık 1923 tarihli bir yazısında terk edilmiş malların önemli bir kısmının yıkılmış olması ve özellikle bazı köylerde oturacak tek bir ev bile kalmamış olması, gelecek olan göçmenlerin de daha çok tarımsal uğraşı sahibi oluşu gibi konuları anımsatarak, bu gibi yerlerde yeni köyler yapılması gerekliliğini vurguladı. Samsun, Bilecik, Eskişehir, İzmir, Erdek, Saruhan ve yörelerindeki büyük yıkımın boyutuna değinen ve buralardaki köyler yeniden yapılmadıkça göçmenlerin barınmalarının olanaksızlığını vurgulayan Mustafa Necati, bu nedenle önce Samsun'dan başlamak üzere, yeni köyler yapılmasını istemekte ve bu konuda cemiyetin yardımını beklediğini belirtmekteydi. Hilal-i Ahmer'in, işgal güçleri giderken geride bıraktıkları eşyanın satışıyla elde edeceği 3-400.000 lirayı, bu işte kullanmasını önermekteydi.[216]

Bu öneriler, bir süre sonra uygulamaya geçirildi. Yeni köylerin yapımında, Türkiye'ye mübadele yoluyla getirilecek olan göçmenlerin uğraşı alanlarına ve türlerine uygun köylere yerleştirilmesi isteğine paralel olarak, terk edilmiş Rum arazilerinden yararlanma düşüncesi etkin ol-

---

211 *age*, Devre: II, İçtima: I, c. VI, Ankara, 1968, s. 381.

212 Bkz. Arı, "1923 Türk ...", s. 643-646.

213 *Hakimiyet-i Milliye*, 6 Şubat 1924.

214 *TBMM Zabıt*, Devre: II, İçtima: II, c. VII-1, Ankara, 1968, s. 1061. Bu tarihe kadar; şubatta 208, martta 1206, nisanda 919, mayısta 407 almak üzere toplam 2.360 ev onarılmış ve "kabil-i iskân" duruma getirilmiştir: *Türk Sesi*, 3 Haziran 1924.

215 Bkz. Çetin, *Türkiye'de Köy*.

216 *aga*, Dosya No: 530.

du. İzmir ve çevresi, Eskişehir-Ankara çizgisi, Samsun ve çevresi, örnek köylerin yapımı için gerekli özelliklere sahip yöreler olarak öne çıktı. Karadeniz'de başta Samsun olmak üzere, Ordu, Giresun, Amasya ve Tokat'ta, pek çok Rum ve Türk köyünün yerle bir oluşu, buralarda tekrar yerleşik düzeni sağlama çabasının nedeni olmuştu. Bu köylerin durumuna dikkat çeken Aziz Sami "Rumeli'den gelecek kardeşlerimize tahsis edilecek pek cüz'i mesken vardır. Bu zavallı milletdaşlarımızın köylere iskânı ihtimali yoktur. Çünkü oralarda bir hane bile kaim değildir" demekteydi.[217]

Oysa, yanıp yıkılan bu köylerin pek çoğu, nitelikli tütün yetiştirmeye uygun arazisi ve iklimi olan köylerdi. Tütüncülük tarımının Türkiye'de kökleşebilmesi için, bu köylerin yeniden yerleşime açılması, göçmenlerden tütüncülüğü bilenlerin buralara yerleştirilmesi temel bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştı. Bu yörelerde, yıkıma uğramış evlerin ve köylerin onarımı için, devletin ayırmış olduğu para 1,5 milyon liraydı.[218] Onarılan evlerin toplam sayısı ise, 19.279'du.[219] Önceleri Samsun'da 15, Antalya'da 1, Adana'da 1 ve diğer yörelere de dağılmış olarak toplam 27 köyün yapımı tasarlanmıştı.[220] Bu sayı daha sonraları, 1.480.684 lira bütçe ayrılmak suretiyle Antalya, Samsun, İzmir, Bilecik, Cebelibereket, Mersin, Manisa ve Ankara'da 69'a çıkarıldı.[221] Bir başka kaynakta ise, onarılan evlerle, yeni köyler yapımına hükümetin harcamış olduğu paranın, 1.786.684 lira olduğu belirtilmektedir.[222] Köy yapımına hız vermek için, yerli kerestelerden takma (prefabrik) evler yapmak üzere bir fabrika kurulması konusunda görüşmeler de yapılmıştı ama, bundan pek de olumlu bir sonuç alınamadığı anlaşılmaktadır. Ancak, ev yapımı için her türlü olanak zorlanmıştı. Evlerin maliyetlerinde de, eve ve evin bulunduğu yöreye göre farklılıklar vardı. Bir yerde 70-80 liraya yapılabilen basit bir evin maliyeti, bir başka yerde 200 liraya kadar çıkıyordu.[223]

---

217 *Haber,* 24 Teşrinievvel 1923; konu ayrıntılarıyla şu yapıtta ele alınmıştır: *Pontus Meselesi,* Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi, Ankara, 1338, çeşt. sayf.

218 *TBMM Zabıt ,* Devre: II, İçtima: II, c. IX, Ankara, 1975, s. 60.

219 *İskân Tarihçesi,* s. 140.

220 *TBMM Zabıt ,* c. VII-1, Ankara, 1968, s. 1042; Samsun Bafra'da, Taflan ve Beylik mevkiinde, pazarlık suretiyle ellişer hanelik iki köy inşaa edileceğine ilişkin Birinci İmar Mıntıka Müdüriyeti'nin duyurusu: *Haber,* 16 Haziran 1924.

221 Bkz. Ziya, "Cumhuriyette Köy ..."; yine bkz. *İskân Tarihçesi,* s .140.

222 *age,* s. 140.

223 *TBMM Zabıt ,* c. IX, s. 60; maliyetlerdeki bu değişkenlik, yukarıda da değinildiği gi bi, malzeme fiyatlarındaki farklılıktan ve inşaat alanının coğrafi özelliklerinden kaynaklanmıştır.

Devlet eliyle örnek köyler yapılmasını sevinçle karşılayanların başında, *Türk Sesi* yazarlarından Çiftçi Necati gelmekteydi. O dönemde, ziraat mekteplerinden birinde öğretmenlik de yapmakta olan Çiftçi Necati, bu köyler hakkında şunları söylüyordu: "O köyler, yeni hükümetin, yeni ruhun, yeni idarenin temsili olacaklardır. Onun düzgün yolları, sıhhî evleri, fenni ahırları, iktisadî teşkilatı, müessesat-ı içtimaiyesi, mübrem ihtiyacını temin edecek vesait-i nakliye mükemmel bir faaliyet merkezi olacak, bizi inkırazdan kurtaracaktır."[224]

Koşulların zorlanmasıyla, pek çok bölgede kısa sürede olumlu sonuçlar alınabilmişti. Onarım işlerinde ve yeni köylerin yapımında, bütçe mevzuatına uymak büyük zaman yitirilmesine neden olduğundan, işlerin hızla ilerleyebilmesi için, 50.000 liradan fazla ödeme gerektiren sorunların daha çabuk çözümünü sağlamak amacıyla her yerleşim yöresinde sorumlu muhasebe birimleri oluşturuldu. "Muhasib-i Mesullükler" adı verilen bu birimlerin oluşturulmasıyla, bu kurumlarca vekâlete gönderilen avanslara ilişkin işlemler, mal sandıkları tarafından mıntıka müdürlüklerinin onayı alınmak yoluyla yapıldı. Daha sonraları, sorumlu muhasebe müdürlüklerinin işlerliğine fiilen son verildi, ama bu arada harcamaların önemli bir kısmının nerelere yapıldığını bilmek, neredeyse olanaksızlaşmıştı.[225]

Buraya kadar değinilenlerden görüldüğü gibi, mübadele göçmenleri henüz gelmeden önce, elden geldiği ölçüde terk edilmiş Rum mallarının onarımı ve yeni köylerin kurulması gerçekleştirilerek, yerleştirme işlemini kolaylaştırma yolunda önemli adımlar atılmıştı. Terk edilmiş binaların bir kısmı, bir toprağa ya da eve yerleştirilmeden önce göçmenlerin beslenmelerini ve barınmalarını sağlamak üzere, misafirhane durumuna getirilmişti. Bu aşamaların her birinde, gerek Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'yle ortaklaşa, gerekse bağımsız çabalarıyla Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin de küçümsenemez ölçüde katkıları görülmekteydi.

2. Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Yaptığı Hazırlıklar

Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, mıntıka müdürlükleri aracılığıyla, İskân Kanunu'na uygun olarak kendisine verilen yükümlülükler gereğince iskân mıntıkası olarak belirlenmiş yörelerde, terk edilmiş malların onarımı, misafirhanelerin açılması, yöresel ön incelemelerin yapılması gibi hazırlıklarını sürdürmüştü. Buna koşut olarak, vekâletle yapmış olduğu "itilafname"

---

224 *Türk Sesi*, 4 Haziran 1924; bu köylerin evleri, yolları, köy meydanı, okulu, mezraları, köyevi vb Köy Kanunu'nda istenilen özelliklere uygundu; bkz. Çetin, *age*, s. 92.

225 Bkz. *İskân Tarihçesi*, s. 27.

gereğince, Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti de ön hazırlıklara başladı. İskân nıntıkalarındaki ekipleri aracılığıyla, göçmenlerin Türkiye'ye getirilmeleri ve yerleştirilmelerinin sağlanması sürecinde, üzerine düşen görevi yerine getirmede yardımcı olacak ön yapılanmasını sürdürdü. Bu amaçla, cemiyetin parasal sorunlarının çözümü yoluna gidildi. 1923 yılı büyük onarım atılımlarının yaşandığı bir yıl olduğundan, geniş alanlara yardımı beklenen cemiyetin elinde bulunan parasal kaynaklar bütünüyle tüketilmişti. Mübadele göçmenlerine harcanmak üzere kasada bulundurulabilen para, 18.990 lira gibi düşük bir seviyede kalmıştı.[226] Vekâlet ile değinilen anlaşmayı yapması, dolayısıyla üstlendiği görevin ağırlaşması nedeniyle, hükümet bu yardım kuruluşuna parasal kaynak aktarılmasının zorunlu olduğunu gördü.[227]

1924 yılı için, göçmen işlerinde kullanılmak ve yardıma gereksinimi olan göçmenlere dağıtılmak üzere, 500.000 liralık bir kaynak ayrıldı.[228] Bütün zor koşullara rağmen, Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti, bir kaynağın diliyle "ihraç iskelelerinden kabul iskelelerine ve kabul iskelelerinden iskân nıntıkalarına, [göçmenlerin] esna-yı sevklerinde tabib ve ilaç itibarıyla sıhhî yardımlarda... ayrıca muhtaç olanlara iaşe nokta-i nazarından da muavenette" bulunması işinde;[229] "mübadele münasebetiyle deruhte eylediği bu külfetli ve ağır vazifesinde... azami muvaffakiyeti temin edecek vezaifi izhar eylemiştir."[230]

Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti, 1923 yılından itibaren, söz konusu amaca yönelik iane ve sağlık hizmetleri için hazırlıklarından başka, taşıma ve göçmenleri yerleştirme işleri için girişimlerde de bulundu. Hastane, poliklinik, aşhaneler açtı; çadır, kamyon vb araç gerecin alımını gerçekleştirdi. Fransız ve İngilizlerin değişik aralarla işgal ettikleri bölgelerden çekilişleri sırasında, başta çadırlar ve kamyonlar olmak üzere, pek çok eşya Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından gerçek değerinden oldukça düşük fiyatla satın alınmıştı. Bu malzeme, göçmenlerin Türkiye'ye getirilmesinden sonra, iskân alanlarına taşınmaları ve yerleştirilmeleri aşamalarında cemiyet tarafından kullanılmak üzere hazırlandı.[231] Vekâlet de, cemiyete göçmenlere dağıtılmak üzere, battaniye, palto, pantolon, fanila, gömlek, yelek, ayakkabı vb satın alarak verdi. Vekâlet, cemiyetten, bu giyim kuşam malzemesinin dağıtımını üstlenmesini istiyordu.[232] Ülkenin değişik yörelerinde açılmış ve çalışmaya

226 *THAM*, III/33 (15 Haziran 1924), s. 299.
227 *TBMM Zabıt*, c IX, s. 58-59.
228 *Hakimiyet-i Milliye*, 4 Eylül 1923.
229 *Hakimiyet-i Milliye*, aynı sayı.
230 *age*, III/30 (15 Şubat 1924), s. 187.
231 *age*, s. 187.
232 *agd*, s. 224.

başlamış imdad-ı sıhhi kurulları tarafından özellikle Samsun, İzmir, Antalya, Mersin gibi göçmenlerin Türkiye'ye getirilmesinde indirilecekleri iskelelerin bulunduğu kıyı kentlerinde, olası salgın hastalıkların önüne geçmek amacıyla ciddi hazırlıklar yapıldı. Buralarda serum ve aşı depolandı.[233] Değişik yörelerde, 15'e yakın hastane, vekâletin de katkılarıyla açıldı.[234] Bu sağlık kurumları, araç gereç, doktor ve diğer sağlık görevlileri ve malzeme yönünden desteklendi. Örneğin, Dr. Fikri Bey'in başkanlığında görev yapan 31. İmdad-ı Sıhhi Heyeti, 3 doktor, idare memuru, ambar memuru, 4 hastabakıcı bulunan kadrosuyla İstanbul'dan vapurla Samsun'a geldi.[235] Ünlü Mıntıka Palas Oteli,[236] bu heyetin çalışması için ayrıldı. Burası 15 yataklı bir dispanser biçimine sokuldu ve sağlık kurulu bu binaya yerleşti. Ayrıca kurulla birlikte, göçmenlerden misafirhanelere ve sonra da yerleşim alanına gidemeyecek derecede hasta olanların taşınmasında kullanılmak üzere, 4 adet kamyonet de gelmişti.[237] Yine, Samsun'a ve çevresine yerleştirilecek göçmenlerin işlemlerini kolaylaştırmak için, Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumisi tarafından İnönü Vapuru'yla, baraka yapımında kullanılmak üzere çok miktarda tahta, sac, direk ve çividen oluşan malzeme gönderildi.[238] Bu malzemelerin çoğunun, değinilen dönemde, barınak yapımında kullanılmak üzere 31.000 İngiliz Lirası karşılığında İngiliz Ordusu'ndan alındığı bilinmektedir.[239] Bu malzemelerle yapılacak barakaların, misafirhanelerin, aşhanelerin ve sağlık polikliniklerinin biçimlerini belirlemek, gerekli düzenlemeleri ve çalışmalardaki aşamaları da genel merkeze bildirmek üzere, Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumisi'nden Arif Süleyman Bey de Samsun'a gelmişti.[240]

İzmir'de de Hilal-i Ahmer İzmir Şubesi, aktif bir çalışma içine girdi. İzmir'in büyük hekimlerinden Dr. Mustafa Enver Bey'in başkanlığını, Eczacıbaşı Süleyman Ferit, Dr. Taşlıoğlu Ethem, Dr. Mustafa Şehri, Dr. Hasan Sükuti beylerin yönetim kurulu üyeliklerini üstlendiği Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin İzmir şubesi, harabe görünümündeki kentin her türlü sağlık ve sosyal yardımlaşma sorunlarına destek olmaya çalışıyordu. Memleket Hastanesi'ni yeni baştan düzenlemiş, Askeri Hastane'yi de dönemine göre çağdaş araç gereçlerle donatmıştı. Darülaceze ve Darüleytam, cemiyetin yardımlarıyla kimsesiz ve yoksul çocuklarla yaşlıların yardımına hazır duruma getirildi. Müba-

---

233 *TBMM Zabıt*, s. 58.
234 *age*, s. 58-59.
235 *Haber*, 16 Teşrinisani 1923.
236 Mustafa Kemal'in, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a geldiğinde kalmış olduğu otel.
237 *Haber*, aynı sayı.
238 *Haber*, 8 Teşrinisani 1923.
239 *age*, II/22 (15 Teşrinievvel 1923), s. 386.
240 *Haber*, aynı sayı.

delenin sonunda birdenbire kendilerini bambaşka bir çevrede ve alışkın olmadıkları dertlerle başbaşa bulan göçmenlere ilk uzanan dost eli Hilal-i Ahmer'inki oluyordu.[241] 26 Kasım 1923 günü, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin İzmir Müdüriyeti memurlarından bazılarının da katılımıyla, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin İzmir şubesi binasında bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda, gelecek göçmenlerin iaşeleri için, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin elinde bulunan gıda maddelerinin Hilal-i Ahmer'e devredilmesi, yemeklerin bu cemiyetin organizasyonunca pişirilerek göçmenlere verilmesi, hastalar için de süt ve ilaç sağlanması kararlaştırıldı.[242] Gelecek göçmenlerden yardıma gereksinimi olacak derecede fakirlerin fanila, pantolon, çorap, gömlek vb her türlü çamaşırlarının ve ayakkabı, bebek kundağı vb giyeceklerinin sağlanması için uğraşıldı. Bu malzemeler gerek satın alma yoluyla, gerekse yardım toplama yöntemiyle elde edilerek hazır tutuluyordu. Türkiye'ye gelecek hasta göçmenler için de Tepecik'teki Emraz-ı Sariye Hastanesi düzenlendi. Zayıf, yaşlı, yaralı, kadın ve çocuk gibi taşıta gereksinimi olanlara, masrafları Hilal-i Ahmer'e ait olmak üzere kamyon sağlanması yoluna gidildi. Ayrıca, göçmenlerin beslenmesi için kentin değişik noktalarında aşhaneler açıldı.[243] İkiçeşmelik'te ve Kemer İstasyonu'nda iki ayrı dispanser açılarak, hasta olan göçmenlere ilk müdahalenin yapılabilmesini olanaklı kılacak biçimde donatıldı. Var olan hastanelerdeki yatak sayıları da artırıldı. Torbalı'daki Tepeköy Hastanesi, sıtma mücadelesi için düzenlendi. Bütün bunlara ek olmak üzere, İzmir Kordon'da açılması düşünülen, malzemesi hazır bir sağlık kurumu daha vardı. Gerekli olduğunda, personeli ve araç gereci tamamlanmış biçimde, her an açılmak üzere düzenlenmişti.[244]

Bu tarihte İzmir'de, 3'ü taşrada olmak üzere, 6 önemli hastane bulunmaktaydı.[245] Salgın hastalıklara karşı, aşılama işlerinde yoğun biçimde görev üstlenmesi beklenen İzmir Dispanseri'ne, Hilal-i Ahmer Cemiyeti 3.765 liralık yardımda bulunmuştu.[246] Yörenin doğal koşullarının ve coğrafi yapısının sıtmaya elverişli olması, Yunanistan'dan gelecek göçmenlerin bu hastalık karşısında perişan duruma düşecekleri kaygısını doğuruyordu.[247]

---

241 *Bir Kent, Bir İnsan - İzmir'in Son Yüzyılı: S. Ferit Eczacıbaşı'nın Yaşamı ve Anıları*, s. 210.

242 *Türk Sesi*, 26 Teşrinisani 1923.

243 *Türk Sesi*, aynı sayı.

244 *age*, III/31 (15 Mart 1924), s. 218.

245 *1339 /VS/*, s. 10.

246 *age*, III/33 (15 Haziran 1924), s. 299.

247 1922 yılında yapılan bir sağlık taramasında, eski Aydın vilayeti halkının yüzde 94'ü sıtmalı bulunmuş; bunların yüzde 30'unun dalağının göbeğe kadar sarktığı görülmüştür: *TBMM Zabıt*, Devre: II, İçtima: II, c. III, Ankara, ty, s. 37.

İKİNCİ BÖLÜM

MÜBADELE GÖÇMENLERİNİN TÜRKİYE'YE GETİRİLİŞLERİ VE YERLEŞTİRİLMELERİ

Yunanistan'da mübadele kapsamına giren ve Türkiye'ye getirilmeyi bekleyenlerin ulaşımını sağlayacak taşıma araçlarının belirlenmesi, yerleşecekleri yörelerin saptanması ve saptanan yörelerde, başta ev onarımı ve yeni köylerin yapımı olmak üzere pek çok hazırlığın tamamlanması çabaları sürüyordu. Mübadele sürecini işletmekle yükümlü olan Muhtelit Mübadele Komisyonu, komisyon üyesi Tevfik Rüştü Bey'in (Aras) istek ve önerisi doğrultusunda mübadeleye "resmen" 10 Kasım 1923 tarihinde başlanacağını açıkladı.[1] Resmi nitelikli bu kararın çıkması üzerine, hazırlıklara hız verildi. Mübadele edileceklerin henüz ayrılmadıkları topraklardaki mal kayıtlarının yapılması ve bu malların paraca değerlerinin saptanması gerekiyordu. Böylece gidecekleri yeni topraklarda ne oranda mal sahibi olabileceklerinin belirlenmesi de mümkün olabilecekti. Bunun yanısıra, kıyı kentlerinde göçmenlerin vapurlara bindirilmeleri, Türkiye'ye getirilmeleri, belli bir süre barınma ve beslenme gereksinimlerinin karşılanması ve sonuç olarak da bir toprağa ve eve yerleştirilmeleri ile üretici hale getirilmeleri, bu süreçdeki evrelerin belli başlılarıydı. Muhtelit Mübadele Komisyonu, sık sık Yunanistan'a ve Türkiye'ye giderek, mübadele uygulamasının işleyiş ve uygulanış biçimini yerinde inceliyordu. Üç kişiden oluşan kurulun başkanlığını, bağımsız üye sıfatıyla General Dulara üstlenmişti. Diğer üyeler ise, Türkiye adına Tevfik Rüştü Bey, Yunanistan adına da Mösyö Pappas'tı.

1 *Hakimiyet-i Milliye*, 16 Teşrinievvel 1923.

A. YUNANİSTAN'DAKİ MAL KAYITLARI VE ARA KOMİSYONLAR

Türkiye'ye getirilmek üzere bekleyenlerin yola çıkmadan önce Yunanistan'daki mallarının kayıtlarını yaptırmaları gerekiyordu. Karma Komisyon'a bağlı ara komisyonlarca dört nüsha düzenlenecek ve resmi olarak onaylanıp mühürlenecek olan mal bildirim beyannameleri, göçmenlerin Türkiye'ye getirmeleri gereken en değerli belge niteliğini taşıyordu. Çünkü göçmenler Türkiye'ye gelip de bir toprağa yerleştirilirlerken, kendilerine ne oranda mal verileceği bu mal bildirim belgelerindeki kayıtlara göre belirlenecekti. Bu nedenle dört nüsha olarak düzenlenen belgenin bir kopyasının göçmenin kendisinde bulunması ve Türkiye'de bu belgeyi istendiğinde göstermesi gerekiyordu. Lozan'da ilgili devletler tarafından imzalanmış olan "Türk ve Yunan Nüfus Mübadelesi'ne İlişkin Sözleşme ve Protokol" metninin 8. maddesi, göçmenin terk edeceği ülkede bırakacağı ya da yanında götüreceği taşınır türdeki mallarla ilgili kuralları içeriyordu. 9., 12., 13. ve 14. maddeleri taşınmaz türdeki mallarla ilgili tasfiye kurallarını ve yöntemini kapsamaktaydı.[2] Bu maddelere göre; göçmen yanında taşıyabileceği her türlü malını yanında götürebilecek, bundan dolayı kendisinden hiçbir çıkış ya da giriş vergisi alınmayacaktı.[3] Taşınmaz mallarla ilgili olarak, karma komisyonca oluşturulan ara komisyonlar aracılığıyla (Takdir-i Kıymet Komisyonları) bu malların türünü, miktarını ve altın para üzerinden değerini gösteren tutanaklar hazırlanacaktı. Bu mal bildirim tutanaklarına göre göçmen, gittiği ülkede malına karşılık mal alacaktı.[4]

2 Bkz. Soysal, *Siyasal Andlaşmalar*, s. 178-181.

3 O tarihte Türkiye'de bulunan Florinalı Cemil Zeki, Florina'da bulunan ve mübadele edilmeyi beklemekte olan ailesinden babasına gönderdiği bir mektupta şunları yazıyor: "Yükte ağır, pahada hafif şeyleri terk ediniz": *AİITEA*, Dosya No: 22, Belge No: 13; bir başka mektubunda ise şunları söylüyor: "Geleceğinizde ne mümkün ise getiriniz. Bilhassa sarı mangır (altın) modaya pek muvafıktır": *aga*, Dosya No: 22, Belge No: 14. Cemil Zeki (Yoldaş), 1896 yılında, Yunanistan'ın Florina kazasında doğmuş ve mübadele kapsamında Türkiye'ye yerleştirilmiş bir mübadele göçmenidir. 1913 yılında, Bursa Ziraat Mektebi'ne girmiş, I. Dünya Savaşı patlak verince okulunu bitirmeden gönüllü olarak Çanakkale Cephesi'nde orduya katılmıştır. 1919 yılında İstanbul'a dönmüş, arkadaşlarıyla birlikte Anadolu'da başlamış olan Ulusal Mücadele'ye katılmak için harekete geçmiştir. Ne yazık ki bir süre sonra esir düşmüş, Atina'ya gönderilmiştir. Kurtuluş Savaşı'nın bitiminde, Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanmış olan esirlerin mübadelesiyle ilgili anlaşma uyarınca Türkiye'ye dönmüş ve Bursa'da bir otele yerleşmiştir. Florina'da bulunan ve mübadele edilmeyi bekleyen ailesine mektuplar göndererek, ailesinin Türkiye'ye pek fazla sorun aktarmaması için uyarılarda bulunmuştur: Yaşam öyküsü için bkz. *aga*, Dosya No: 22, Belge No: 31.

4 Soysal, *age*, s 178-181.

Ömer Dürri Tesal'ın da vurguladığı gibi, sözü edilen bu maddelerde oldukça "muğlak ve mübhem" yönler bulunmakta, mala ilişkin değer belirleme ve malları tasfiye etme işlemlerinin ne gibi bir yöntemle yapılacağı pek açık gösterilmemekteydi.[5] Anlaşıldığı kadarıyla, uygulama biçimi açıkça belirlenmeyen bu konularla ilgili yetki, komisyonun kendisine bırakılıyordu. Oysa, böyle bir uygulamanın değişik komisyonlarca değişik biçimde değerlendirileceği, değişik değerlendirmelerin farklı sonuçlarının olacağı; rüşvet, adam kayırma gibi, özdeki amaca taban tabana ters düşen davranışların ortaya çıkacağı anlaşılmaz değildi. Gerçekten de, bir süre sonra merkezdeki karma komisyonun görüş, öneri ve direktiflerini aşan rahatsız edici uygulamalara tanık olundu. Verilen görev gereği Selanik, Kavala, Drama, Hanya ve Kandiye başta olmak üzere değişik merkezlerde kurulan ara komisyonlar bu yöndeki çalışmalarına başladılar.[6] Komisyon'da Türkiye'nin sürekli üyesi olan Tevfik Rüştü Bey, bir gazete muhabiriyle yaptığı söyleşide, "takdir-i kıymet" için belirlenip benimsenmiş bir yöntem bulunamamış olmasından yakınmaktaydı. Yalnız, uzmanlar aracılığıyla incelemeler yapıldığını, bu nedenle de çeşitli yörelere uzmanlar gönderildiğini belirtiyordu. Verdiği bilgiye göre, bu uzmanlardan alınacak raporlara göre nasıl bir tasfiye yöntemi benimseneceği belirlenecekti. Her ev için ayrı mal değeri belirlenmesi, işleri on yıl kadar uzatacak bir yük getirebilirdi.[7]

Başta yolsuzluklar olmak üzere, pek çok istismara açık olan bu karmaşık konunun çözümü için benimsenen ve uygulamaya konulan yöntemin, göçmenlerin Türkiye'ye getirilmeleri işine paralel olarak işletilemeyeceği bir süre sonra anlaşıldı. Bunun başlıca nedeni, göçmenleri Türkiye'ye getirmenin ivediliğiydi. Tevfik Rüştü Bey, değinilen söyleşisinde, göçmenin taşınabilir ve taşınamaz mallarının paraca ederinin belirlenmesi için oturup beklemesinin gerekmediğini, doldurduğu mal bildirim belgesini ara komisyona verdikten sonra Yunanistan'da görülecek hiçbir işinin kalmadığını, dolayısıyla bu koşullar altında göçmenin yola çıkabileceğini söylemekteydi.[8]

Gerçekten de durumun sıkışıklığı ve zorlaması ileri sürülerek, mübadele göçmenlerinin Yunanistan'da bıraktığı malların değerinin belirlenmesi işi, Türkiye'ye taşınmalarından sonraki evreye bırakılmıştı. Mal bildirim belgeleri de, doğrudan komisyon tarafından, onun gözetiminde doldurulacak yerde, mübadillere doldurtulmuştu.[9] Bu yapılırken, karma

---

5 Tesal, "Türk-Yunan ...", s. 49-50.

6 *Hakimiyet-i Milliye*, 23 Teşrinisani 1923.

7 *Sada-yı Hak*, 6 Şubat 1924.

8 *Sada-yı Hak*, aynı sayı.

9 Bkz. Tesal, *agm*, s. 306 (50).

komisyonun öngörüsü doğrultusunda, mallarla ilgili tasfiye işlemi iki aşamalı bir yönteme bağlanmıştı. İlk önce, acil gereksinim olarak düşünüldüğü için barınma sorununun çözümüne dönük olarak, evlerin değerinin belirlenmesine çalışılmıştı. Bundan sonraki aşama ise, tarlaların, bağların, bahçelerin, ağaçların ve diğer taşınmazların belirlenmesi işiydi. Bu kategorideki işlemler, evlere göre çok daha karmaşık ve zor oluyordu. Hem malların sayısal dökümü, hem de verimlilik başta olmak üzere pek çok yönden niteliklerinin belirlenmesi oldukça uzun bir zaman alıyordu. Dönüm hesabıyla tarlaların, bağların ve bahçelerin büyüklüğünün saptanması, türünün ve verimlilik kapasitesinin belirlenmesi, ağaçların her bir aile için sayı ve türünün saptanması, bu aşamadaki belli başlı uğraşlardı.[10] Bu mallara dayalı olarak, Türkiye'de göçmenin mal alma işi ise, on yıldan fazla bir zaman alabilecekti.

Malların dökümünü yapan ve kendisine göre paraca değerini belirleyen göçmen, elindeki beyannameyi önce bağlı olduğu semtin ihtiyar heyeti azalarına onaylatıyor, sonra da ara komisyonlara teslim ediyordu.[11] Bu yolla, Muhtelit Mübadele Komisyonu'na teslim edilen beyannamelerin sayısı 120.000 kadardı.[12] Beyannamenin doğrudan göçmenin kendisi tarafından doldurulması, üstelik de çevresinden tanıdığı bildiği kişilerden oluşan ihtiyar heyeti tarafından onaylanması ve böyle bir süreç sonunda tek resmi diyalog kurulu niteliğinde olan karma komisyonun her işlemle tek tek uğraşacak zamanının bulunmayışı, kimi zaman haklı kimi zaman da haksız dedikodulara neden oluyordu. Değinilen malların tasfiyesiyle ilgili süreçte, hem mallara değer biçme işlemi sağlıklı yapılamamış, hem de söz konusu beyannameler, hak sahibi olan göçmen dinlenerek, "usul-ü dairesinde" yerine getirilerek bir takdire dayandırılmış resmi nitelikte belge halini alamamıştı. Kısacası tek taraflı bir beyan belgesinden ibaret kalmıştı.[13] Nitekim birtakım firsatçı mübadiller, "tevfiz ve tasfiye" görevlilerini, "sahte kıymet takdiri beyanları ile ikna ve itma ederek", haksız kazançlar elde etme yoluna gitmişlerdi.[14] Florinalı mübadil Tevfik Hafiz Ahmet, Selanik'te yayımlanmakta olan *Yeni Asır* ga-

10 T. Rüştü Bey'in beyanatı: *İkdam*, 4 Haziran 1924.

11 Bir beyanname örneği; *(Belge:3)*.

12 *TBMM Zabıt*, Devre: II, İçtima: II, c. VIII/1, Ankara, 1975, s. 792.

13 Tesal, *agm*, s. 306 (50).

14 Bkz. *agm*, s. 308 (52). Cemil Zeki, 9 Teşrinisani 1923 tarihli mektubunda, bu durumun Türkiye'de yaratacağı sıkışıklığı düşünerek, babasından mal bildirme beyannamesi doldurması için uğraşmamasını, artık buna pek gerek kalmadığını, çünkü göçmenlerin büyük ölçüde sıkıntılara katlandıklarını, Florina'daki bütün mallarını satarak paraya çevirmesini ve Türkiye'ye para ile gelmesini istemektedir: *AİİTEA*,

zetesine gönderdiği bir yazıda, Takdir-i Kıymet Komisyonları'nın bölgeye uğramamış olduğundan yakınmakta ve kaygılarını şu cümlelerle dile getirmektedir: "Biz Florinalı muhiti bekledik ki Takdir-i Kıymet Komisyonu'nun çalışmaları sırasıyla başlasın da her yerin başka başka olması tabii olan ahvali hakkında ve yerlerin beyanatı ve mütalaatı tevali ve teselsül etsin... Şu hale nazaran, buralara uğramadan ve... Lozan İtilafnamesi'nin on ikinci maddesine tevfikan alakadaranı dinlemek ve vesaik-i mevcudemizi tedkik etmek lütfunda bulunmadan hasseten hakkımızda ittihaz edilecek herhangi bir mukarrerat bize, hüda ne yerde zengin yatıp fakir kalkmak gibi aniyü'l-vuku hali tevlid ve bize telafisi gayrikabil zararlara duçar edeceği vâreste-i arz ve beyandır."[15]

Mal bildirim beyannameleri sağlıklı bir çözüme kavuşturulmadan, mübadele göçmenlerini Türkiye'ye taşıma işlemlerine başlandı. Böylece, daha Yunanistan'da önü alınamayan sorunlar, Türkiye'ye aktarılıyordu. Bu noktada, diğer önemli bir konu da, mal bildiriminde bulunamamış mübadele göçmenlerinden bir kısmının özel durumlarıydı. Mal bildirim beyannamesi verme olanağını ortadan kaldıran önemli bir etken de, Yunanistan'ın savaş sonrası içine düştüğü buhranlara paralel olarak ortaya çıkan Türklere yönelik baskıydı. Bu baskı, pek çok Türkün beyanname verme fırsatı bulamadan yollara düşmelerine neden olmuştu. Önemli sayıda göçmen ya gerçekten hiç denilecek bir para karşılığında mallarını oradaki Yunanlılara satmış ya da her türlü malı müsadere edildiği için bütün haklarından vazgeçerek bir an önce Türkiye'ye sığınma çabası içine düşmüştü. Bu biçimde yollara dökülenlerin önemli bir kısmı ise, Yunanistan'daki mal varlıklarını gösteren tapu belgelerini bile yanlarına alma olanağını bulamadan evlerinden atıldığından, Türkiye'ye geldiklerinde gerçek mal durumlarını gösterecek geçerli belgelerden yoksun kalmışlardı. Bir başka grup da, mal bildirim beyannamesi doldurma olanağı bulamadığı gibi, malına tasarrufunu gösterecek nitelik taşımayan ve "ihtilaflı" olabilecek ya da tasarrufun varlığını gösterdiği halde, tasarrufun niteliğini belirlemeye yetmeyecek vakıfname, ilam, temessüt, zaim,

---

Dosya No: 22, Belge No:11. Babasının bu öneriye yanaşmaması üzerine, 24 Mart 1924 tarihinde şu satırları yazmaktadır: "Ben size makud beyannameden daha zamanıyla para meselesini arzetmiştim. Fakat bermutat itimatsızlığınızla bu iş de bertaraf edildi demek. Ne ise, makud beyanname muhteviyatını iyice bir muşambaya sararak teşrif edin. Mururu zamanla çürümesin": *aga*, Dosya No: 22, Belge No: 16.

15 *Yeni Asır*, 11 Şubat 1924. Tevfik Hafız Ahmet, Cemil Zeki'nin babasıdır. Bkz. *aga*, Dosya No: 22, Belge No: 31. Florinalı Tevfik Hafız Ahmet mektubunda, ellerindeki malların gerçek değeri saptanmadığı sürece, "hareket edememek mecburiyetinde kalacağız" demektedir.

terhinat ve sipahi senetleri, fermanlar gibi belgelerle yola çıkmıştı.[16] Böylece, Türkiye'ye geldiği zaman, Yunanistan'daki mal varlığını belirlemeyi zorlaştıracak ya da olanaksız kılacak değersiz ve niteliksiz belgelerin, bu biçimde yola çıkmış olan mübadele göçmenlerinin durumunu ne ölçüde zorlaştıracağını ve Türkiye'de bunlara mal dağıtımını gerçekleştirecek resmi kurumları ne tür bir çıkmazın içine sokacağını kestirmek, hiç de zor değildir.

B. MÜBADELE GÖÇMENLERİNİN TÜRKİYE'YE GETİRİLİŞİ

Göçmenlerin Yunanistan'da bıraktıkları malların dökümüyle ilgili bilgilerin tek taraflı olarak göçmenin kendisine bırakılması, göçmenler daha yola çıkmadan önce bile, önemli kaygıların ve yakınmaların nedeni olmuştu. Bazı göçmenlerin, kimi yasal olmayan yöntemlerle mal varlığını fazla gösterdiği söylentileri pek yaygındı. Buna karşın bu yöntem, göçmenlerin getirilmesini hızlandırıcı bir rol de oynadı. Ayrıca, değinildiği gibi, Yunanistan'daki baskılar ve günlük yaşamda duyulan korku, bu sürecin hızlanmasında rol oynayan başka önemli etkenlerdir. Gerçekten de, mübadele edilmeyi bekleyen göçmenlerin resmi makamlara ve basına yansıyan yakınmaları, bu durumu doğrulamaktaydı.[17] Muhtelit Mübadele Komisyonu, yukarıda da değinildiği gibi, Atina'da yapmış olduğu bir toplantı sonunda, komisyonun Türk Murahhas Heyeti Başkanı olan Tevfik Rüştü Bey'in (Aras) öneri ve isteği doğrultusunda, mübadele sözleşmesinin çerçevesini belirlediği karşılıklı insan değiş tokuşu uygulamasının, 10 Teşrinisani 1923 tarihinden sonra başlamasını kararlaştırmıştı.[18] Yapılan bu toplantıda, mübadeleye ilk önce, Yunanistan'ın kıyı kentlerine yığılan göçmenlerle başlanması, sonra da iç bölgelerde kalan ve büyük ölçüde evlerini terk etme zorunda kalmamış Müslüman kitlelerin taşınması kararlaştırıldı. Böylece, ilk aşamada taşınacak göçmenlerin kış aylarında, ikinci aşamada taşınacak göçmenlerin de ilkbahar ve yaz aylarında Türkiye'ye getirilmeleri öngörülüyordu. Yalnız Selanik'ten 1923 yılının sonuna kadar, yani birbuçuk aylık bir süre içinde 50.000 kadar göçmenin Türkiye'ye

16 *İskân Tarihçesi*, s. 46-47. Ayrıca hoş bir yazı için bkz. Demir, "Bir Akd-i Nikah ...", s. 302-308; Arı, "Mübadele Göçmenleri ...", s. 33-34.

17 Mübadele ilkbaharda başlarsa, göçmenlerin eriyip tükeneceğine ilişkin Giritli Türkelerin örnek bir mektubu: *Ahenk*, 21 Eylül 1923.

18 *Hakimiyet-i Milliye*, 16 Teşrinievvel 1923; *Türk Sesi*, 19 Teşrinievvel 1923. "Mübadeleye teşrinisani evasıtında başlanmasının suret-i katiyyede takarrür ettiği Atina'dan bildiriliyor": *Ahenk*, 21 Teşrinievvel 1923.

getirilebileceğinin hesabı yapılmıştı.[19] Selanik'in yanı sıra, ahalisinin içine düştüğü kötü durum nedeniyle Kozana ve Kayalar'ın da ilk aşamada uygulamanın kapsamı içine sokulan yöreler olduğu görülüyordu.[20] Tevfik Rüştü Bey'in belirttiğine göre, acil nitelemesiyle ilk aşamada Türkiye'ye getirilen göçmenlerden sonra, henüz Yunanistan'daki yerleşik ortamından kopmamış Türklerin getirilişlerinde en çok dikkate alınan nokta, göçmenleri Türkiye'de bir an önce üretim yaşamına sokmaktı. Örneğin, Drama ve Kavala yöresindeki Türklerin genel olarak geçim kaynağı tütüncülüktü. Bu özelliğin dikkate alındığını belirten Tevfik Rüştü Bey, değinilen yöre insanlarının tütün dikimi zamanında Türkiye'ye getirildiklerini, bunun ne denli uygun bir karar olduğunun ise, 1924 yılında bu göçmenlerin 100.000 dönümlük tütün dikimini gerçekleştirmiş olmalarından anlaşıldığını vurgulamaktaydı.[21] Buna paralel olarak, göçmenlerin mal varlıklarının sayımı ile, taşımanın gerçekleştirileceği taşıma araçlarının belirlenmesi için bir ara komisyon oluşturuldu. Bu komisyon, belirlenen vapurların hangi koşullara uyarak çalışacaklarını saptadı; taşıma ücretini göçmenin kendisinin vermesi gerektiğine göre, para veremeyecek durumda olan göçmenler için vekâletin aracı olacağı bir "çözüm yolu" bulmaya çalıştı.[22]

Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun yayımladığı genelgeler ve verdiği direktifler doğrultusunda, komisyona bağlı ara komisyonlar mübadelenin uygulanacağı yörelerde çalışmalara başlamışlardı. Önce liman kentlerine yığılan göçmenlerin, sonra da kıyı şeridinden iç bölgelere doğru uzanan art bölgenin içinde yer alan köy, kasaba ve kentlerdeki Müslüman halkın taşınma işlemlerine başlandı. Komisyonlar aracılığıyla, bir ya da birkaç yerleşim merkezine birden mübadele kapsamında taşıma işleminin başladığı, bunun için son hazırlıkların yapılması gerektiği duyuruluyordu.

---

19 *Hakimiyet-i Milliye,* aynı sayı. Bu durum, özellikle Şükrü Kaya Bey tarafından eleştirilmiştir. Ona göre; daha uzak, ücra yerleşim merkezlerinden mübadeleye başlama-makla, buralardaki insanlar açıkça Yunan zulmünün kucağına atılmışlardır: *TBMM Zabıt ,* Devre: II, İçtima: I, c. III, Ankara, ty, s. 32.

20 *age,* Devre: II, İçtima: II, c X, Ankara, 1975, s. 50. Daha Sakarya Savaşı sırasında evleriden atılan ve yiyecek bulamadıkları için ot yiyerek karınlarını doyurmaya çalışan, sefalet içine düşmüş bu insanlar, Türk-Yunan Savaşı bitince, Batı Trakya'da çıkan kargaşanın tarafı olan ve bu ortamdan çıkar gözeten Bulgar komitacılarının Yunan sınırında başladıkları çetecilik nedeniyle, Yunan Hükümeti'nin bunlar üzerine asker göndermesi üzerine büyük bir heyecana kapılmışlar, akın ederek kıyı kentlerine yığılmışlardır: *THAM,* III/31 (15 Mart 1924), s. 226. Yalnızca Kayalar nüfusundan 40.000 kişi bu durumdaydı: *TBMM Zabıt ,* Devre: II, İçtima: I, c. III, Ankara, ty, s. 32.

21 *İkdam,* 4 Haziran 1924.

22 *Hakimiyet-i Milliye,* aynı sayı.

Sonra da komisyon üyelerinden bir-iki kişi o yöreye geliyor, bunların gözetiminde kıyı kentlerinde yolcu almak için beklemekte olan vapurlara doğru yola çıkılıyordu. Göçmenleri vapurlara bindirme iskeleleri, genellikle iç bölgelerden değişik araçlarla kolayca ulaşılabilecek kıyı kentlerinden seçiliyordu. Son hazırlıklarını tamamlayan göçmenler, bulabildikleri taşıma araçlarıyla kıyı kentlerine doğru yola çıkıyorlardı. Genellikle kentli ve kasabalılar şimendiferle geliyorlardı. Bunların yanlarında götürecekleri malları ya çok az oluyor, ya da çoğunu paraya çevirdiklerinden bir iki parçayı geçmiyordu. Asıl sorun, kırsal kesimden gelmekte olan çiftçi ailelerde yaşanmaktaydı. Çünkü bunların önemli bir kısmı, hayvanlarını ve tarım araç gereçlerini de yanlarında götürmeye çalışmaktaydılar. Bu nedenle, sığırlarıyla, koyunlarıyla ya da keçileriyle yola çıkan bu insanlar, genellikle eşek, at ya da öküz arabalarına yükledikleri eşyaları ve aileleriyle, yaya olarak bindirme iskelelerinden birine ulaşmaya çalışıyorlardı. Kuşkusuz, özellikle iç bölgelerden olup, uzunca bir yolu katederek kıyı kentlerinden birine gelen göçmen grupları, yollarda önemli sorunlarla karşı karşıya kalıyorlardı.[23] Örneğin Drama'nın arazi yapısının dağlık, yolların ise pek engebeli olması nedeniyle, köylerden kalkıp da sürüsüyle yola çıkan çiftçiler, pek çok zor koşulu aşmak zorundaydı.[24] Yunanistan içinde Selanik, Kavala; Girit Adası'nda ise, Kandiye, Hanya ve Resmo gibi kentler bindirme-yükleme (irkab) iskelesi olarak seçilmişlerdi. Buralarda, yükleme ve bindirme işlerini halletmek üzere, Muhtelit Mübadele Komisyonu ve Türk Hükümeti tarafından ara komisyonlar oluşturulmuştu.[25]

Bu aşamada, üzerinde özel bir önemle durulan konu, göçmenlerin sağlık denetiminden geçirilişi ve başta çiçek aşısı olmak üzere, dizanteri ve veba aşılarının yapılmasıydı. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin katkılarıyla ve Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin çabalarıyla, Yunanistan'ın birçok yerinde kurulmuş olan sağlık kurulları bindirme iskelelerinde sürekli görev yapıyordu. Göçmenlerin Türkiye'de hangi iskeleye çıkacağı belli olduğundan, orada karşılaşabilecekleri olası hastalığa göre, aşıları "kâmilen tatbik" ediliyordu. Bütün göçmenlere çiçek aşısı yapılmış, diğer hastalıklar için de belirtilen yöntem bağlamında aşılama işlemi gerçekleştirilmişti.[26] Bir ara Selanik'te liman hamalları arasında veba salgını görülmesi sonucu, İmdad-ı Sıhhi Heyetinin isteği üzerine Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumisi'nden buraya veba aşısı gönderildi. Bu olay

---

23 *age*, III/31, s. 226.
24 *age*, s. 227
25 *TBMM Zabıt*, Devre: II, İçtima: II, c. IX, Ankara, 1975, s. 58.
26 *age*, s. 58.

ortaya çıktığında, göçmen taşıma işine bir süre ara verildi, gümrük kapıları kapatıldı. Bu olay anlaşılmadan önce Türkiye'ye getirilmiş olan Selanikli göçmenlere de Türkiye'de veba aşısı yapıldı.[27] 1924 yılının yalnızca mart ve nisan aylarında Selanik'te, İmdad-ı Sıhhi Heyeti tarafından 22.520 göçmene çiçek, 37.687 göçmene de dizanteri aşısı uygulandı.[28] Türkiye'ye gelmek için yollara düşen göçmenler, hem sağlık sorunlarının çözümü, hem de gerektiğinde iaşelerinin sağlanması için, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne başvurmuşlardı. Cemiyet, verdiği hizmetlerden dolayı göçmenlerden herhangi bir para talep etmiyordu. Hasta göçmenlerin sağlık durumlarıyla olabildiği ölçüde ilgilenilirken, limanlarda beklemek zorunda olan göçmenlerin barınmalarını sağlamak için, limanlara yakın boş arazilere çadırlı misafirhaneler kurulmuş, buralarda göçmenlere gıda, giyim ve ilaç yardımında bulunulmuştu.[29] Kış aylarının dondurucu soğuğu altında bir an önce Türkiye'ye getirilmeyi bekleyen göçmenlerin soğuktan "telef" olmamaları için, cemiyet tarafından odun ve kömür yardımı da yapıldı.[30] Yalnız Selanik'e ilk aşamada 40 ton odun ve kömürün verilmesi kararlaştırıldı.[31]

Göçmenlerin Türkiye'ye yerleştirilmeleri sürecinin de çok karmaşık bir iş olduğu daha işin başından anlaşılıyordu. Bu nedenle olabildiği ölçüde az sorunlu bir yerleştirme uygulamasının gerçekleştirilebilmesi için, göçmenler daha vapurlara bindirilmeden önce, Yunanistan'ın hangi yöresinde, ne tür bir işle uğraştıklarının teker teker belirlenmesi, bu bilgileri kapsayacak düzenli çizelgelerin ve raporların hazırlanması gerekmişti. İzlenen

---

27 *Ahenk*, 18 Temmuz 1924; *age.*, III/36 (15 Ağustos 1924), s. 407.

28 *age*, III/34 (15 Haziran 1924), s. 314.

29 *age*, III/31 (15 Mart 1924), s. 226. Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne bağlılmdad-ı Sıhhi Heyetleri, bu çalışmaları sırasında önemli bazı güçlüklerle de karşılaşmışlardır. Örneğin Selanik'te, Ağustos 1924'te, imdad-ı sıhhi aşı memurlarından Kadri Saim Efendi, kimliği belirsiz kişilerin saldırısına uğramış, saldırganlar bulunamamıştır: *age*, III/36, s. 407. Yine, 5 Aralık 1924'te, Selanik İmdad-ı Sıhhi Heyeti, Yunan jandarması refakatinde kalabalık bir halk grubunun saldırısına uğramıştır. Bu saldırıda dispanserdeki eşyalar bütünüyle tahrip edilmiş, hasta yatakları ve pek çok malzeme sokaklara atılmıştır. Bunun üzerine heyet üyeleri, sakaklardan toplayabildikleri eşyalarla bir otele sığınarak, ilgili Yunan makamlarına başvurmuş ve işgal edilen, sonuçta da büyük bir yıkıma uğrayan dispanserin mübadele bitene kadar geçecek süre içinde iadesini istemişlerdir. İlgili makamlar ise, bu saldırıyı yapanların haksız olduklarını kabul etmişler, ama hatayı düzeltmek gibi bir yükümlülüğü benimsememişlerdir. Bunun üzerine olayı ve Yunan makamlarının olay karşısındaki tutumunu protesto eden heyet, Selanik'i terk etmiştir: *age*, IV/41 (15 Kânunusani 1925), s. 178-179.

30 *Sada-yı Hak*, 30 Kânunusani 1924, 4 Şubat 1924.

31 *Hakimiyet-i Milliye*, 29 Kanunusani 1924.

yöntem; herhangi bir yörenin nüfusunu almak, önce genel olarak yörenin ne tür bir ekonomik yapıyla ayakta durduğunu saptamak, sonra da bireylerin teker teker toplum içindeki ekonomik uğraşısını belirlemek biçiminde oluyordu.[32] Bu yöntemle bilgi toplama işi, kırsal kökenli göçmenlerde daha ciddi tutuluyordu. Bunun nedeni, genellikle herhangi bir zanaatle uğraşan kentli insanın, bu zanaatını herhangi bir Türkiye kentinde de uygulayabileceği düşüncesiydi. Kuşkusuz bu çok genel bir yaklaşımdı ve elbette aksaklığa neden olabilecek ve herhangi bir göçmeni, gittiği yeni ortamda mutsuz kılabilecek öğeleri de içinde taşımaktaydı. Çünkü, belli bir tarımsal uğraşıya ya da sanayi türüne yönelik olarak ayakta durabilen bir zanaat grubunun, yine benzer bir ortamda ve benzer tarımsal ya da sanayi örgütlenmesinin bulunduğu toplumsal çevrede yaşamını sürdürebileceği pek açıktı. Bu genel kurala olabildiği ölçüde uyulmaya çalışılmışsa da, özellikle yerleşim aşamasında zorlayıcı ve yönlendirici kimi koşullar, zaman zaman bunun dışına taşılmasını gerektirmişti. Oysa, kırsal kökenli göçmenler için, bu türdeki ayrıntılı incelemeler daha önemli görülüyordu. Uygulamada, bu tür göçmenler için de, benzer zorlukların yaşanmasının önüne geçilememişti. Herhangi bir tarımsal ürününün yetiştirilmesi ile uğraşan bir köylünün, aynı ürünü yetiştirip pazarlayabileceği, benzer toprak yapısında ve benzer iklim ortamına yerleştirilmesinin gereği de açıktı. Ne var ki, düşüncede pek doğru olan bu yöntemin, fiili olarak yerine getirilebildiğini söylemek pek olanaklı değildir.

Daha bindirme iskelelerinde, tarımsal uğraşı türlerinin ne olduğu konusunda göçmenlerden sözlü bilgiler derlenip, bağlı oldukları "ziraat şubeleri" araştırılıyordu.[33] Oysa göçmenler Türkiye'ye geldikten sonra, düzenli ve koordinasyonlu yerleştirme politikasını sağlayacak düzenlemeler, olumsuz koşulların zorlamasıyla pek yerine getirilememiş, derlenen bu bilgilerden de yeterince yararlanılamamıştı.[34] Her bindirme iskelesinde birer "Bindirme ve Yükleme Heyeti" bulunuyordu. Beşer kişiden oluşan bu heyetlerin görevi, göçmenlerin vapurlara bindirilmesi, resmi kayıtlarının yapılması, belgelerinin denetimi gibi işlerle ilgilenmekti.[35] Yunanistan'ın belirli bir yöresinden gelen göçmenlerin, önceden belir-

---

32 "Mesela Drama tütüncüdür. Anadolu'nun en iyi tütün yetiştiren yeri neresidir? Samsun ve İzmir havalisi... İşte buna göre düşünülmüş ve böylece tefrik edilmişlerdir"; Refet Bey'in (Canıtez) açıklaması: *TBMM Zabıt*, c. X, s. 42-43.

33 *age*, s. 43.

34 Bkz. K. Arı, *agm*, s. 34.

35 *Hakimiyet-i Milliye*, 7 Kânunusani 1924; Arı, *agm*, s. 34; yine bkz.: "Mübadele İmar ve İskân Vekâleti'nin Kânunuevvel İcraatı", *Ayın Tarihi*, II/4 (Kânunuevvel 1923), s. 20.

lenmiş listelere göre hangi vapura binmesi gerektiği bu kurullar tarafından belirleniyordu. Göçmenlerden ön bilgileri toplayan ve onları sorgulayan bu kurullardı. Göçmenler bu kurulların kararlarına uymak ve onların öngördüğü biçimde hareket etmek zorundaydılar. Bindirme ve yükleme kurulları bu görevlerini yerine getirirlerken, önü alınamayan birtakım söylentiler nedeniyle bazı sorunlarla karşı karşıya kaldılar. Bu söylentilerin baş nedeni, Yunan kamuoyunda, Türk Hükümeti'nin Türkiye'ye gidecek göçmenleri hiçbir ekonomik değeri olmayan, tarımsal yönden verimliliği bulunmayan topraklara yerleştireceği ve böylece bu insanların gittikleri bu yerlerde eriyip tükenecekleri gibi propaganda niteliğindeki savların duyulmasıydı.

Bu tür söylentiler Türkiye'ye hareket etmek üzere olan göçmenler üzerinde olumsuz ve yanlış izlenimlerle dolu bir etki yapıyor, güven duygusu sarsılıyordu. Özellikle Yunan kamuoyunda adı hiç duyulmayan ya da çok az duyulan değişik merkezlere yerleştirileceklerini duyan göçmenler, İzmir, Aydın, İstanbul, Bursa gibi yerlere gidemeyecekleri için hayal kırıklığı ve kaygılara kapılıyorlardı. Kimi zaman bu tür söylentiler, kimi zaman da kişisel ve ailevi nedenlerle, bindirme iskelelerinde bekleyen göçmenlerden bazıları, kendilerinden birtakım bilgiler edinmek zorunda olan bindirme yükleme kurullarına yanıltıcı bilgiler veriyor; bu kurulları kandırarak, kimi zaman da atlatarak, kurul üyelerinin göstereceği vapura değil de, gerçekte gitmek istediği bir yöreye giden başka bir vapura biniyorlardı. Bu yollarla başka bir vapura binen göçmen, böylece kendini göçmen yerleştirme koşulları az, hatta çoğu zaman olanaksız bir yörede buluyor, büyük bir olasılıkla kendi beceri türü ya da ekonomik uğraşı alanı için gerekli olanakları taşımayan bir coğrafi ya da toplumsal çevreye yerleşmiş oluyordu. Pek doğal olarak, gittiği yeni yörede, resmi makamlarda yerleştirmeyle ilgili duyarlı bir yaklaşım da bulamadığından, bu kez yeni arayışlar içine giriyordu. Yani hem kendisi ve ailesi perişan oluyor, hem de göçmen yerleştirme işlerinde genel bir karmaşaya neden oluyordu. Hangi vapurla gelirse gelsin, kimin hangi yöreye yerleştirileceğine karar veren vekâlet, uygulamada bindirme iskelelerindeki listeleri esas alıyordu. Bu durumdaki kişiler, başka bir yöreye yerleştirme işi olanaksız görüldüğünden, ya iskân hakkından vazgeçip, Türkiye'yi karış karış geziyor ve kendi olanaklarıyla yerleşim ve geçim ortamı arıyor, ya da pişman olup, vekâletin daha baştan gösterdiği iskân alanına dönmek için çabalıyorlardı. Bütün bu çabalar sonunda, aradığı türde bir yerleşim ortamına kavuşması bir göçmen için hemen hemen olanaksızdı. Bunun yanı sıra, bazı fırsatçı kişilerin, bir göçmen daha Türkiye'ye gelmeden önce onu kandırarak Türkiye'deki iskân yöresini değiştirebileceği vaadiyle

elindeki parasını alması gibi olaylara çokça rastlanıyor, kimi zaman bu tür aldatmacanın, Türkiye'de de devam ettiği görülüyordu.[36] Hiç kuşkusuz bu tür olgular, Türkiye'de yeni bir iç göç hareketinin genel nedenlerini de oluşturmaktaydı.[37] Selanik'te yayımlanmakta olan *Yeni Asır* gazetesi, bu gibi kişileri, şu satırlarla uyarmaktaydı: "Bunu nazar-ı dikkate alarak, muhacir kardeşlerimize hükümetimiz tarafından kemal-i itina ile düşünülmüş, kararlaştırılmış olan iskân mıntıkalarında rahat edebileceklerini hatıra getirmelerini ve başka mahallere gitmek gibi esasen iskân haricinde olan beyhude teşebbüslere atılmamalarını (hatırlatırız). Kendi menfaatleri de bunu emreder."[38]

Bütün bu uyarılara rağmen, değişik odaklardan göçmenlerin kulaklarına pompalanan olumsuz propaganda etkili olmuştu. Göçmenlerin önemli bir kısmı kuşkulu ve tedirgindi. Nitekim bir İstanbul gazetesi, Drama'dan yola çıkan 450 kişilik bir göçmen grubunun İstanbul'a getirilip bir süre İskele Müdüriyeti yakınındaki misafirhanede dinlendirildikten sonra, yerleşim alanları olarak belirlenen Samsun'a gönderilmek istendiğini, ama göçmenlerin buna karşı gelerek Çatalca'ya yerleştirilmeyi talep ettiklerini belirtmekteydi. Aynı gazeteye göre, kesinlikle Samsun'a gitmeyeceklerini belirten göçmenler, ilgililerin göçmenlerin isteklerinin karşılanmasının olanaksız olduğunu duyurmaları üzerine, önce pasif direnişe geçmişlerdi. Bu tepki üzerine, bir jandarma müfrezesi çağırılmış, göçmenlerden direnişlerinden vazgeçmeleri ve kendilerini Samsun'a götürmek üzere beklemekte olan vapura binmeleri uyarısında bulunulmuş, onlar da kadınlarını ön sıraya sürerek, direnişlerini sürdürmek istemişlerdi. Uyarının daha ciddi yapılması üzerine, göçmenler direnişten vazgeçerek, kendilerini beklemekte olan Canik Vapuru'na binmeye razı olmuşlardı.[39] Yine birçok kez, transit olarak İstanbul'dan Samsun'a ya da başka bir Karadeniz kentine vapurla geçmekte olan göçmenlerden, habersizce gruptan ayrılıp, İstanbul'daki resmi makamlara başvuranlar ve yerleşim yörelerinin değiştirilmesini isteyenler de olmuştu.[40]

Seyr-i Sefain İdaresi'ne ve diğer vapur şirketlerine ait gemiler, 1923 yılının kasım ayının sonlarından itibaren, göçmen yükleme ve taşıma işlerine başlamışlardı. Selanik, Kavala, Hanya, Kandiye ve Resmo gibi kıyı kentlerindeki iskelelere yanaşan Türk gemileri, göçmenleri gidecekleri

---

36 *İkdam*, 26 Mayıs 1924.

37 Ayrıntı için bkz. III. Bölüm, s. 308-320.

38 *Yeni Asır*'dan akt. *Ahenk*, 21 Mayıs 1924.

39 *İleri*, 27 Nisan 1924.

40 Örneğin bkz. *Cumhuriyet*, 22 Temmuz 1924.

yerleşim yörelerine göre yüklüyorlardı.[41] Bazı istisnalar olmakla birlikte, göçmenleri Türkiye'ye getirme işi Türk vapurları ile gerçekleştiriliyordu. Az sayıdaki göçmen ise tren yoluyla taşınmaktaydı. Yunanistan'daki kıyı kentlerinden Türkiye'ye getirilecek göçmenleri taşıyacak vapurların kapasiteleri ve diğer fiziki durumları, İstanbul Liman İdaresi tarafından denetleniyordu. Bu incelemelerde, özellikle vapurların kaç göçmen taşımaya uygun olduğu konusu üzerinde duruluyor, idare tarafından hazırlanan raporlara göre hareket ediliyordu.[42]

Mübadele, İmar ve İskân Vekili Mustafa Necati, geçen süre içinde, göçmenleri taşıma konusunda Seyr-i Sefain İdaresi'nin ve diğer milli şirketlerin göçmenlere gösterdikleri tutumun gerçekten "şayan-ı memnuniyet" olduğunu belirtmekteydi. Gerek milli şirketler, gerekse Seyr-i Sefain İdaresi'ne ait olan vapurlar, göçmenlerden asgari taşıma ücreti istemişlerdi. Çocuklardan herhangi bir ücret alınmıyor, yardıma muhtaç derecede fakir olanlar da indirimli ücret karşılığında taşınıyordu. Bunlardan hiç para veremeyecek derecede fakir olanların taşıma ücretini de Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti karşılamaktaydı. Vapurlarda görevli vekâlet ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti memurlarından da herhangi bir ücret alınmıyordu. Sıralanan bu tür kolaylıkların yanı sıra, Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumisi'nden, 17 Kânunuevvel 1923 tarihinde, Muhtelit Mübadele Komisyonu Hilal-i Ahmer üyesi olan Dr. Ömer Lütfi Bey'e gönderilen bir yazıda, Türkiye'ye taşınan göçmenlerden fazla vapur ücreti alınmamasına rağmen, bazı Selaniklilerin kendilerini yardıma muhtaç gibi göstererek, ücretsiz olarak taşınmalarını sağlamaya çalıştıkları yolunda yakınmalar olduğu vurgulanmakta ve bu konu üzerinde inceleme yapılması istenmekteydi.[43]

Rakam değişmekle birlikte, genelde 17 vapur sürekli olarak Yunanistan'daki bindirme-yükleme iskelelerinden, Türkiye'deki çeşitli indirme iskelelerine göçmen taşıyordu. Hava koşullarının zaman zaman kötüleşmesi nedeniyle, arada sırada bu taşıma işlemleri sekteye uğramaktaydı.[44]

---

41 *TİM*, II/36 (26 Teşrinisani 1923), s. 378; ayrıca bkz. Arı, *agm*, s. 32-35.

42 *Hakimiyet-i Milliye*, 23 Teşrinisani 1924. Dönemin basınında, özellikle kimi göçmenlerin karşılaştıkları zorlukları anlatmalarından hareketle, göçmen taşıma işlerine yönelik sert eleştirilere rastlanmaktadır. Bu eleştirilerin, özellikle sonradan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na eğilimli gazetelerde yoğunluk kazandığı görülmektedir. Söz konusu fırkaya eğilimli kimi mebusların, bu tür malzemeyi sonradan sıkça kullandıklarına tanık olunmaktadır. Bkz: III. Bölüm.

43 *TKDA*, Dosya No: 530.

44 *Hakimiyet-i Milliye*, Aynı sayı. Bu gemilerin bazılarının adları şöyledir: Timsah, Hacı Paşa, Kartal, Giresun, Akdeniz, Bahr-ı Cedit, Kırzade, Nilüfer, Rize, Trabzon ve Sakarya, bkz. *THAM*, II/36 (15 Ağustos1924), s. 409; *Hakimiyet-i Milliye*, aynı sayı.

Bu taşıma sırasında göçmenlerden, vekâletle yapılan ön sözleşme gereğince Türk parası isteniyordu. Parasını veremeyecek durumda olanlara vekâlet kefil olmuştu. Buna göre, İstanbul ve civarına gidenler için kişi başına 400, Karadeniz, Mersin ve çevresi için 600 kuruş, koyunlardan 100-150, sığırlardan ise 400-500 kuruş alınmaktaydı.[45] Bu taşıma ücreti Türk Lirası olarak istendiğinden, göçmenlerin çoğunlukla elindeki drahmileri Türk parasına çevirmek gerekmiş; kimi göçmenlerin güç durumda kalmasını önlemek ve bu para değişimi işini hızlandırmak için bir Amerikan şirketi, bindirme iskelelerinde drahmi ve lira bozmak amacıyla gişeler kurmak istemişti. Konu ancak, vekâletin doğrudan soruna el atmasıyla çözümlenmiş; "müşkilatın" önüne geçilebilmesi için, alınması gerekli önlemler ilgili makamlara bildirilmişti.[46]

Vapurlarda kamaralar hastalar, kadınlar, yaşlılar ve çocuklara ayrılmıştı. Küçümsenemez bir kitle koridorlarda, güvertelerde, denk yığınları arasında yolculuk etmek zorunda kalıyordu. Yolculuk süresi, vapurun hızına, hava koşullarına ve gidilen yolun uzunluğuna göre, üç-beş gün arasında değişmekte, kimi zamanlarda on günü bile aştığı görülmekteydi. Kuşkusuz bu durum göçmenleri pek zor koşullarla karşı karşıya getiriyor, önemli boyutlarda yakınmalara neden oluyordu. Yolculuk süresince göçmenler kendi iaşelerini kendileri sağlıyorlardı. Vekâlet olanaklarıyla ancak ufak çocuklara ve hastalara süt ya da sıcak yemek verilebiliyordu. Vapurlara, göçmenlerin su gereksinimlerini karşılamak için tatlı su depoları yerleştirilmişti.[47] Her vapurda en az bir doktor görevlendirilerek, olası hastalıkların önlemi alınmak istenmişti. Böylece 11 seyyar doktor, vapurlarda Yunanistan-Türkiye arasında sürekli gidip geliyordu. Bir süre sonra bu doktorların yetmemesi ve bazı vapurların doktorsuz hareket etmek zorunda kalması üzerine, 5 doktor daha bu sayıya eklendi.[48] Göçmenler vapura binmeden önce, yükleme heyetlerinin göçmenlerin hastalık durumlarıyla ve yapılan aşılarla ilgili raporları vapur doktoruna verilmekte, vapurda herhangi bir sağlık sorununun ortaya çıkması durumunda, bu bilgilere dayanarak sorunun çözümü yoluna gidilmekteydi. Vapurdaki sağlık müdahaleleri de bu raporlara ekleniyordu. Raporlar, vapur göçmenleri indirme ve boşaltma iskelesinde bıraktığı sırada, oradaki vekâlet memurlarına teslim edilmekteydi.[49]

45 *TİM,* III/36 (26 Teşrinisani 1923), s. 378.
46 *Hakimiyet-i Milliye,* 23 Teşrinisani 1923, 6 Kânunusani 1924.
47 *TİM,* s. 377.
48 *THAM,* III/33 (15 Mayıs 1924), s. 291.
49 *TBMM Zabıt,* Devre: II, İçtima: II, c. IX, Ankara, 1975, s. 58.

Göçmenleri Türkiye'ye taşımak, ulusal bir gurur vesilesiydi. Bu, yeni kurulan genç Türkiye Devleti'nin, böylesine önemli bir göç olayında, kendi olanaklarıyla sorunun altından kalkma çaba ve arzusundan ortaya çıkmıştı. Nitekim, çocuk yaşında, Yunanistan'dan gelen bu kafileler arasında yer alan Reşat Dürri Tesal; "... bayrağımızı taşıyan ve Türkler tarafından yönetilen bir gemide olmanın huzur ve gururunu yaşıyordum" diyerek, bu duygularını anlamlı bir biçimde dile getirmektedir. Ama yine Tesal, devletin mübadilleri taşıtmak için, daha çok "köhne" vapurlar kullandığını belirtmekteydi.[50] Gerçekte ise bu durum, devletin elinde, bu kadar büyük bir kitleyi daha iyi koşullarda taşımayı sağlayacak olanakların bulunmayışının doğal bir sonucuydu. Bunun, hükümete karşı muhalefet tabanı oluşturmaya çalışan siyasal odaklarca kullanılmak istendiği de görülmektedir. Nitekim, göçmenleri taşıma işinde yalnızca kötü ve köhne vapurların kullanılması düşüncesinin değil, Türk Vapurcular Birliği'nin göçmenlerin içinde bulundukları zor durumdan yararlandığı ve haksız kazanç elde etmek için uğraştığı, bunu da başardığı gibi bir sav da, bu odaklardan kamuoyuna pompalanmıştır. Bu kampanyada, başta *Akşam* ve *Müstakil Gazete* olmak üzere, bir grup basın organının kullanıldığına tanık olunmaktaydı.[51]

Her şeye rağmen, bazı vapurların gerçekten göçmen taşımaya pek uygun olmadığı, bunlarda göçmenlerin gerçekten zor koşullarda yolculuk yaptığı doğruydu. Üstelik bunda, kış aylarının kötü hava koşulları da etkili olmuştu. Beşinci İskân Mıntıka Müdürü Arif Bey'in İstanbul'da yayımlanan *İleri* gazetesine vapurların fiziki yetersizliği ile ilgili anlattıkları pek önemlidir.[52] R. D. Tesal'ın, bir mübadele göçmeni olarak gözlemleri de oldukça ilgi çekicidir. Belirttiğine göre, mübadiller, Giresun adlı vapurun "köhne" ambarlarında, günlerce yolculuk yapmak zorunda kalmışlardı.[53]

Göçmenleri Türkiye'ye getiren vapurlar için Tuzla, İznik, Samsun, İzmir, Antalya ve Mersin, indirme iskeleleri olarak belirlenmişti.[54] Çeşme, Erdek, Ayvalık iskeleleri de, gereksinim oldukça kullanılmıştı.[55] Ne var ki, binlerce tonluk gemileri hele kış aylarının fırtınalı denizlerinde, bu gibi iskelelere yanaştırmak binlerce insanı ve hayvanı, çok miktardaki eşya denklerini kıyıya boşaltmak hiç de kolay olmamıştı. Kaldı ki, 1923-1924 kışı, oldukça

---

50 Tesal, "Bir İstanbul Vardı", s. 20.

51 Türk Vapurcular Birliği'nin bu türde ve nitelikteki savlara yanıtı: *İkdam*, 23 Kânunusani 1924; *Müstakil Gazete*'nin savlarına Tevfik Rüştü Bey'in yanıtı: *İleri*, 27 Mayıs 1924.

52 *İleri*, 23 Kânunusani 1924.

53 Tesal, *agm*, s. 212 (20).

54 *TBMM Zabıt*, c IX, s 58.

55 *İkdam*, 14 Kânunusani 1924; *Hakimiyet-i Milliye*, 10 Kânunusani 1924.

ağır koşullarda geçiyordu. Anadolu bembeyaz bir kar tabakası altına gömülmüş, yollar kapanmış, bu ortamda Türkiye'ye getirilen göçmenlerin yiyecek, giyecek ve ısınma gereksinimlerini karşılamak çok güç olmuştu. Hele hele, belirlenen yerleşim alanlarına ulaşım ve yerleştirme çalışmaları büyük ölçüde felç olmuştu. Örneğin, "Kar Yağarken" başlıklı yazısında Subhi Nuri göçmenlerin karşılaştıkları zorlukları dile getirmekteydi.[56]

Mustafa Necati'nin de belirttiği gibi, bütün olumsuz koşullara karşın, Yunan sahillerinden Anadolu'ya gelen göçmenlerin kırılan umutlarını canlı tutmak gerekiyordu.[57] Özellikle aralık, ocak ve şubat ayları boyunca göçmen taşıma işleri büyük ölçüde aksanuş, istenildiği gibi yapılamamıştı. Bu dönemde, en büyük eksikliklerden biri de, kıyıya yanaşamayan vapurlardan göçmenleri alıp karaya çıkaracak küçük taşıma araçlarının azlığıydı. Örneğin 1924 yılının ocak ayında Çeşme'ye gelen ve kıyıya yanaşamayan Bahr-i Cedit Vapuru'nun kılavuzu, göçmenleri kıyıya yanaştıracak mavna olmamasından dolayı Dördüncü İskân Müdüriyeti nezdinde şikayette bulunmuş, bunun üzerine İzmir'den Çeşme'ye mavna götürülmüştü.[58] Kuşkusuz bu eksiklikler göçmenleri zor durumda bırakmıştı. Örneğin Beşinci İskân Müdürü Arif Bey, Selanik'ten Gelibolu'ya 2.500 göçmen götürmekteyken, havanın sisli, denizin de dalgalı olması nedeniyle Marmara Denizi'ne demirleyen bir vapurda, haberleşme araçlarının yetersizliği ve memur sayısının azlığı yüzünden, hasta iki göçmenin karaya çıkarılamadığını ve bunların öldüğünü belirtmişti.[59] Bu koşulların ağırlığı yanında, ümitleri canlı tutma ve şevkleri kırmama yönünde basında pek çok yazının yer aldığı da görülmektedir. İzmir'de yayımlanan *Türk Sesi* gazetesinde, Vecdi Kızılboğa imzasıyla çıkan bir yazı buna örnektir: "Kış, fırtına ve kar. Köpüren dalgalar, tabiatın bütün kuvvetleri mübadele işlerini tevkif edemeyecektir. Tabiatla mücadelede kuvvet-i beşer, faaliyetini bazen tevkif etmek mecburiyetinde kalır. İşte bu son günlerin fena havaları, muhacir kardeşlerimizi Anadolu'nun şefkatli sinesine tevdi için bir iki gün kaybettirmiştir."[60]

Türk vapurları yalnızca Türkiye'ye gelen Müslüman göçmenleri taşımıyor, bunun yanında, Türk göçmenleri Türk liman ve iskelelerine boşaltık-

---

56 *İleri*, 25 Kânunusani 1924.

57 *Hakimiyet-i Milliye*, aynı sayı.

58 *Türk Sesi*, 8 Kânunusani 1924.

59 *İleri*, 11 Kânunusani 1924. Gerçekten de, kış koşullarında Türkiye'ye gelen göçmenlerin perişan durumları, dönemin basınında bolca sergilenmektedir. Ayrıca bkz. Arı, *agm*, s. 36-38 vd.

60 *Türk Sesi*, 9 Kânunusani 1924; yine şurada: Arı, *agm*, s. 37.

tan sonra, Yunanistan'a yeniden göçmen yüklemek için giderlerken, Yunanistan'a gitmesi gereken Rumları da taşıyorlardı. Örneğin, Samsun'a gönderilen mübadele heyetinin kararına göre, Midilli'den Ayvalık'a göçmen getirecek vapurların, Samsun'daki Rumları da götürmesi planlanmıştı.[61] Bu heyet daha sonra Trabzon'a gitmiş, oradaki mübadeleye tabi olan ve o zamana değin Türkiye'den ayrılmamış olan Rumlar, iki vapurla Yunanistan'a taşınmışlardı.[62] Çok az sayıdaki bazı Rumlar, daha sonra kendi olanaklarıyla Yunanistan'a gitmek arzusuyla, bu gruplar içinde yer almamış, bir süre daha Türkiye'de kalmışlardı.[63] Türkiye'den Yunanistan'a Rumları taşıyan vapurlar arasında, İtalyan ve Yunan vapurları da yer almıştı. Burada dikkati çeken bir nokta, mübadeleye tabi oldukları halde, bazı Rumların Türkiye'den ayrılmak istememeleriydi. Öyle ki, bazı çok sevilen Rumların, kimi Türk aileler tarafında saklandıkları bile görülmüştü ve dönemin gazetelerinde bu konuda hükümetin uyarıları yer almıştı. Birçok Rumun yabancı bir ülkenin tabiyyetine girerek, özellikle İzmir ve İstanbul gibi kentlerde kalmaya çalıştıklarına da tanık olunmaktaydı. Önceden Türkiye'den ayrılan bazı Rumların, sonradan değişik ülkelerin pasaportlarıyla Türkiye'ye geri döndükleri oluyordu. Dahiliye Vekili Ferit Bey'in belirttiğine göre, bazı Rumlar öteden beri ecnebi tabiyyetindeydiler. Bunların dışında kalıp da Türkiye'ye gelenler ya pasaportsuz ya da kaçak olarak Türkiye'ye girmişlerdi. Hatta bir kısmı sahte pasaportlarla Türkiye'ye gelmişti.[64]

Rumların mübadelesine ilk önce Niğde ve Kayseri gibi İç Anadolu kentlerinden başlanmıştı.[65] Ama asıl sorun, İstanbul kentinde yaşamakta olup, mübadele edilmesi gereken Rumlarla ilgili olarak doğmuştu. Çünkü, "établis" sorunu olarak bilinen, İstanbul kent sınırının hangi belgeye göre saptanacağı konusunda, Yunanistan ile Türkiye arasında önemli bir anlaşmazlık ortaya çıkmıştı.[66] Yunan Hükümeti, olabildiği ölçüde fazla sayıdaki İstanbul Rumunu mübadele kapsamı dışında bırakma eğilimindeydi. Bu nedenle, Muhtelit Mübadele Komisyonu'na bir nota vererek, "établis" sorununun bir an önce çözümünü istemişti.[67] Türkiye'nin tutumu ile Yunan Hükümeti'nin tutumunun ve soruna yaklaşım biçimlerinin çakıştığı yerlerde, iki hükümet arasında ciddi

---

61 *Haber*, 4 Teşrinievvel 1923.
62 *Ahali*, 11 Haziran 1924.
63 *Ahali*, aynı sayı.
64 *age*, s. 129-130.
65 *İkdam*, 3 Haziran 1924.
66 Ayrıntı için bkz. I. Bölüm, s. 15 vd.
67 *Cumhuriyet*, 9 Teşrinievvel 1924.

krizler de doğmuştu. Bunun yanında, "établis" sorunu içinde yer almayan ve gidişleri kesinleşen Rumlar, gruplar halinde Türkiye'ye terk etmeye başlamışlardı. Bunlar arasında, mübadele kapsamı dışında olup, kendi arzusuyla Türkiye'den ayrılmak isteyenler de vardı.[68] Yunan Hükümeti'nin tutumu ve davranışı paralelinde, mübadele hükümleri içinde yer alan önemli sayıda İstanbullu Rumun, gitme eğilimi içinde bulunmadıkları da görülüyordu. Türk Hükümeti, bu tür ailelere, Türkiye'yi terk etme yönünde hazırlık yapılması uyarısında bulunmuş; Türkiye'nin bu tavrı, Yunan kamuoyunda "mübadelenin bu tarzda icrası, İstanbul'dan adeta Rumluk'un hurucunu intaç" biçiminde yorumlanmıştı.[69] Bu süreç içinde, özellikle Batı Trakya'daki mübadele kapsamındaki Türklere Yunan baskısı artmış, mallarının haksız, yasal olmayan müsadereleri hızlandırılmıştı.[70] Türk Hükümeti, Yunanistan'a gönderilecek İstanbul Rumlarının sayısını belirlemek için harekete geçmiş, karma komisyon nezdindeki ön girişimden sonra, istatistikler hazırlanmıştı.[71] Doğabilecek her türlü tepkiyi göze alan Türk Hükümeti, mübadeleye tabi saydığı İstanbullu Rumları polis nezaretinde Balıklı'da toplamış, ellerine pasaportlarını vermiş,[72] pasaportunu eline alan Rumlara, beş gün daha Türkiye'de kalabilecekleri, bu sürenin bitiminde Türkiye'den ayrılmak üzere hazırlık yapılması gerektiği duyurulmuştu.[73] Bu sürenin bitiminde, Rumlar Yunanistan'a gönderilmişlerdi.

Ankara başta olmak üzere, kimi iç yörelerdeki Rumların, Türk Hükümeti'nin almış olduğu bir kararla, tren yoluyla İzmir ve İstanbul'a taşınmaları, buralarda vapurlara bindirilerek Yunanistan'a gönderilmeleri planlanmıştı.[74] Bu Rumlarla ilgili resmi işler, 1924 yılının başlarında tamamlanmış; 17 Haziran 1924 gecesi 750 kişilik ilk grup trenle Ankara'dan İstanbul'a hareket etmişti.[75] 1924 yılının ekim ayına kadar, İstanbul da dahil olduğu halde, Yunanistan'a gönderilen Rumların sayısı, Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun verdiği bilgiye göre, 109.000'di. Bunların 20.000'i Samsun'dan, 14.000'i Çatalca'dan, 12.000'i de İstan-

---

68 *Tevhid-i Efkâr,* 11 Nisan 1924.

69 *Politia* gazetesinden akt. *Tevhid-i Efkâr,* 29 Şubat 1924.

70 Örneğin bkz. *Cumhuriyet,* 10 Teşrinievvel 1924.

71 *Tevhid-i Efkâr,* 10 Nisan 1924; *İleri,* 10 Nisan 1924.

72 Bir gazete muhabirinin toplanan bazı Rumlarla söyleşisi: *Cumhuriyet,* 21 Teşrinievvel 1924.

73 *Cumhuriyet,* 23 Teşrinievvel 1924.

74 *Anadolu'da Yenigün,* 4 Kânunuevvel 1923.

75 *Cumhuriyet,* 18 Temmuz 1924.

bul'dan gitmişti.[76] Ankara'dan giden Rumların sayısının ise 15.000 kadar olduğu sanılmaktadır.[77]

Göçmen taşıma işinde, vapurların yanı sıra, trenlerden de yararlanılıyordu. Trenle göçmen getirme yönteminin daha çok Trakya'ya sevk edilen göçmenler için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Vapurlardan inen göçmenlerin, iç bölgelere gönderilmesinde de trenlerden epeyce yararlanılmıştı. Örneğin, 1924 yılının şubat ayında, Drama'dan Dedeağaç ve Burgaz yoluyla 3.236 kişi Trakya'nın değişik yörelerine trenlerle getirilmişti.[78]

Vapurlar indirme iskelelerine ulaştıklarında, göçmenler daha karaya çıkarılmadan önce teker teker kimlik denetiminden geçiriliyorlardı. Gelen göçmenlerin ellerinde, Muhtelit Mübadele Komisyonu tarafından verilen "hüviyet vesikası"nın bulunması şarttı. Bu belgeleri incelemek üzere hazırlanmış olan genelge, 9 Aralık 1923'te İmar ve İskân Vekâleti tarafından yayımlandı. Gelen göçmenlerin içinde "anarşist", "casus" ve "cani" olanlarla, Kurtuluş Savaşı'nda Yunanlılarla çalışıp Yunanistan'a kaçarak, bunu fırsat bilip sığınanlar olabileceği ihtimali, böyle bir önlemi gerekli kılmıştı. Bu tür kişilerin, Türkiye'de yerleştirilmeleri mümkün olmadığından, geldikleri yere geri gönderilmeleri için yerel hükümet kurumlarına teslim edilmeleri uyarısında bulunuldu.[79] Bu nedenle, ancak bu denetlemeden sonra göçmenlerin karaya çıkmalarına olanak tanınıyordu.

Bir göçmen ailesinin elindeki belgeler genellikle şunlardı:

1. Aile Kimlik Belgesi: Bu belgede, ailenin Yunanistan'dan ayrılacağı limanın adı, aile reisi olan erkeğin ve diğer yetişkin erkeklerin adları, kadın ve çocukların sayısı, ailenin toplam nüfusu, kimliğin düzenlendiği tarih, düzenleyen karma komisyonun resmi mühürle onayı, yolculuğun ücretli olup olmadığına ilişkin karma komisyonun notu yer almaktaydı.[80]

2. Aşı Belgesi: Göçmen ailesindeki hangi bireye, hangi aşıların uygulandığına ilişkin, sağlık kuruluşlarının kaydı yer almaktaydı.[81]

3. Tasfiye Talepnamesi: Göçmen ailesinin Yunanistan'daki mal varlığının miktarını ve paraca değerini ayrıntılarıyla gösteren ve Muhtelit

---

76 *Cumhuriyet,* 17 Teşrinievvel 1924.

77 *Tevhid-i Efkâr,* 24 Haziran 1924.

78 *Hakimiyet-i Milliye,* 21 Mart 1924.

79 Bkz. *İskân Tarihçesi,* s. 21..

80 Rıfat ve Tayyib adlı iki mübadil kardeşi ve ailelerine ait olmak üzere, karma komisyonca verilmiş kimlik belgesi: *AİİTEA,* Dosya No: 22, Belge No: 33.

81 Aynı ailenin aşı durumunu gösteren aşı belgesi: *aga,* Dosya No: 22, Belge No: 32-b

Mübadele Komisyonu'na sunulması gereken belgenin bir kopyası.[82] Bu belgeler göçmenin kendisi tarafından doldurulmuş, yerel ihtiyar heyetince imzalanmış ve karma komisyon tarafından da onaylanmıştı. Göçmen ailesinin talepnamede gösterdiği mal varlığının sonradan yapılacak incelemesinde doğruluğu saptandığında Türkiye'deki terk edilmiş mallardan hakkını alması öngörülüyordu.

4. Göçmen Yunanistan'dayken, Yunan makamlarınca müsadere edilen mallarına karşılık verilmiş makbuzlar ve resmi tutanak.

Ayrıca, göçmen ailesi vapurdan inince ilgili iskân mıntıka müdürlüğünce aşı durumunu ve iaşe edildiklerini gösteren, bir başka kimlik daha veriliyordu.[83]

Her indirme iskelesinde, Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından kurulmuş birer sağlık ocağı ve dispanser vardı; bu dispanserler sağlık araç gereçleriyle donatılmıştı. İskeleye çıkan göçmenler, biraz dinlendikten ve karınları doyurulduktan sonra, aşıları eksik olanların aşıları tamamlanıyordu. Bulaşıcı hastalık taşıyıcısı olanlar karantinaya (tahaffuzhane) alınıyor, hafif hasta olanlar dispanserlerde muayene ediliyor, hastalığı ağır olanlar da hastanelere gönderiliyorlardı. Yine, gelen göçmenlerin içinde, fakir ve yardıma gereksinimi olanlara gerektiği kadar giyim eşyası yardımı yapılıyordu.[84]

Göçmenlerin Türkiye'ye gelmeye başlamalarıyla kamuoyunda büyük bir heyecan görülmüş, basın bu heyecanın yansıtılmasında aracı olmuştu. Örneğin, İzmir'e ilk göçmen kafilesi 3 Aralık 1923 günü geldiğinde, *Ahenk* bu haberi okuyucularına "İlk Kafile-i Mazlumin" başlığı altında heyecanlı bir anlatımla duyuruyordu. 1.027 kişilik bu kafile, Hanya'dan hareket etmiş, yolda bir kadının doğum yapmasıyla sayı 1.028'e çıkmıştı. Klazumen Tahaffuzhanesi'nde sağlık denetiminden geçirilen bu göçmenleri İzmir halkı pek sıcak bir ilgiyle karşılamıştı. Halkın katkılarıyla karınları doyurulmuş, dinlenmeleri sağlanmıştı.[85] Çok zamandır gelmeleri beklenen göçmenlerin gördükleri bu sıcak ilgiye, Türkiye'nin dört bir yanında tanık olunmaktaydı.

---

82 Aynı ailenin "Tasfiye Talepnamesi": *aga*, Dosya No: 22, Belge No: 22 ve (Belge:2).

83 Aynı aileye ait belgeler: *aga*, Dosya No: 22, Belge No: 22.

84 *THAM*, III/22 (15 Teşrinievvel 1923), s. 385.

85 *Ahenk*, 4 Kânunuevvel 1923. Gazetedeki yazı şöyle devam ediyor: "Kardeşlerimiz tahaffuzhanedeki memurin ve İzmir'den giden Muhacir Yurdu Heyeti tarafından hürmetle istikbal olunmuşlardır. Karaya çıkanlar vatanın hür ve mesut topraklarını öperek, Allah'a hamdeylemişlerdir. Bu manzara karşısında gözyaşları dökülmüştür. Kardeşlerimize sıcak yemekler tevzii olunmuş ve istirahatleri temin edilmiştir. Kardeşlerimizin ahval-i sıhhıyeleri hamdolsun pek iyidir... Vapurdan çıkanlar tütünsüzlükten üzüldüklerini söylüyorlardı".

Göçmenlerin Türkiye'ye ayak basmaya başlamasıyla, gerek kamuoyunda gerekse resmi çevrelerde yoğun bir heyecan dalgası egemen olmuştu. Özellikle gazete haberlerinde yoğun bir duygusallık söz konusuydu. Pek çok gazete, "soluk ve zayıf çehreli dindaşlar" benzeri başlıklar atarak, halkı göçmenler adına yardıma çağırıyordu.[86]

Türkiye'ye gelen göçmenlerin kimlik denetimleri yapıldıktan sonra, yardıma gereksinimi olanlar misafirhanelere alınıyorlardı. Burada bir süre kalan göçmenler, sonra kendileri için önceden belirlenmiş olan yerleşim yörelerine gönderiliyorlardı. Eğer göçmenin parasal olanakları uygunsa, misafirhanede de kalmak istemiyorsa, ailesiyle birlikte kendi hesaplarına istediği otelde kalabilmekteydi. Zaman zaman bunların içinde, hükümetten hiçbir yardım almadan kendi sorunlarını kendileri çözümleyebilecek kadar zengin olanlar çıkıyordu. Bunlar hükümetin kendisine bir yer vermesini beklemeden, sonradan da yerleşmek için herhangi bir yer istememek koşuluyla hemen özgür bırakılıyor ve istedikleri yerde kendileri yerleşebiliyorlardı. Yalnız, hükümetten bir hak talep etmediklerine ilişkin kendilerinden yazı alınmaktaydı.[87] Mübadele kapsamına girmedikleri halde bu dönemde, mübadele göçmenleri arasında Sırbistan ya da Arnavutluk'tan gelenler de vardı. Bunların, mübadele göçmenlerine sağlanan olanaklardan yararlanmaları mümkün değildi.[88]

Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun öngörüsü doğrultusunda, Girit, Kavala, Drama ve Selanik'ten başlayan mübadeleye 1923 yılının kasım ayında 34.627, aralık ayında 26.691 olmak üzere, yıl sonuna dek toplam 61.318 göçmen, taşınabilir malları ve hayvanları ile birlikte Türkiye'ye getirildi ve yerleştirildi.[89] 1924 yılının temmuz ayının ortalarına kadar bu sayı, 314.052'ye ulaştı.[90] Bu göçmenlerin 99.720'si Selanik ve çevresinden, 32.324'ü Kozana'dan, 13.975'i Kandiye'den, 8.837'si Hanya'dan, 2.200'ü Perveje ve Yanya'dan, 7.500'ü de Midilli'den getirilmişti.[91] Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun verdiği sayıya göre, 1924 yılının ekim ayına kadar bu göçmenler, 370.000'e ulaşmıştı.[92] Yunanis-

86 *Sada-yı Hak*, 8 Şubat 1924.

87 *İkdam*, 15 Kânunusani 1924.

88 *İkdam*, aynı sayı. Bu göçmenlerle ilgili hükümetin yaklaşımı onların "sığınmacı" oldukları çerçevesinde biçimlenmiştir. Dolayısıyla, bu tür sığınmacılar, yalnızca mübadele göçmenlerinin iaşe edilmeleri ve geçici barınmaları olanaklarından değil, aynı zamanda ileriye dönük olarak yerleştirilme ve mal sahibi olma olanaklarından da yararlanamamışlardır.

89 Necati Bey'in aylık açıklaması: *Ayın Tarihi*, II/4 (Kânunuevvel 1923), s. 19.

90 *THAM*, III/36 (15 Ağustos 1924), s. 407.

91 *age*, s 407.

92 *Cumhuriyet*, 17 Teşrinievvel 1924.

tan'ın özellikle dağlık yörelerindeki Müslüman göçmenlerin de değişen sayılarda Türkiye'ye getirilmesi sonucu, toplam göçmen sayısı kademeli olarak artmış, bir resmi istatistike göre 456.720 olmuştu.[93] Bu sayının yanında, mübadele kapsamına girip, mübadele edilmeyi beklemeden sığınmacı olarak Türkiye'ye gelen 50.000'e yakın bir başka grup göçmen de vardı. Bunlara dayalı olarak, Türkiye bir anda 500.000'i aşkın bir göçmen selinin baskısına uğramıştır, denilebilir.[94] Mübadele göçmenlerinin yaklaşık dörtte üçü, 1924 yılı ortalarına dek Türkiye'ye getirildi. Bunlarda, ağırlığın kırsal kökenli göçmenlere verildiği söylenebilir. Bunun nedeni, tarımla uğraşan bu insanları, yeni bir kıştan önce, üretici konuma sokmak arzusudur. Vekâletten gelen bir bilgiye göre, Haziran 1924'e kadar, Girit'ten gelecek göçmen kalmamıştı; yalnızca 600 kişilik bir grup, oradaki işlerini bitirdikten sonra kendi olanaklarıyla Türkiye'ye gelmeyi istemişlerdi.[95] Dolayısıyla, mübadele işleminin ilk tamamlandığı yerler arasında bulunan Girit'ten gelen göçmenler 1924 yılında büyük ölçüde üretim sürecinin içine sokulmuştu.

Muhtelit Mübadele Komisyonu, Haziran 1924'te, her iki tarafın, yani Türkiye ve Yunanistan'ın "hüsnüniyeti" sayesinde, dört-beş sene devam edeceği sanılan "tahliye ve sevkiyat" işlerinin, 1024-1925 yılı kışından önce son bulacağını açıkladı.[96] Tevfik Rüştü Bey de, bir İstanbul gezisi sırasında, *İkdam* gazetesi muhabiriyle yapmış olduğu söyleşide: "Eylül (1924) nihayetinde mübadelenin nakl-i ahali kısmı hitam bulacaktır. Bundan sonra tasfiye-i emlak muamelatı başlayacaktır. Bunun bir seneden fazla devam etmesi muhtemeldir" demekteydi.[97] Nitekim, 1924 yılının ekim ayına kadar mübadelenin insan sevki kısmı büyük ölçüde tamamlandı, Kavala, Drama, Kayalar ve Kozana'daki ara komisyonlar lağvedildi; yalnız Selanik ve Epir'de birer komisyon kalmıştı.[98] Bunun nedeni, özel sorunlar nedeniyle geciken bazı ailelerin sonradan sevkinin tamamlanması gereğiydi. Gerçekten de değişik aralıklarla, pek seyrek de olsa, göçmen getirme işi 1925 yılının ilk aylarına dek uzamıştı. Bu süreç, çok iyi kullanılmış ve olanaksızlıklara karşın başarıyla tamamlanmış olarak değerlendirilebilir.

---

93 *DİEİY*, III (1929-1930), Ankara, 1930, s. 101.

94 Benzer bir yargı için bkz. Geray, "Türkiye'de Göçmen ...", s. 11. Bir başka kaynak mübadele göçmenleri ile ilgili toplam sayıyı, 499.239 olarak veriyor: *İskân Tarihçesi*, s. 137.

95 *Ahali*, 2 Haziran 1924.

96 *Hakimiyet-i Milliye*, 26 Haziran 1924.

97 *İkdam*, 3 Haziran 1924.

98 *Cumhuriyet*, 17 Teşrinievvel 1924.

Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'ne ikinci vekil olarak getirilmiş olan Refet Bey'in (Canıtez) vermiş olduğu bilgiye göre, bindirme yükleme iskeleleri (irkab) ile indirme-boşaltma iskeleleri (ihraç) arasında, yolda ölenlerin toplam sayısı 269'du. Bunlardan ayrı olarak, 9 kişi vapurdan indirilip misafirhaneye götürülüşleri sırasında, 870 kişi de misafirhanelerde ölmüştü. İskân edilişlerinden sonra yaşamını yitirenlerle birlikte ölenlerin toplam sayısı ise 3.819'du.[99] Refet Bey'e göre, normal olan bu binde yarıma yakın oran, Esat Efendi gibi, mübadele uygulamalarını eleştiren ve hükümete karşı muhalefet eden bir kişi için; "... inanana bir cevap"tı.[100]

Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin, yalnız 1924 yılı bütçesinden, göçmenlerin Türkiye'ye taşınması için ayırdığı para 120.800 liraydı.[101] 1923 yılı bütçesinden Seyr-i Sefain İdaresi'ne vapur alınması amacıyla verilmiş olan 600.000 lira da bu hesaba katılırsa,[102] 720.800 lira gibi önemli bir paranın göçmen taşıma işine ayrıldığı görülür. Ücretsiz olarak taşınmayı isteyen ve bunun için yardıma gereksinimi olduğunu ileri süren göçmenlerin sayısının hiç de küçümsenemez olduğu görülmekle birlikte, ücretli olarak Türkiye'ye getirilmiş olan göçmenlerin vermiş olduğu taşıma paraları, belirtilen sayının içinde değildi. Ne yazık ki, göçmenlerin ödemiş olduğu paranın toplam tutarı konusunda herhangi bir sayıya ulaşmak, pek olası değilmiş gibi görünmektedir. Oysa, bu paralarla birlikte taşımada sarf edilen paranın çok daha yüksek seviyelerde olduğu açıktır. Bir iki örnek dışında, taşıma işlerinin Türk vapurları ve trenleriyle yapıldığı, dolayısıyla da bu paranın ülke dışına çıkmamış olduğu düşünüldüğünde, o günkü koşullarda bunun Türkiye için küçümsenemez bir başarı olduğu ileri sürülebilir.

C. MÜBADELE GÖÇMENLERİNİN GEÇİCİ BESLENME VE BARINMA SORUNLARI

Mübadele göçmenlerinin Türk topraklarına ayak basmalarıyla birlikte, çözülmesi gerekli bir dizi yeni sorun kendisini gösterdi. Bu sorunların başında ise, onların kendi kendilerine yeterli olana dek beslenmeleri ve barındırılmaları gelmekteydi. Sağlık sorunları ise, Yunanistan'dan bu yana, söz konusu sorunlara koşut olarak devam etmekteydi. Gerçekte,

---

99 *TBMM Zabıt*, Devre: II, İçtima: II, c. IX, Ankara, 1975, s. 58. Refet Bey bu rakamları, meclisteki muhalefet kanattaki grubun eleştirileri üzerine vermektedir.

100 *age*, s. 58.

101 *age*, Devre: II, İçtima: II, c. VII/1, Ankara, 1968, s. 1061.

102 Ayrıntı için bkz. II. Bölüm.

bu tür sorunların ortaya çıkmasının pek doğal bir sonuç olacağı düşüncesiyle, göçmenler henüz büyük kitleler biçiminde Türkiye'ye gelmeden önce, önemli kimi girişimlerde bulunulmuştu. Özellikle, Mübadele, İmar ve İskân Vekili Mustafa Necati, göçmenlerin geçici olarak barınmaları, belli bir süre beslenmeleri ve olası sağlık sorunlarının çözümlenebilmesi gibi en gerekli konulara dönük olarak yapılması gereken işleri tüm ayrıntılarıyla, 8 Kasım 1923 tarihli İskân Kanunu'na dayalı olarak yayımlanmış genelgelerle belirlemişti. Bu genelgeler, vekâletin merkez ve taşradaki örgütüne bildirilmişti. Mustafa Necati'nin hükümetin programına göre, mübadele göçmenlerinin yerleştirilip üretici durumuna getirilmelerini sağlama konusuna, öncelikli bir önem verdiği bilinmekteydi. Bu nedenle, İskân Kanunu'ndan esinlenilerek yayımlanan genelgelerde, göçmenlerin beslenme, barınma ve sağlık sorunları gibi konularda, ayrıntılı ve titiz biçimde çalışıldığı görülüyordu. Türkiye'nin değişik yörelerinde, göçmenlerin yerleştirilecekleri evlere ulaşıncaya dek, geçici olarak barındırılmaları için misafirhaneler kurulmuştu. Bu misafirhanelerin hangi kurallar içinde işletileceği, buralarda ne tür hizmetler verileceği gibi konulara açıklık getirmek ve böylece buralardaki işleyişin kolaylaştırılmasını sağlamak için, 28 Kasım 1923'te "Misafirhaneler Talimatnamesi" yayımlandı. Bu genelge, indirme (ihraç) iskelelerinde, konaklama yerlerinde ve iskân alanlarında açılacak göçmen misafirhanelerinin açılış biçimi ve yöntemi konusundaki hükümleri de kapsamaktaydı. Genelgede, genel kaynaklardan ve hayır mallarından yararlanılacağı, terk edilmiş binalardan uygun olanların boşaltılacağı ve kesin gereksinim olduğunda kiralama yoluyla, bu gereksinimin özel şahısların elindeki taşınmazlardan sağlanacağı, terk edilmiş mallardan ve askeri kuruluşlardan yatak, yorgan vb malların temin edileceği ve böylece hiç kimsenin taş ve toprak üzerinde kalmasına izin verilmeyeceği belirtilmekteydi. İndirme iskelelerindeki büyük misafirhanelerde, Hilal-i Ahmer tarafından onar yataklı birer revir açılarak buralarda ilaç ve tıbbi malzeme bulundurulması koşul olarak ileri sürülmekteydi. Göçmenlerin misafirhanelerde en çok üç gün kalabileceği, bu süre içinde verilecek çay, sıcak yemekler vb yardımların Hilal-i Ahmer ve diğer yardımsever kuruluşlardan ve kişilerden sağlanacağı, buna olanak bulunmayan yerlerde, iaşe işinin hükümet tarafından yerine getirileceği belirtilmekteydi.[103]

İskân Kanunu'nun birinci maddesine dayalı olarak çıkarılan "İaşe Talimatnamesi"nin yayım tarihi ise 25 Kasım 1923'tü. Bu genelgeye göre, iskân edilmek üzere Türkiye'ye gelen ve yardıma gereksinimi olan göç-

103 *İskân Tarihçesi*, s. 19-20.

menlerin, beslenme biçimleri ve süresi, verilecek besin maddelerinin türü ve miktarı, İcra Vekilleri Heyeti'nin onayıyla belirleniyordu.[104] Pek çok yerdeki iaşe sorumluluğu genelge gereğince Hilal-i Ahmer tarafından yerine getirilmiş, kimi yerlerde bu işi vekâlet üstlenmişti.[105] Bu genelgeye dayalı olarak nizamname yayımlanmadan önce, Türkiye'ye getirilen mübadele göçmenleri için 1921 tarihinde, Yunan işgali nedeniyle iç bölgelere yığılan göçmenler için kullanılan nizamname geçerli olmuştu. Bu nizamname ile sağlanan olanaklar ise, o dönemin gereksinimleri nedeniyle, son derece sınırlı kalmıştı. Mustafa Necati'nin belirttiğine göre, bu nizamnameye göre göçmenlerin iaşeleri, "ancak yarım okka ekmekten ibaret"ti. Bu ise, "göçmenleri öldürmek" demekten başka bir şey değildi.[106] İaşe talimatnamesi ile bu sınırlı durum aşılmış, göçmenlere ekmek yanında olabildiği ölçüde sıcak yemek ve katık vermek yoluna da gidilmişti.

Göçmenlerin barınma, beslenme ve sağlık sorunlarının çözümünde, Hilal-i Ahmer Cemiyeti yararlı çabalar ortaya koyuyordu. Cemiyet, bu işlerin yurdun dört tarafına dağılmış örgütler tarafından nasıl yürütüldüğünü saptamak için müfettişler görevlendirmişti.[107] Büyük limanlara indirilen göçmenlerin geçici barınmaları için, buralarda misafirhaneler açılması gereği duyuluyordu. Ayrıca, doğabilecek her türlü sağlık sorununun çözümünde de, mevcut sağlık kuruluşlarında yeniden düzenleme yapmak, ek kuruluşlarla da toplam kapasiteyi büyütmek yoluna gidildi. Bir belirti olmamakla birlikte, olası bir salgın hastalığın Türkiye'ye aktarılmasından çekinildiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle, göçmenlerin eline verilen aşı belgeleriyle göçmenlerin sağlık durumları sıkı bir denetime alınmıştı. Daha göçmen vapura binerken tutulan sağlık raporları, göçmenlerin yerleştikleri ana kadar ilgililerce değerlendirilmişti.[108] Yapılan sağlık taramalarında, göçmenlerde bulaşıcı hastalık olup olmadığı aranmıştır. Şubat 1924'e kadar, ciddi bir belirtinin ortaya çıkmaması memnuniyet vericiydi. Gerçi Kavala'da ve Selanik'te, göçmenler arasında belli oranda çiçek ve kızamık olayına rastlanmıştı, ama bunlar karantinaya alınarak hastalığın salgın biçiminde yayılması önlenmişti. Yaz aylarında sıtma ve dizanteri gibi hastalıkların ortaya çıkabileceği düşünülerek önceden birtakım önlemler alınmıştı. Bütün yerleşim mıntıkalarında bazı

104 *age*, s. 17, 19.
105 *TKDA*, Dosya No: 530.
106 *TBMM Zabıt*, Devre: II, İçtima: I, c. III, Ankara, ty, s. 183.
107 *aga*, Dosya No: 530.
108 *TBMM Zabıt*, Devre: II, İçtima: II, c. IX, Ankara, 1975, s. 58.

hastaneler Hilal-i Ahmer tarafından gerektiği gibi hazırlanmış, bazı kazalarda da onar yataklı revirler açılmıştı.[109]

İlgili genelge doğrultusunda, indirme ve boşaltma iskelelerinde iki türlü misafirhane açılmıştı. Bu misafirhanelerden bir kısmı, "tahaffuzhane" denilen ve göçmenlerin ilk karaya çıktıklarında, götürülüp temizlik denetimlerinin yapıldığı misafirhanelerdi. Buralarda, göçmenlerin temizlenmelerinin yanı sıra, bütün eşyaları denetimden geçirilmekte ve kimlikleri de incelenmekteydi. Ayrıca, göçmenlere ne tür uygulamalarla karşılaşacakları konusunda bilgi veriliyordu. Ancak bu işlemler bittikten sonra, temizliği ve denetimi sağlanmış olan göçmenlere ayrılmış misafirhanelere geçilebiliyordu.[110] İstanbul'a ve yakın çevresine yerleştirilmek üzere, Marmara Denizi üzerinden gelen göçmenler için Tuzla'da hazırlanmış olan tahaffuzhane, bu tür sağlık kurumlarının en büyük olanıydı.[111] Ömer Dürri Tesal'ın, daha önce değinilen makalesinde sözünü ettiği tahaffuzhane burasıdır.[112] Karadeniz'e gelerek, yöreye yerleştirilen göçmenler için de Sinop'ta büyük bir tahaffuzhane hazırlanmıştı.[113] İzmir'deki Klazumen Misafirhanesi, Ege Bölgesi'nin en büyük misafirhanesiydi. Bunun yanı sıra Samsun, Mersin, Aydın, Gelibolu, Çanakkale, Fethiye, Ayvalık, Erdek, Çeşme ve Bayındır misafirhaneleri de anılmaya değer.

İstanbul'a gelen göçmenler İplikhane, Gülhane, Cerrahpaşa Camii, Beyazıt ve Metris Çiftliği misafirhanelerinde ağırlanıyorlardı. Bu misafirhanelerin bir kısmı mübadele uygulaması henüz başlamadan önce Türkiye'ye gelmiş olan sığınmacı göçmenler için kullanılmıştı. Bunların içinde en büyük olanları Gülhane ve İplikhane misafirhaneleriydi.[114] Üstelik İstanbul üzerinden başta Karadeniz kentleri olmak üzere, Türkiye'nin değişik yörelerine giden pek çok göçmen de, bir süre bu misafirhanelerde dinlendiriliyordu. Bu amaca dönük olarak en çok kullanılan misafirhane ise Gülhane Misafirhanesi'ydi. Arif Bey'in belirttiğine göre, misafirhane olarak kullanılan Gülhane'deki barakalar pek kullanışlı olmadığından, bir süre sonra, "cihet-i askeriye"den Ahırkapı'da Dikimhane Kışlası ve çevresindeki binalar devren alınarak, 2.000 kişilik Ahırkapı Misafirhanesi açılmıştı. İplikhane Kışlası ise, 700-1.000 kişilik bir misafirha-

---

109 *Hakimiyet-i Milliye*, 21 Mart 1924.
110 *TBMM Zabıt*, c. IX, s. 58.
111 *Tanin*, 27 Teşrinisani 1923.
112 Tesal, *agm*, s. 212 (20).
113 *Tanin*, aynı sayı.
114 *Tanin*, 26 Mart 1923.

ne haline getirilmişti. Çatalca'da da bir misafirhane vardı. Yine Arif Bey'in belirttiğine göre, Tuzla'dakinin benzeri türünde, Kavak'ta da bir tahaffuzhane açılmıştı.[115] Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Gülhane'deki misafirhanede her türlü yemek verilebilecek bir aşhane ve sağlık hizmeti sunulabilecek bir dispanser kurmuştu.[116]

Vapurlardan inen göçmenler, ilk önce gruplar halinde tahaffuzhanelere alınıyorlardı. Burada sağlık denetimleri yapılıyor, aşı kartları incelenerek aşısı olmayanlara aşıları uygulanıyor, bütün göçmenlerin temizlenmeleri sağlanıyor, karma komisyonca verilen resmi belgeler inceleniyor, beraberinde getirdikleri eşyalar teker teker aranıyordu. Misafirhanelere yakın yerlere, göçmenlerin yanlarında getirdikleri koyun, öküz, eşek, at vb hayvanlar için ahırlar yapılmıştı. Tahaffuzhane kısmında temizlenen ve diğer işlemleri tamamlanan göçmenler, bu kez gerçek misafirhaneye alınıyorlardı. Misafirhaneler, göçmenlerin gerçek yerleşim alanlarına geçmeden önce dinlenecekleri yerler olarak düşünüldüğünden, buralarda kalma süresi en çok üç gündü. Özellikle fakir olan göçmenlerin misafirhanelerdeki iaşelerini Hilal-i Ahmer Cemiyeti üstlenmişti. Göreceli olarak varlıklı olan göçmenler, belki yine misafirhanelerde kalıyorlardı ama, bu süre içinde onlar yiyeceklerini kendileri sağlıyorlardı. Hükümet, bu tür göçmenlerin bir kısmı için sabahları çay, akşamları da çorba veriyordu. Özellikle, 1924 yılının ilk aylarından sonra, misafirhanelerde kalma konusunda bazı zorluklar başgöstermişti. Çünkü terk edilmiş evlerin zaman zaman yetersiz kalması ya da düşünülen sayıda ve zamanda, fuzuli işgal altındaki evlerin tahliye ettirilememesi, göçmenlerin bir kısmının yerleştirilmesini güçleştiren etkenlerdendi. Bu tür aksamalar nedeniyle misafirhanelerde kalma süresi zorunlu olarak uzuyor, bu kez de başka zorluklar kendisini gösteriyordu. Kimi zaman ise, misafirhanelerde görülen fazla yığılma nedeniyle, göçmenlerin bir kısmının sokaklarda, bahçelerde, mezarlıklarda ve çarşı-pazarda yatıp-kalkmaları gibi hiç de hoş olmayan görüntüler ortaya çıkıyordu.[117] Bu üç günün bitiminde bir sorun çıkmamışsa, yerleşecekleri yerler önceden belirlenmiş olan göçmenler yola çıkıyor, yardıma gereksinimi olan göçmenlerin iaşeleri bu süre için-

115 *İkdam*, 15 Kânunusani 1924. Arif Bey bu tahaffuzhanenin 500 kişilik kapasitesi olduğunu belirtiyor: *İkdam*, aynı sayı.

116 *THAM*, III/28 (15 Kânunuevvel 1923), s. 114.

117 Hilal-i Ahmer'in Samsun'da görev yapan doktorlarından Haydar Bey, 19 Haziran 1924'de, Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumisi'ne gönderdiği yazısında şöyle diyor: "Bugün Samsun şehrinde on bir bin beş yüzden fazla muhacir bulunmaktadır. Misafirhaneler, sokaklar, bahçeler, kabristanlar, çarşılar, koşu mahalli mahşer halindedir": *aga*, Dosya No: 530.

de de devam ediyordu. İskân Kanunu'nda yapılan bir değişiklik sonucu, bu tür düşkün durumu olan göçmenlerin iaşelerinin, üretici duruma geçmelerine kadar devam etmesi benimsenmişti. Bunlardan yetim, dul ve kimsesiz kadınlarla hasta olanların iaşe süresince darüleytam ve darülacezelere yerleştirilmesi, dul ve kimsesiz kadınların iaşelerinin kendilerini iaşe edinceye dek devam ettirilmesi kararlaştırılmıştı.[118]

İskân Kanunu'nda öngörülen iki aylık iaşe süresinin, kış aylarında yurda gelecek göçmenleri bir hayli zorlayacağı açıktı. Pek çok toplumsal ve ekonomik zorlukların pençesindeki günlük yaşam içinde, göçmenlerin bu süre boyunca bir iş tutup, üretici duruma gelmeleri pek zordu. Ancak, kırsal kökenli göçmenlerden tarımla uğraşanlardan bağcı, zeytinci, pamukçu, incirci olanların tarım ve hasat mevsiminin gelip ürünlerini toplayıncaya kadarki evrede, ciddi bir beslenme sorunuyla karşı karşıya kalacakları anlaşılmıştı. Çünkü bu tür uğraşların hiçbiri, en az bir yıldan önce para getirecek uğraşlar değildi. Sanatkâr olanların da, yabancı bir çevrede iki ay gibi bir sürede tanınıp, iş tutabilmelerinin zorluğu göz önüne alındığında, konunun yeni baştan ele alınması gereği belirmişti.

Gerek misafirhanelerde, gerekse göçmenlerin yerleşim yörelerine götürülmelerinde, kendilerine verilen yiyecek türleri ve oranları konusunda elde ayrıntılı bir liste bulunmamaktadır. Beşinci İskân Müdürü Arif Bey'in verdiği bilgiye göre, örneğin Ahırkapı Misafirhanesi'nde iaşe işini Hilal-i Ahmer Cemiyeti yapıyordu ve burada günde ortalama 9.000 kap yemek çıkarabiliyordu. İskân Müdüriyeti, vekâletin kendisine sağladığı ödenekten, sabahları çay veriyordu. Diğer misafirhanelerde ise, sabahları çay, akşamları da etli çorba veriliyordu. Bu fark, Ahırkapı'daki misafirhaneye göreceli olarak daha fakir göçmenlerin yerleştirilmesinden kaynaklanıyordu. Üç gün süreyle misafirhanede kalan göçmen, yerleştirileceği yöreye doğru yola çıktığında, yol için büyüklere 900 gram ekmek, katık olarak da bir miktar zeytin ve peynir; emzikli annelere ve çocuklara ise yeteri kadar şekerli süt; yerleştirilen göçmene ise iki ay süreyle un ya da ekmek veya bunların paraca karşılığı veriliyordu. Gelen göçmenlerin büyük çoğunluğu "muhtac-ı muavenet"ti. Yalnızca Tuzla'ya gelen göçmenlerin 17.061'i hükümetten iaşe için yardım istemişti.[119]

Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin 1924 yılı bütçesinden anlaşıldığına göre, 1924 yılının ocak ayı sonuna kadar 98.268 kişinin iaşesi sağlanmıştı. Bunlardan 47.524 kişi misafirhanelerde, 2.489 kişi yollarda, 20.805 kişi de iskelelerde iaşe edilmişti. Durumu kötü olup da, İskân Ka-

118 *Ayın Tarihi*, s. 20; *Hakimiyet-i Milliye*, 19 Haziran 1924.
119 *İkdam*, 15 Kânunusani 1924.

nunu'na göre iki ay süreyle iaşe edilmiş olanların sayısı 31.444'tü.[120] Refet Bey'in verdiği rakamlardan anlaşıldığına göre, Mart 1924'ten sonra iaşe edilenlerin sayısı hızla arttı. Bunun nedeni, gelen göçmenlerin pek perişan bir durumda olmaları ve adeta yalnızca canlarını Türkiye'ye atmalarıydı. Bu durum, göçmenlerin büyük çoğunluğunun hükümet tarafından iaşe edilmesi gereğini ortaya koyuyordu. Onun verdiği rakamlara göre, 1924 yılının mart ayında 276.000, nisanda 340.000, mayısta 396.000, haziranda 410.000, temmuzda 456.000, ağustos ayında ise 458.000 kişinin iaşesi gerçekleştirilebildi.[121] Görülüyor ki, mübadele yoluyla Türkiye'ye gelen göçmenlerin neredeyse tümü pek perişan bir durumdaydı ve tamamına yakını kendi kendini besleyemeyecek ölçüde yoksuldu. Eylül ayında bu sayının 61.000 kişiye düştüğü görülmektedir.[122] Bunun nedeni, artık göçmenlerin üretici konumuna geçmiş olmaları ve kendi kendilerinin beslenmesini sağlayabilecek ölçüde durumlarını düzeltmeye başlamalarıydı.

Yalnızca 1923 yılında gelen göçmenlerin iaşeleri için yapılan harcamaların tutarı 343.758 liraydı.[123] Bu rakam, 1924 yılı için çok daha fazla olmalıdır. Bu yıl içinde göçmenler için harcanan toplam 4.952.208 liranın büyük kısmının göçmenlerin iaşelerine kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Ç. GÖÇMENLERE YARDIM ÇALIŞMALARI

Göçmenlerin sorunlarının çözümüne katkıda bulunmak amacıyla, kamuoyunda yoğun bir yardım kampanyası başlatılmıştı. Bu kampanyada, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin ve kurulan yardım derneklerinin büyük katkısı görülüyordu.[124] Pek çok gazete bu yardım kampanyasına katılmıştı. Halktan yardıma katılan insanları teşvik etmek amacıyla, yardımda bulunanların adları, yardım miktarlarıyla birlikte gazetelerde yayımlanıyordu. "Ye'sin, elemin deldiği göğüslere zehir, alud bir havanın girmemesini isterseniz, açılan menfezleri banknot parçalarıyla kapatınız" gibi duygusal seslenişlerle, halkın acıma duygusu harekete geçirilmeye çalışılıyordu.

Kuşkusuz, bu tür yazıların ve halkı yardıma çağıran pek çok ilanın kamuoyu üzerinde etkileri derin olmuş, halk harekete geçmişti. Örneğin İz-

---

120 Bkz: *TBMM Zabıt*, Devre: II, İçtima: II, c. VII/1, Ankara, 1968, s. 1061.
121 *age*, c X, s. 45.
122 *age*, s. 45.
123 *DİEİY* III (1929-1930), Ankara, 1930, s. 102.
124 *THAM*, II/28 (15 Kânunuevvel 1923), s. 114-116.

mir'de, başta Muhacirin Muavenet Yurdu olmak üzere, pek çok cemiyetin göçmenlerin ekmeğini, çayını, şekerini, sigarasını vb sağlamayı vaat etmesi ve bunun da büyük ölçüde gerçekleştirilmesi, bireysel düzeyde de yardım etme duygusunu güçlendirdi. Pek çok kişi, sahillere yığılan göçmenlerin içler acısı durumları karşısında ayni ve nakdi yardımda bulunuyordu. Kentlerin önde gelen eşraf zümresi de bu kampanyaya katılıyordu. Musevi cemaatinin de olumlu bir yaklaşım içine girdiği görülmekteydi. Örneğin göçmenlerin henüz gelmeye başladıkları bir sırada, İstanbul'da Hahamhane'de toplanan Museviler, "mübadeleye tabi Müslümanlara yardım için iane cem'i hakkında" kararlar alıyorlardı. Hahamhane'nin yaklaşık olarak 200.000 lira gibi, o döneme göre oldukça büyük bir parayı, cemaatten toplamayı hedeflediği anlaşılıyor.[125] Söz konusu toplantıdan sonra, kurulan komitelerle hemen çalışmaların başlatıldığını belirten *Hakimiyet-i Milliye*, bazı Ermenilerin "iane dercine" başladıklarını, ama Rumlardan hiçbir girişim ve çalışma belirtisinin gelmediğini vurguluyordu.[126] Musevilerin başka türde yardım çabalarının olduğu da görülmektedir. İzmir Musevi cemaatinden bir kurul, Klazumen Misafirhanesi'ni ziyaret etmiş, o sırada misafirhanede kalan göçmenlere 500 pide, 500 paket sigara, 42 kıyye tahin helvası dağıtmıştı.[127] Bu tür yardımlar, söz konusu cemaat tarafından, değişik aralıklarla tekrarlanmıştı. Yine, İzmir'deki balıkçı esnafının hemen hemen tümünün katılımıyla, 22.600 kuruş toplanarak, İzmir Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne teslim edilmişti.[128] Dönemin gazeteleri, yardım kampanyasını daha etkin hale getirmek için, kimin ne kadar yardımda bulunduğunu listeler halinde yayımlamaktaydılar. Örneğin, İkiçeşmelik'teki Hilal-i Ahmer Dispanseri'ni ziyaret eden tüccardan Kesreli Hacı Rıza Efendi, yoksul göçmenlerin tedavilerine yardım etmek için, 50 lira "teberru" etmişti.[129]

Yardım kampanyasının yaygınlaştırılmasında dikkati çeken bir diğer nokta da, Türk toplum yaşantısında giderek ağırlığını koymaya başlayan Türk kadınlarının çalışmalarıydı. İzmirli hanımlar, Hilal-i Ahmer Cemiyeti adına bir yardım kurulu oluşturmuşlardı. Kendi aralarında toplanıyorlar ve göçmenlere yardım edebilmek için neler yapabileceklerine karar veriyorlardı.[130] Bu girişim, başka grupları da harekete geçiriyordu. İz-

125 *Hakimiyet-i Milliye*, 30 Teşrinisani 1923.
126 *Hakimiyet-i Milliye*, aynı sayı.
127 *THAM*, III/28, s. 109.
128 *age.*, s. 109.
129 *Ahenk*, 8 Temmuz 1924.
130 *Hakimiyet-i Milliye*, 18 Teşrinisani 1923; Arı, *age*, s. 73.

mir'deki birçok cemiyet, Hilal-i Ahmer Cemiyeti İzmir Şubesi'nde toplanarak, hanımların bu çabalarına ekonomik yönden katkıda bulunmayı kararlaştırdı.[131] İzmirli kadınlar arasında, bu konudaki önderliği Dr. Hasan Sükuti Bey'in kayınvalidesi Naime Hanım, Rıza-yı İrfan Mektebi Müdiresi Zişan Hanım, Reji Satışı Müdürü İsmail Bey'in refikası Neriman Hanım oluşturmuştu.[132] Samsunlu kadınlar da benzeri türde bir girişimde bulundular. 6 Ekim 1923 günü, Samsun Valisi Osman Bey'in konağında, Osman Bey'in hanımının girişimleriyle, kentin tanınmış tüccar ve doktor hanımları toplanarak, perişan bir durumda Türkiye'ye gelen göçmenler için yardım toplamaya karar verdiler. Bu girişimi haber veren gazete; "İstanbul'da bar ve tedanslara avuç avuç paralar sarfeden münevver hanımlarımızın nazar-ı dikkatini celbederiz" demekteydi.[133]

Bunun yanı sıra, Vali Osman Bey'in başkanlığında Samsun'da bir "Muhacirin Muavenet Heyeti" oluşturuldu. Bu heyette yer alanların adları şöyleydi: Nemlizade Sıdkı, Çubukçuzade Subhi, Şark Tütün Şirketi Müdürü Sait, Kibar Tevfik, Lord Mustafa, Kefeli Yusuf Ziya, Kavalalı Halil Bey. Heyet Samsunlu bütün sanatkâr ve tüccarları göçmenlere yardım kampanyasına katılmaya çağırdı. Bu kampanya büyük bir ilgiyle karşılanmıştı.[134]

Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin 10 Ocak 1924 günü, bütün İstanbulluları yardıma çağırması üzerine; cemiyetin Kadıköy merkezinde ve başka yerlerdeki şubelerinde kurulmuş olan vezneler aracılığıyla, makbuz verilmek koşuluyla "ianeler" toplandı ve ayrıca heyetler oluşturuldu.[135] İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası da, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin bu girişimini destekledi. 27 Ocak günü yapılan toplantıda, mübadele yoluyla gelen göçmenler için, tüccarlar arasından yardım toplanmak üzere bir komite oluşturuldu. Bu komitede Balcı İbrahim, Sabuncuzade Şakir, Hasanzadeler'den Şinasi, Delizade Mustafa Faik, Hacı Muhiddinzade Haydar, Hacı Recep, Ziya Menla, Refet Kâmil, Sezai Ömer, Kibar Saram, Kırzade Şevki, Hacızade Mesut, Nemlizade Mithat, Macit Mahmut Karakuş Bey gibi tanınmış tüccarlar yer aldı. Bu üyelerin belirlenmesinden sonra, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nden üç üyenin çalışmalara katılmasının istenmesine karar verildi.[136]

---

131 *Hakimiyet-i Milliye*, aynı sayı.
132 *age*, s. 109.
133 *Haber*, 8 Teşrinisani 1923.
134 *Haber*, 22 Teşrinisani 1923.
135 *Tanin*, 14 Teşrinisani 1924.
136 *İTSOM*, XL/5 (Mart 1924), s. 210.

Bütün bu girişimlerin ardından pek çok kentte, çarşılarda ve mahalle aralarında kurulan heyetler aracılığıyla "ayni ve nakdi" yardım toplanmaya başlandı. Göç sorununa yazılarında ağırlık veren ve uygulamaları ağır bir dille eleştiren *Ahenk*'in başyazarı Mehmet Şevki, halkın yardıma katılması yönündeki çağrılar için; "... İşte dediğimiz gibi, elde avuçta olan bütün vesait-i mesai heder edildikten sonra, kardeşlerin nakline başlandı. Bizden de, ahaliden de muavenet istendi. Biz şüphesiz muavenet edeceğiz" demekteydi.[137]

Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti, "Muhacirine Yardım İçin Hilal-i Ahmer'e İane Veriniz" tümceleriyle gazetelere boy boy ilanlar verirken, şubeleri aracılığıyla da çabalarını sürdürdü. Örneğin, 24 Kasım 1924 tarihinde, Samsun Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nden yayımlanan bir duyuruda İmar Vekâleti'nin bütçesinde göçmenlerin giydirilmeleri konusunda bir ödenek olmadığından, gelen göçmenlerin ise bir kısmının çamaşırsız, elbisesiz ve örtüsüz bulunduğundan, "bu biçarelerin" kış aylarının dondurucu soğuğundan "muhafaza-i hayatları için" yardım istenmekteydi: "Filhakika, memleketimize mübadele suretiyle gelen din kardeşlerimizden bazıları pek perişan ve muhtac-ı muavenet bir halde bulundukları görülmekte ve kışın bunların bu hal ile idame-i hayatları kabil olmayacağı tabii bulunmakta olduğundan, muhterem halkımızın bu biçarelere yardımını rica eder ve bu hususta ianeten verilecek nukut, çamaşır, elbise ve örtü gibi eşyayı her gün öğleden sonra, belediye dairesinde bulunan memur ile Ahali Matbaası'nın makbuz mukabilinde kabul ettiği ilan olunur."[138]

Bu tür çağrılarla halkın yoğun katılımı sağlandı. Gazetelerde yayımlanan yardım listelerinde bu ilginin boyutları görülebiliyordu. Ayrıca, geliri göçmenlere ait olmak üzere sinema gösterileri, piyesler, konserler düzenlendi, kartpostallar ve pullar basıldı.[139] İzmir'de pek çok kez gösterime girip izleyenlerde mübadele göçmenlerinin yazgılarını çağrıştırdığı için büyük ilgi gören "Girit Muhacir Kızı" adlı piyes, bu oyunlardan biriydi.[140] Hilal-i Ahmer Cemiyeti İzmir Şubesi'nin üyeleri, göçmenlere yardım toplamak amacıyla Koç Çiftliği'nde bir konser düzenledi. Konserin kişi başına ücreti 5 lira olarak belirlendi. Trenle gidiş-geliş, öğle yemeği bu ücretin içindeydi, izleyenlerin ilgisini çeken bir mehter gösterisi de yapıldı.[141] Bütün Türkiye'de sürdürülen yardım kampanyasında, Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Pa-

---

137 *Ahenk*, 28 Teşrinisani 1923; Arı, *age*, s. 74.

138 *Haber*, 24 Teşrinisani 1924, 3 Kânunusani 1924.

139 Taklit pulların satın alınmaması için cemiyetin uyarısı: *Ahenk*, 5 Haziran 1924.

140 Piyesin ilanı: *Ahenk*, 14 Kanunuevvel 1923.

141 *Ahenk*, 16 Mayıs 1924.

şa'nın eşi Latife Hanım'ın manevi kişiliği önemli bir rol oynamaktaydı. Onun çabalarıyla ve katılımıyla düzenlenen konserlerden, tiyatro gösterilerinden toplanan paralar, dönemine göre önemli bir miktara ulaştı. Örneğin Ankara'da, Milli Sinema'da düzenlenen bir konserde kendisi 1.000 lira ile kampanyayı açtı, katılanların yardımıyla toplanan para, 10.000 lirayı buldu.[142] Bütün bunların yanı sıra, İstanbul Mebusu Hamdullah Subhi Bey (Tannöver) ve dört arkadaşınca TBMM'ye verilen bir önergeyle Rumeli'den gelen mübadele göçmenlerinin gereksinimlerine katkıda bulunmak üzere, meclis veznesinin yanına bir yardım kutusu açıldı.[143]

Toplanan yardımın büyüklüğü açısından, Türkiye'nin her yerinden aynı sonucu almak olanaklı değildir. Örneğin Şarkikarahisar vilayeti, savaş ve yangın gibi nedenlerle yardıma muhtaç bir vilayetti. Kendi halkı yardıma gereksinim duyacak derecede yoksullaşmış olduğundan, burada göçmenler için yardım toplamak için öneride bile bulunulamıyordu. Kentteki Sıhhıye ve Muavenet-i İçtimaiye Müdürü'nün, 18 Haziran 1924 tarihinde Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumiyesi'ne gönderdiği raporda şu satırlar vardı: "Bu meyanda zavallı biçare muhacirlerimiz de elem ve ıztırab içinde çırpınmaktadırlar. Bu manzara karşısında vicdan azabı duymamak mümkün değildir."[144]

Göçmenlerin büyük bir kısmının Türkiye'ye getirilmelerinin tamamlanmış olduğu 1924 yılının mayıs ayına kadar, halktan toplanan ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nce Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin emrine, göçmenlere dağıtılması için verilmiş olan yardımın, o günkü tutarı ve türü şöyledir: 132.085 liralık ceket, pantolon ve kaput; 52.716 liralık kadın, erkek ve çocuk çamaşırı; 8.008 liralık ayakkabı, 7.003 liralık çorap, 64.722 liralık battaniye, 10.289 liralık yatak takımı, 7.594 liralık çeşitli elbiselik malzeme, 69.646 liralık çeşitli erzak, 28.000 liralık tıbbi alet ve ilaç, 36.500 liralık kamyon, kamyonet ve otomobil, 10.236 liralık büyük ve küçük boyda çadır, 44.620 liralık tahta, 38.465 liralık lata ve kadrun, 71.075 liralık oluklu sac levha, 325.800 lira değerinde baraka, 33.547 lira değerinde hastane ve aşevi malzemesi... Bütün gelirin parasal değerinin toplamı 1.020.726 liraydı.[145] Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin mübadele göçmenleri için 1923'te 118.900, 1924'te 436.457, 1925'te de 61.410 lira olmak üzere, toplam 616.767 lira harcadığı belirtilmektedir.[146]

---

142 *Hakimiyet-i Milliye,* 11 Mart 1924.
143 *TBMM Zabıt ,* Devre: II, İçtima: I, c. IV, Ankara, 1968, s. 110.
144 *TKDA,* Dosya No: 530.
145 *THAM,* III/33 (15 Mayıs 1924), sb 223.
146 *aga,* Dosya No: 530.

Bu süreç içinde, göçmenlerin de kendi aralarında yardımlaşma ve dayanışmaya girerek örgütlendikleri görülüyordu. Öyle ki, henüz mübadele fiilen başlamadan önce, göçmenlerin, yardımlaşma örgütleri kurdukları ve zorlukları ortaklaşa göğüslemeye çalıştıkları bilinmekteydi.[147] İzmir'e ait istatistik bilgi veren bir yapıtta, 1926 yılında göçmenlerle ilgili olarak, Muhacirin-i İslamiye Muavenet Yurdu, Mülteci ve Muhacirin Amele Cemiyeti, Muhacirin-i İslamiye İskân ve Teavün Cemiyeti adlı kuruluşların, söz konusu dayanışma çerçevesinde çaba gösterdiklerine tanık olunmaktaydı.[148]

Halkın yardımının yanı sıra, uluslararası yardım örgütü olan Salib-i Ahmer'in ve İslam topluluklarının da yardımına başvuruldu. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin çabalarıyla, TBMM adına bir beyanname düzenlendi, birkaç dile çevrilen bu beyanname Mustafa Kemal Paşa'ya da imzalatıldı.[149] Böylece yardım çağırısı, meclis başkanlığı düzeyinde bir çağrı niteliğini aldı. "Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin Âlem-i İslam'a Hitabesi" başlığını taşıyan beyannamede "altıyüzbini geçen kardeşleri Türk toprağına kavuşturmak, ızdıraplarına, sefaletlerine hitame vermek pek büyük bir iştir. Türk Milleti ne kadar vesaite malik olursa olsun, bu vesait yine de kâfi değildir" deniliyordu. Bu insanlara yardımın bir "vecibe-i diniye" olduğu vurgulanıyor, "Rumeli Müslümanlarının yegâne ümitleri, din kardeşlerinin ulviyet ve necabetidir" sözüyle beyanname bitiriliyordu.[150]

Bunun yanı sıra, Antalya Mebusu Rasih Efendi başkanlığında, üç kişilik bir Hilal-i Ahmer Heyeti de, Hindistan ve Mısır'a yardım toplamak için yola çıktı. Önce Bombay'a uğrayan heyet, diğer Hindistan kentlerini de dolaştı, resmi yetkililerle ve halkla ilişkiler kurdu. Düzenlenen mitinglerde, Hindistan Müslümanları yardıma çağrıldı. İki gün de Mısır'da yardım temaslarında bulundu.[151]

Bu gezilerden, umulduğu kadar yardım edinilemediği anlaşılıyor. Bir İzmir gazetesinde, Hilal-i Ahmer'e Hindistan'dan gönderilen paranın 6.974 lira olduğu bildiriliyordu;[152] bu da umulan sonucun elde edilemediğini gösteriyor.

---

147 Oy, "Tekfurdağı İslam ...", s. 362-368.

148 *İzmir Vilayeti 1926 Senesi İstatistiği*, İzmir, 1927; Odalar, Birlikler, Kulüpler, Cemiyetler Bölümü.

149 *Anadolu'da Yenigün*, 26 Eylül 1923.

150 *THAM*, II/23 (15 Teşrinievvel 1923), s. 287.

151 *Hakimiyet-i Milliye*, 7-28 Kanunusani 1924; *İleri*, 6-7 Kânunusani 1924; *age*, III/31(15 Mart 1924), sb 217.

152 *Ahenk*, 5 Mart 1924.

D. GÖÇMENLERİN YERLEŞTİRİLMELERİ VE KARŞILAŞILAN SORUNLAR

Kamuoyunun göçmenlere yönelik duyarlılığına ve buna koşut yardım çabalarına karşın, göçmenlerin karşılaştıkları sorunlar gerçekten çok ağırdı. Bu süreç, göçmenlerin yerleştirilmesinden sonra da artarak devam etti. Türkiye'ye getirilip yerleştirilmesi gereken göçmenlerin üretici konuma geçme, doğal ve toplumsal çevreye uyum sürecinde, bu sorunlar kalıcı etki bıraktı.

1. Göçmenlerin Yerleşim Yörelerine Götürülüşleri ve Yerleştirilmeleri

Genellikle üç gün süreyle misafirhanelerde barındırılan ve iaşe edilen göçmenlerin, bu sürenin bitiminde önceden belirlenmiş olan yerleşme yörelerine götürülmeleri ve burada kendilerine ilk aşamada barınacakları evlerin dağıtımının yapılması gerekmekteydi. Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti müfettişlerinden Dr. Haydar Bey'in genel merkeze gönderdiği 1 Mayıs 1924 tarihli raporunda, iç kısımlarda yapılması gereken kimi taşımalarda zorluklarla karşılaşıldığı, bazı nedenlerden dolayı gecikme ve ertelemeler görüldüğü, bunun sonucunda ise kentte büyük yığılmaların yaşandığı belirtilmekteydi.[153] Misafirhanede, belirlenen süre içinde barındırılan göçmenlerden bir kısmının, taşınmazların zaman zaman yetersiz kalması ya da "fuzuli işgaller"e zamanında son verilememesi gibi nedenlerle yerleştirilmelerinde zorluk çıkıyordu. Bir kısım göçmen, işgal altındaki evler ve diğer taşınmazlar boşalttırıldıkça yerleştirildi, bir kısım göçmen ise, önceden yerleşim yöresi olarak belirlenen yerde gerçekten sıkışıklık oluşması yüzünden başka bir yöreye gönderildi. Çoğu zaman yeni, uzun ve sıkıntılı bir yolculuğu gerektiren bu durum göçmenleri büyük bir sıkıntıya sokuyordu.

Misafirhanelerde kalma süreleri dolan ve yerleştirilecekleri yöreler belirlenmiş olan göçmenler, gruplar halinde ve Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin memurlarının yol göstericiliğinde yola çıktılar. Yolculuk kimi zaman tren, kimi zaman da yaya gerçekleştirildi. Uygun yerlerde, 17 Nisan 1924 tarihinde Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin vekâlete vermeyi kararlaştırdığı otomobillerden de yararlanıldı.[154] Kuşkusuz, ailecek ve Türkiye'ye getirilebilmiş eşyalarla gerçekleştirilen bu yolculuk zahmetliydi. Yerleşeceği yöreye götürülen göçmene, burada elindeki mal bildi-

---

153 *TKDA*, Dosya No: 530.
154 *aga*, Dosya No: 530.

rim beyannamesinde yazan evinin niteliklerine uygun ev verilmeye çalışıldı. Göçmenlerin Türkiye'ye getirilmesinde en yoğun dönem olarak bilinen 1924 yılının ilk yarısında, bu süreçteki sorunlar daha da büyüdü, olanaklar yetersiz kaldı. Göçmenlerin sayısı çoğaldıkça, çoğu eşyalarını kendi olanaklarıyla taşımak zorunda kaldı. Örneğin bir İzmir gazetesinde Agâh Sabri imzasıyla yayımlanan bir yazıda, Manisa ve yöresine gerçekleştirilen gezide göçmenlerin durumu ile ilgili şu gözlem vardı: "Kavalalı muhacirinin iskân edilmek üzere Alaşehir'e gönderildiğini gördük. Muhacir geliyor, vesait-i nakliye temin edebilmek için kasada para yok... Dün de dört-beş yüz muhacir geldi. Muhacir geldiğini istasyon memuru haber veriyor; resmi bir iş'ar yok... Hükümet-i mahalliyenin mesaisine rağmen muhacirler müşkil bir vaziyette geliyorlar. Memurin-i aidesi bir iş görebilmek için çırpınıyor, büyük müşkilatla arabacıları ikna ediyorlar. Çocuklar ve hastalar bir iki arabada; mütebakisi, kadınlar da dahil olduğu halde, yaya olarak Kula'ya gönderiliyor. Böyle baştan aşırmakla iş yapılmış olmaz. Maşallah önüne gelen iskân müdüriyetinde bir işe yerleştiriliyor. Bu müdüriyetin bir müfettişi bu hatlarda, Kula gibi dağlık taşlık yerlerde seyahat etse de, muhacirlere alaka gösterse olmaz mı? Bizim bildiğimiz muhacir sevkiyatı yapılacak yerler arasında konaklar tesis edilmesi, bu işle alaka gösterecek memurlar gönderilmesi lazımdır. Kasalarda muhacir sevkedebilecek para bulunmalıdır. 'İdare-i maslahat' illetinden, baştan aşırma işlerden artık sarf-ı nazar edelim. İzmir Mıntıkası İskân Müdüriyeti İzmir'den muhacir sevkettiği gün, onlara bir memur tefrik etmeli ve nereye gidiyorlarsa, güzergâhtaki kazaları da telgrafla haberdar etmelidir. Bu basit işin ihmal edilmesi kadar şayan-ı teessüf bir şey olamaz."[155]

Göçmenlerin gelmeye başlamasıyla, çıkan sorunlar kamuoyunda belirgin bir duyarlık yarattı. Basında, taşınma sırasında herkesin sandığını, sepetini sırtında taşımaya ve ta oturacakları yerlere kadar hamallık yapmaya mecbur kaldıkları gibi bir yargı oluştu. Pek çok göçmenin eşyasını kaybettiği, çaldırdığı,[156] misafirhane diye camları, kapıları kırık bir mektebe, birbirlerinin üzerine istif edilircesine yerleştirildikleri gibi haberler basında sık sık yer aldı. Bu gibi olaylara dikkat çeken İzmir'de yayımlanan *Ahenk* gazetesi şunları yazmaktaydı: "... bir hükümet olur da, bu zavallıların eşyalarını naklettirecek bir vasıta bulunmaz olur mu?... (Bu du-

155 *Ahali*, 2 Temmuz 1924.

156 "Muhacir Eşyası Aşırılır Mı Ya! - Dün Kavala muhacirlerine ait olup, Saman İskelesi civarında, mavna dürununda bulunan sandıklardan birisini mavna bekçisi İstanbullu İlyas açmış ve dürununda dokuz kalem eşyayı aşırmakta iken derdest edilmiştir": *Ahenk*, 29 Haziran 1924.

ruma) meydan vermek, vazifesizliğin en kabil-i af olmayan kısmıdır... Bu elim vaziyete muttali olduktan sonra ses çıkarmamak en büyük günahtır. Ne oluyor da, bu kadarcık bir şey yapılmıyor? Ve ne oluyor da, zavallı kardeşlerimizin düşman elinden kurtarabildiği üç beş parça eşyanın sirkat edilmesine meydan veriliyor."[157]

Göçmenlerle ilgili taşıma ve yerleştirme işleri bu aşamada iken, hem Muhtelit Mübadele Komisyonu, hem de Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti bazı girişimlerde bulunmakta, denetimler yapmaktaydı. Örneğin, Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun Türk üyesi Ali Haydar Bey ile, Yunanlı üye Mavridis Niğde'ye giderek, oradaki mübadele işlerinin ve yerleştirme uygulamasının nasıl yürüdüğünü denetlemekle görevlendirildiler.[158] Benzeri türdeki denetlemelerin, değişik yörelerde sürdürüldüğü görülmekteydi. Bu aşamalarla ilgili olarak, Mübadele, İmar ve İskân Vekili Mustafa Necati mıntıka müdürlüklerine sık sık gönderdiği yazılarında, ayrıntılı bilgiler istiyor, gerekli uyarılarda bulunup neler yapılması gerektiği hakkında direktifler veriyordu. Bütün iskân mıntıka müdürlüklerine göndermiş olduğu bir yazıda, "Mıntıka müdürlerinin gelen muhacirleri kabul ve mıntıka-i iskânlarına sevkle vazifelerinin hitam bulmuş kanaatinde olduklarını hissediyorum. Vatani, milli vezaifin asıl bundan sonra başladığı unutulmamalıdır" demekteydi.[159] Bir başka yazısında ise, ihraç iskelelerinde bulunan mıntıka müdürlerinin, mıntıkalarının en uzak yerlerine kadar "hülul ve nüfuz" ederek, göçmenlerin küçük ve gizli yaralarına çare bulmayı en esaslı vazife bilmelerini öğütleyen Mustafa Necati, kendileri gidemiyorlarsa emirlerindeki memurları göçmenler arasına göndermelerini, "vazifesini namusu kadar sevmeyen" memurların imar ve iskân işinde çalıştırılamayacaklarını belirtiyordu: "Herhangi bir muhacir kardeşimin ihtimam ve dikkatle bakılmamasından dolayı uğrayacağı akıbet, vicdanım üzerinde acı ve elemli tesirler yapar."[160] Mıntıka müdürlerine de şu uyarıları yapmıştı: "Kayıtsızlık yüzünden ölen bir nüfus için, mazrub olarak mütehassis, refik bir kalble mücehhez olmalarını temenni ettiğim arkadaşlarımdan taleb ve rica ettiğim şunlardır: 1. İskân edilen muhacirlerin oturdukları haneler mazbut mudur? Tamire muhtaç mıdır? 2. Tarla, tohum, alat, hayvanat, dükkân, edevat verildi mi? Tarlalarını sürmeye, dükkânlarını açmaya başladılar mı? Ziraat memurlarına, san'at erbabına ihtiyaç var mı? 3. Zikudret olanlar inkişaf edebildi mi?

157 *Ahenk*, 2 Kânunusani 1924.
158 *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1924.
159 *Anadolu'da Yenigün*, 17 Kânunuevvel 1923.
160 *İkdam*, 2 Kanunusani 1924.

Destgah-ı mesai kurularak müreffeh bir hayat başladı mı? 4. Muhtaç, gayrimuhtaç muhacirler müstahsil bir hale girdiler mi? Değilse ne yapalım? 5. Ahval-i sıhhıyeleri ne haldedir? Tabib buluyorlar mı? Yoksa ne yapalım? 6. Muhtacinin ve çocuklarının iaşeleri nasıldır? Ne surette temin olunuyor? Kanları doyuyor ve verdiğiniz ekmeğin yanına katık tedarik edebiliyorlar mı? Bulundukları mahallin ahval-i hususiyesine nazaran, iaşeyi aynen mi yoksa bedelen mi vermek muvafiktır? 7. Elemlerini, acılarını unuttular ve ahali-i asliye ile aralarında samimiyet hasıl oldu mu? 8. Hülasa, hususat-ı maddiye ve kuva-yı maneviye ve ruhiyeleri yerlileşti mi?"[161]

Mustafa Necati, göçmenlerin iyi koşullarda yerleşmesi için kuşkusuz çok iyi düşüncelerle hareket etmekte ve başarılı bir göçmen yerleştirme uygulaması için, vekâlete bağlı memurların görevlerinin bilincinde olarak, üstün çaba sergilemeleri gerektiğini vurgulamaktaydı. Ama, bir yandan pek çok sayıda göçmenin Türkiye'ye yığılması, bir yandan da mevsimin kış olması, iyi niyetli çabalara gölge düşürüyor, göçmen yerleştirme işini zorlaştırıyordu. Göçmenlerin bir kısmı büyük zorluklarla karşı karşıyaydılar. Burada en önemli etken, kuşkusuz terk edilmiş evlerin bütünüyle fuzuli işgallerden arındırılamamış oluşu ve yerleşim yörelerinde göçmenlere dağıtılacak taşınmaz malların yetersiz kalmasıydı. Bu durumda, bir yöreye gönderilen göçmenin, oradaki terk edilmiş malların yetersizliği yüzünden, başka bir yerleşim yöresine gönderilmesi gerekebiliyordu. Kuşkusuz bunda, daha göçmenler gelmeden önce, Türkiye genelinde terk edilmiş taşınmaz malların yeterince dağılımlarının ve niteliklerinin belirlenememiş olmasının büyük etkisi vardı. Türk Hükümeti'nin, bir olup bitti karşısında yeterli planlama yapamadığı bilinmekteydi. Bu ilk bakışta anlaşılabilir bir nedendi. Ama konu, göçmenin psikolojik yapısı ve bedensel dayanma gücü açısından oldukça hassas bir noktaya gelmişti. Daha önce de belirtildiği gibi, vekâletin istemi üzerine hazırlanan terk edilmiş malların yörelere dağılımıyla ilgili listeler uyarınca, hangi yöreye kaç göçmenin getirileceği kabaca belirlendi, bu belirlemede göçmenin uğraşı ve geldiği yerin iklim yapısı göz önünde tutuldu. Oysa, terk edilmiş taşınmazların ilgisiz kişiler tarafından işgaliyle ortaya çıkan fiili durum büyük ölçüde göz ardı edildi. Bu türdeki malların önemli bir kısmının işgaline son verebilmek pek olası değildi. Bu durumda, listeler gereğince, bir kısım göçmenin evlere yerleştirilmesi gerçekleştirilemediğinden, bu kez başka yörelere gönderilip, oralarda terk edilmiş taşınmazlar arandığı, hatta bunun bazı zamanlar gelişigüzel yapıldığı görülebiliyordu. Bu durumun canlı örneklerini, dönemin yazılı kaynakla-

161 *Anadolu'da Yenigün*, aynı sayı.

rından, özellikle basından ve TBMM tutanaklarından görmek olanaklıdır. Örneğin birçok tütüncü aile dağlık yörelere, serbest meslek sahipleri ise köylere yerleştirilmişti.[162]

Hükümeti yıpratmak amacıyla kasıtlı söylenebilme olasılığı olmakla birlikte, TBMM'de pek çok mebusun yana yıkıla anlattıkları bir olay, sorunun boyutlarını anlayabilme açısından oldukça düşündürücüdür: Mebusların anlattıklarına göre, önce Balıkesir'e sevk edilen bir grup göçmen, gerekli sayıda terk edilmiş ev bulunamadığı için belki yerleştirilebilirler diye Vakfikebir'e gönderildiler. Fakat buradaki terk edilmiş evler de yeterli olmadı. Göçmenler yine yola çıkarılarak, Ankara'nın Keskin kazasına gönderilmek istendiler. Bunun için İnebolu iskelesinden aktarmalı yolculukları uygun görüldü. Bir grup önden giderken, geride kalan ailelerin bir kısmı, önde giden grupla mallarını, hayvanlarını, hatta çocuklarını da yola çıkararak, "Nasıl olsa biz de gideceğiz!" diye düşündüler. Bu sırada, Ankara'dan İnebolu'da terk edilmiş ev bulunduğu, ikinci grubun yola çıkarılmayıp, İnebolu'ya yerleştirilmeleri emri geldi. Oysa, Kastamonu Mebusu Halit Bey'in belirttiğine göre, sözü edilen evler, sanatkâr Hıristiyanlara aitti. Göçmenler ise çiftçi olduklarından, kentin göbeğinde geçimlerini sağlamaları nasıl mümkün olabilecekti? Nitekim, bir süre sonra bu göçmenler işin önemini kavrayarak, ne pahasına olursa olsun tanıyıp bildikleri insanların yanına, yani Keskin'e gitmeye karar verdiler. Bunun sağlanması için yetkili makamlara başvurdular, fakat kesinlikle olamayacağına ilişkin yanıt aldılar. Göçmenler, "Biz katiyyen [İnebolu'da] oturmayız. Çünkü biz çiftçiyiz. Burada arazi yoktur. Burada oturmak ölmek demektir. Aynı zamanda birçok eşyamız, ailemiz, hayvanat vesairemiz ileriye [Keskin'e] gitmişlerdir. Behemahal gideceğiz" dediler, iskân makamlarının "hilafına" yola çıktılar. Mıntıka müdürlüğü ve vilayet, bu göçmenlerin kesinlikle geri döndürülmelerini ve İnebolu'ya yerleştirilmelerini emretti, böylece ortam gerginleşti. Sonuçta, göçmenler iskân hakkından vazgeçmek koşuluyla özgür bırakıldılar.[163]

Olayı meclise anlatan Halit Bey, kürsüden şöyle seslenmekteydi: "Eğer bir muhacir iskân hakkından vazgeçerse, serbest kalsın diye bunu kabul etmek demek, memlekette anarşi tevlid etmek demektir... Memlekette bir anarşist sürüsü yaratmak istemiyoruz... Eğer Balıkesir'de yer yoksa, niçin gönderdik? Sonra Trabzon'da, Vakfıkebir'de yer yok idiyse, niçin kaldırdık Keskin'e gönderdik? Sonra Keskin'de yer yoksa, niçin

---

162 Bkz. Keyder, *Dünya Ekonomisi*, s. 43.

163 *TBMM Zabıt*, Devre: II, İçtima: II, c. IX, Ankara, 1975, s. 96-97.

İnebolu'ya gönderdik? Bu ne iştir? Bu da gösteriyor ki bir program, bir fikir yok demektir? İşin esasında düşüncesizlik, programsızlık vardır."[164]

Bu tür olaylar, göçmenlerin yerleştirilmeleri aşamasında belki de yaşanan en acı anlardı. Aksamalar, çok daha önemli bir sorunu gündeme getirdi. Kırsal kökenli bir ailenin, terk edilmiş ev var diye bir kente, zeytincilikle uğraşan bir ailenin de zeytin yetiştirme olanağı bulunmayan bir araziye yerleştirilmesi gibi örneklere çokça rastlanmaktaydı. Buralarda oturmak demek, bu insan için, Halit Bey'in deyimiyle "ölmek" demekti.[165] Çalışmaları gerekliydi ve bunun için de becerilerini gösterip para kazanacakları bir ortam olmalıydı.

Sonuçta, bu duruma düşmüş göçmenlerin çıkmazdan kurtulmak için yeni bir arayışa girmesi doğaldı. Yine, bazı göçmenler önceden "müzayedeye" konulmuş ya da "icara" verilmiş olan bir araziye, orada terk edilmiş mal var diye gönderildiler. Çirkince'ye yerleştirilen göçmenler için, terk edilmiş mallar daha önceden yerli halka Maliye Vekâleti tarafından kiraya verildiğinden tarım yapabilecek bir arazi, yararlanılabilecek bir ağaç bile bulunamadı.[166] Esat Bey mecliste hükümeti eleştirirken; "Dağlıyı ovaya, ovalıyı dağlara iskân etmek gibi hatalarla öteye beriye sevk olunan muhacirler... mahvüperişan olmaktadırlar" demekteydi.[167] Ne var ki, olanaklar sınırlı, zaman ise kısaydı. Oysa, savaştan büyük bir yıkıma uğrayarak çıkmış olan Türkiye, büyük bir özveriyle oluşturulmuş sınırlı bir bütçe, gelişememiş, olanı da çökmüş bir altyapı, dünyaya ayak uydurması son derece güç bir sanayi ve ticaret sektörü, ilkel tarım potan-

---

164 *age*, s. 96-97; bir İzmir gazetesinde yer alan "mizahi" bir yazıda, iki tanıdık yerli şöyle konuşuyorlar: "—Şu muhacirlerin haline bakıp da acımamak mümkün değil. İzmir'den Aydın'a, Aydın'dan Denizli'ye, bilmem nereye gidiyor, sürünüp duruyorlar. —Fakat yanılıyorsun azizim, mercii bunları mahal-i mürettiplerine sevk ediyor. Başka ne yapabilir? —Doğru, başka bir şey yapamaz. Hele İzmir'deki kâşanelere dokunmak da hiç caiz olamaz. Kafilelere bir iskân memuru bile tefrik edildiğini göremedikçe, bütün memurların İzmir'de toplandığına şahit oldukça yüreğim sızlıyor. —Bana kalırsa, muhacirliğin ne demek olduğunu öğrenmek için bütün iskân memurlarını hal-i muhacerete vaz'etmeli, vesselam": *Ahali*, 30 Temmuz 1924.

165 *TBMM Zabıt*, s. 87-96.

166 "Zeytin ve incir ağaçları dün bir meblağla ihale edilmişlerdir. Şimdi bu zavallı kardeşler, fakir hallerine rağmen aynı bedel-i ihale ile kendilerine tevfiz edilmesini istiyorlar": *Ahenk*, 24 Ağustos 1924; Çirkince ve Çirkince göçmenlerinin sefil durumlarını anlatan hoş bir öykü: Sabahattin Ali, "Çirkince", *Sırça Köşk*, (Bütün Eserleri:5), Bilgi yay., Ankara, 1975, s. 153-176. "Buraya mübadil olarak yerleştirilen muhacirler tütüncü oldukları için incirlerini, zeytinliklerini yok pahasına satmışlar, hatta birçok ağaçları kışın kesip yakmışlar, sonra herbiri bir tarafa dağılmışlardı": *age*, s. 167.

167 *Hakimiyet-i Milliye*, 31 Teşrinievvel 1924.

siyeliyle bu kitleleri yerleştirme sorunuyla karşı karşıyaydı. İsmet Paşa Hükümeti'nin mübadelenin uygulanmasında ortaya çıkan aksamalara dayanan eleştirilerle yıpranmasını arzulayan ve bu konuda kamuoyunun desteğini uman muhalefet kanadından gelen tepkiler iyice artmıştı. Bu eleştirilerin kimi açılardan, haklı dayanakları da vardı. Ama bunları, göç olayına genellemek, abartılı bir yaklaşım olmaktaydı. Türkiye'nin sınırlı olanakları ve yıkım içindeki görüntüsü, eleştirilere zemin hazırlayan baş etkenlerdi. Bu tür eleştirilere karşı, Mübadele, İmar ve İskân vekilliği yapmış olan Mahmut Celal Bey'in (Bayar) şu sözleri oldukça anlamlıydı: "Adaya koyamayız, yanık yere koyamayız. Baştan aşağı memleket yanık ve haraptır. Nereye koyacağız?"[168]

Aslında bu sözler, büyük kitlelerin ard arda gelişlerine koşut olarak ortaya çıkan genel görüntünün keskin bir söylemle dile getirilmesiydi. Kamuoyuna yansıyan haberlerde ve yapılan yorumlarda, "yanık ve harap" olan yurdun "ahval-i ruhiye ve iktisadiyesi" bütün çıplaklığıyla ortaya koyuluyordu.

Kış aylarının kötü koşullarının etkisiyle, gelen göçmenleri önceden belirlenmiş olan yerleşme alanlarına göndermek de zaman zaman mümkün olmamaktaydı. Nitekim, 1923-1924 kışında gelen göçmenler, kış aylarında iç bölgelere ulaşımın zorluğu yüzünden, kıyı bölgelerine yerleştirildiler.[169] Yaz aylarına doğru havalar ısındıkça, iç bölgelere taşındılar. Mustafa Necati, bu biçimde yerleştirilen göçmenlerin 3-4.000'i geçmediğini söylemekteydi. Ona göre; örneğin Ilgın'da bataklık varken ve bu bataklık sıtma gibi hastalıklara neden olurken, buraya vekâlet göçmen yerleştirmek zorunda kaldı. Mustafa Necati bazı önlemler alarak, ortaya çıkacak sağlık sorunlarının önüne geçilmeye çalışıldığını belirtmekteydi.[170] Bu örnektekine benzer yerleştirmeler, yerleşim hakkından bile vazgeçerek, yerleşim alanlarını terk etmek zorunda kalan göçmenlerden oluşmuş yeni iç göç hareketlerinin oluşumuna kaynaklık edecekti.

Ortaya çıkan ve acı sonuçlara neden olan bir diğer sorun da, bölünmüş köy, akrabalıklar ve ailelerdi. Bu, daha göçmenler vapurlara binerlerken görülen, yerleştirme sırasında da devam eden bir sorundu. Seyr-i Sefain İdaresi'nin elindeki vapurların ortalama kapasitesi 800 kişilikti. 800 kişi taşıyabilen bir vapura, örneğin 600 kişi olan bir köyün insanları bindiriliyorsa, vapur dolu olarak gitsin diye, yine örneğin 400 kişi olan bir köyün 200

168 *TBMM Zabıt*, s. 100.

169 Bkz: *age*, Devre: II, İçtima: I, c. VII, Ankara, 1968, s. 416; *age*, Devre: II, İçtima: II, c. VII/1, Ankara, 1968, s. 1040-1041.

170 *age*, s. 1047.

kişisi de bu vapura bindirildi. Geriye kalan 200 kişi, başka bir vapurla, büyük bir olasılıkla da başka bir gün yola çıkarıldı. Bu iki ayrı vapurun, gidiş yerleri de ayrı olabilmekteydi. Böylece, bir köyün insanlarının, iki ayrı bölgeye götürülmeleri gibi bir durum ortaya çıktı. Yunanistan'da tek bir köyün halkını oluşturan insanlar Türkiye'deki yerleşim yörelerine varıldığında, oradaki terk edilmiş malların yeterli gelmemesi durumunda, iki ya da daha fazla köye paylaştırıldılar. Hatta bu köyler, farklı yerleşim yörelerinde de olabiliyordu. Gerçi, bir aile reisinin kollaması altında bulunan aile bireyleri arasında bir bölünme pek olmadı, ama, bir köy ikiye ya da daha fazla gruba ayrıldığında, ailenin daha önce evlenmiş kızı ya da oğlu ayrı düştüler. Aynı köyde oturan ana-baba ile çocuklar ya da kardeşler arasındaki bu durum, kuşkusuz Yunanistan'da iken komşu ve farklı köylerde oturan yakın akrabalarla ilgili olarak daha yoğun yaşandı. Orada komşu olan iki köyü Türkiye'de yeniden komşu iki köy halinde yerleştirme olanağı hemen hemen hiç bulunamadı. Böyle olunca da, Yunanistan'da iken komşu bir köyde akrabaları, ahbapları ve en önemlisi çocukları olan bir aile, Türkiye'de onlardan uzakta kaldı. Sonuçta; örneğin, kızı Samsun'un bir köyünde, ana-babası İzmir'de olan aileler ortaya çıktı.[171]

Böylesine bir dağınıklığın, Türkiye'nin toplumsal yapısında hiç kuşkusuz olumsuz etkileri oldu. Bunun tek nedeni ise, bir bilim adamının deyişiyle, "bir iç kolonizasyon planının olmayışıdır."[172] Yazara göre; "Daimi harp gaileleri içinde bunalmış, idaresiz ve geri bir memlekette başıboş ve yardımsız bırakılan veya cahilane bir idare ile, fena tatbik edilmiş bir iskân işi, Türk nüfus ve ekonomisi üzerinde, tahrib edici tesirler doğurmuştur... Bu bozgun ve göç facialarının insan zayiatı ve iktisadi tahrip bakımından yarattığı boşluk yanında, manevi sahalarda açtığı yaralar da, daha az ehemmiyetsiz değildir."[173] Mehmet Şevki ise bu işleri *Ahenk*'te "tezebzüb" (karışıklık, kararsızlık) olarak niteler. Ona göre; merkezi hükümet İzmir'e ait olması gereken işi Ankara'dan idare etmeye kalkışmıştır. İzmir'in gerçek durumunu Ankara'dan tanıma olanağı olmadığına göre, bu işin mıntıkalarda valilere ve kaymakamlara bırakılması gerekirdi.[174] Önemli bir demografik inceleme yapmış olan Cevat Geray, geniş bir bakış açısıyla değerlendirdiği bu konuda; "... olaylar çıktıkça ve zorladıkça tedbir alınma yoluna gidilmiştir" yargısına varır.[175]

---

171 Refet Bey'in (Canıtez) açıklaması için bkz. *TBMM Zabıt*, c. X, s 43-45.

172 Barkan, "Türkiye'de Muhacir...".

173 *agm*, s. 204; Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan...'.

174 *Ahenk*, 26 Mayıs 1924.

175 Geray, "Türkiye'de Göçmen ...", s. 22.

Türkiye'ye getirilen mübadele göçmenleri, Edirne, Balıkesir, İstanbul, Bursa, Kırklareli, Samsun, Kocaeli, İzmir, Niğde ve Manisa'da göreceli daha yoğun olmak üzere, Türkiye'nin pek çok kentine yerleştirildiler. Zaman zaman yerleşim alanlarını terk etme ve yerleşim hakkından vazgeçme gibi nedenlerle, nereye kaç kişinin yerleşmiş olduğunu kesin verilerle belirlemenin olanağı yok gibidir. Devlet İstatistik Enstitüsü'nün verdiği ama, diğer kaynaklardaki kimi bilgilerle karşılaştırıldığında kesinlikle kuşkulu bakmak gereği ortaya çıkan rakamlara göre; Türkiye'ye mübadele yoluyla gelen göçmenlerin 40.041'i Edirne'ye, 33.138'i Balıkesir'e, 32.075'i Bursa'ya, 22.237'i Tekirdağ'a, 32.773'ü İstanbul'a, 31.867'si İzmir'e, 19.920'si Kırklareli'ne, 16.277'si Samsun'a, 15.530'u Kocaeli'ne, 15.668'i Niğde'ye, 11.872'si Manisa'ya yerleştirildi.[176] Bölgesel olarak, mübadele göçmenlerinin yerleşim dağılımlarına bakıldığında, yoğunluk olarak bölgesel sıralama şöyleydi: Ege Bölgesi, Marmara Bölgesi, Karadeniz Bölgesi, İç Anadolu Bölgesi ve Akdeniz Bölgesi... Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerindeki kentlere, fazla göçmen yerleştirilmedi. Yerleştirilenler, 5-10 kişilik küçük gruplardı.[177] Türkiye'nin bütününe getirilip yerleştirilen mübadillerin toplam sayısı konusunda da pek çok değişik rakama rastlanır. DİE'ye göre bu sayı 456.720 iken, bir başka önemli kaynakta 499.239'dur.[178] Aynı kaynağa göre, bu dönemde, mübadele uygulaması kapsamına girmeyip de Türkiye'ye gelen ve yerleştirilen göçmenlerin sayısı 172.029'dur. Bu değişik verilere bakılarak, mübadele yoluyla yarım milyonluk bir kitlenin Türkiye'ye getirildiği ve yerleştirildiği söylenebilir.

---

176 *DİE/Y, 1929-1930,* Ankara, 1930, s 100-101; İzmir örneğinde, bu verilen sayılara kuşkulu bakılması gereği rahatlıkla görülebilir. İzmir'le ilgili bir resmi yayında, mübadele yoluyla Türkiye'ye gelip, İzmir'e yerleştirilen göçmen sayısı yalnızca kent merkezi için 52.019'dur. Bu nüfusu oluşturan aile sayısı ise 12.009'dur. İzmir'e, kazalarla birlikte yerleştirilen toplam göçmen sayısı ise 91.153'tür ve bu sayıyı oluşturan aile sayısı ise 21.497'dir; *İstatistik Yıllığı (1931-1932),* Türkiye Cumhuriyeti İzmir Vilayeti İstatistik Müdürlüğü yay., İzmir Bilgi Mat., İzmir, 1933. Bir başka kaynakta ise, gelen göçmen sayısı 60.850, aile sayısı da 12.703 olarak gösterilmektedir; *İzmir Vilayeti 1926 Senesi İstatistiği,* İzmir, 1927, İskân İşleri Böl. Başta gazeteler olmak üzere, pek çok kaynakta, pek çok çelişkili sayıya rastlamak olanaklıdır.

177 *DİE/Y,* s. 100-101'de bu kentlerle ilgili oranlar verilmektedir. Kayseri ve Niğde gibi kentlerde, oldukça fazla sayıda Rum köyü vardı. Üstelik bunlar, diğer yörelerdeki Rum köylerine göre, daha "mamur" bir durumda ele geçirilmişlerdi. Oysa, buralardaki terk edilmiş Rum toprakları, köy sayısındaki fazlalığa karşın, oldukça sınırlıydı. Bu köylerin Rum halkı, büyük kentlerde ve özellikle de İstanbul'da ticaretle uğraşmaktaydı. Ailelerini bırakıp gurbete gitmekte, sılaya geldikleri zaman oturmak üzere güzel evler ve köşkler yapmaktaydılar. Refet Bey'in deyişiyle; "... yani burada hane vardı, arazi azdı ve kabiliyet-i iskâniye zayıftı": *TBMM Zabıt*, IX, s. 59.

178 *İskân Tarihçesi,* 1032, s. 137.

2. Göçmenlerin Barınma Sorunu ve Terk Edilmiş Evler

Yerleşim alanlarına taşınan göçmenler için yaşamsal önemi olan konu, kuşkusuz, onların ailece başlarını sokacakları bir dam altına girmeleriydi. Kış aylarının dondurucu soğuğu, bu konuda bir ihmal gösterilmesinin ciddi sakıncalar yaratabileceğini göstermekteydi. Bu nedenle, Türkiye'nin dört bir yanında oluşturulmuş olan iskân komisyonları, gelen ve belli bir yöreye gönderilmiş olan göçmenlerin sürekli barınma sorunlarının çözümü için çaba harcadı. Bir göçmen ailesi, iskân komisyonlarının kararına uygun olarak belirlenmiş olan terk edilmiş bir eve, iskân memurları tarafından götürülüp yerleştiriliyordu. Bu, göçmen gruplarının artmasıyla birlikte, hiç de kolay yürütülen bir iş değildi. Bu süreçte, özellikle iskân memurlarına yönelik yakınmalar ve şikâyetler oldukça yoğundu.[179] Ayrıca, henüz göçmen gelmeden önce başlatılmış olan ev onarımı ve yeni köyler yapımı gibi işlerin, göçmenlerin gelmesinden sonra da sürmesi ve bazı göçmenlerin bu işler sürerken açıkta kalmaları da, önemli boyutta yakınma nedeni oldu. Örneğin Beşinci Mıntıka Müdüriyeti, *İleri* gazetesinde yayımlanmasına izin verdiği raporunda, Bursa ve çevresine getirilen göçmenlerin yerleştirildikleri terk edilmiş evler hakkında bilgi vermekte ve bu evlere göçmenlerin yerleştirilmesinden sonra da onarım işlerinin sürdürüldüğünü belirtmektedir.[180] Üstelik, "fuzuli" işgallerin, mübadele göçmenlerinin gelmeye başlamasından sonra da devam etmesi ve hükümetin yapmış olduğu uyarı ve girişimlere karşın fiili durumun son bulmaması, göçmenlerin barınma sorunlarının çözümü sürecini uzatan ve zorlaştıran bir etken oldu.[181] Önceden bir yargıya varmak gerekirse, şunu söylemek pek yanıltıcı olmaz: Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'ne İlişkin Sözleşme ve Protokol'ün genel ilkelerine uygun olarak, göçmenlerin Yunanistan'da bıraktıkları taşınmaz mallarını gösteren mal bildirim belgelerinin gösterdiği ölçüde Türkiye'de mal edinme ve tasarrufu hiçbir zaman doyurucu ve adil bir biçimde gerçekleşmedi.

Bu dönemde, özellikle İstanbul, İzmir, Samsun, Bursa gibi büyük yerleşim merkezlerinde görülen en önemli sorun, Türkiye'deki yoğun demografik gelişmelerin neden olduğu mesken bunalımıydı. Savaş yıllarının neden olduğu büyük yıkım sonucunda pek çok insanın, hem Türkiye'nin dışından Türkiye'ye yönelik, hem de Türkiye içindeki göçleri, büyük

---

179 Mustafa Necati'den sonra Mübadele, İmar ve İskân Vekili olan Mahmut Celal Bey'in (Bayar) iskân memurları hakkındaki söylentiler üzerine açıklaması ve memurları uyaran genelgesi: *Ahali*, 30 Mayıs 1924.

180 *İleri*, 27 Kânunusani 1924.

181 Arı, "1923 Türk ..." s. 627-657.

kentlerde yoğun bir nüfus yığılmasına neden oldu. Bunun sonucunda ise ev bunalımı, işsizlik, aşırı fiyat artışları, sağlık ve çarpık kentleşme gibi sorunlar ortaya çıktı.[182] Daha önce de değinildiği gibi, savaşın yıkımından ve büyük yangınlardan zarar gören felaketzedeler, harikzedeler ve mülteciler ile devlet memurları, subaylar, doğu vilayeti göçmenleri ve kimi fırsatçılar tarafından, Rumların Türkiye'yi terk ederlerken bırakmış oldukları mallar sorumsuzca işgal edildi. Rumlardan geriye kalan evler, bağlar, bahçeler ve diğer taşınmazların büyük kısmının böyle bir saldırıya uğraması yanında, hükümetin yanlış uygulamaları sonucunda, önemli bir kısmı da gereksinimi olan yerli halka kiraya verildi. Bu mallar, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti henüz kurulmadan önce Maliye Vekâleti'nin tasarrufuna geçti ve vekâlet söz konusu malları gelir getirmesi gereken taşınmazlar olarak gördü. Bu yöndeki uygulamaların, göçmenlerin gelmeye başlamasıyla geri teptiğini, atılan adımları geri çekmenin zor olduğunu görmek, o kadar uzun da sürmedi. Bir anlamda, Maliye Vekâleti'nin neden olduğu karışıklığı Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti düzeltmeye çalıştı. Görülen o ki, yanlışı düzeltme yönündeki çabalardan da umulduğu ölçüde bir sonuç alınamadı. Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, yoğun göç karşısında, terk edilmiş evlerden yararlanmakta öncelikli sıranın, mübadele göçmenlerine ait olması gerektiğini düşündü. Bu düşünce, mübadele sözleşmesi ile Türkiye'nin girmiş olduğu uluslararası yükümlülüklerin doğal bir sonucu olmasına karşın, Türkiye'nin pek çok yerinde, insanlar bu mallara gereksinim duyuyordu. Oysa, Mustafa Necati'nin de belirttiği gibi; "vaziyetin müstaciliyeti" karşısında, mübadele göçmenlerini ön plana almak gerekti. Bütçe olanakları, yardıma gereksinimi olan bütün gruplara el atmaya fırsat tanıyacak kadar bol olmadığı için böyle bir önceliğe gerek duyuldu.[183] Mustafa Necati bu konuda, kesin tavırla konuşmaktaydı: "Mübadeleye tabi olan halkın hakkı olarak, bulduğum mahallere muhacir koyarım. ... Her nerede muhacirin hakkı olan hane mevcut ise, [görevim] oraya muhacir koymaktan ibarettir. Mesken buhranı, vesaire meselesi benim vazifem dahilinde değildir."[184]

Mustafa Necati'nin bu yaklaşımı, mübadele göçmenlerinin barınma sorunlarına öncelik verilişinin bir sonucuydu. Oysa, yoğun nüfus yığılması sonucunda, özellikle Ankara ve İzmir gibi kentlerde, barınacak tek gözlü

---

182 Bu sorunların, İzmir örneğinde irdelendiği bir yazı için bkz. Arı, "Kurtuluş Savaşı ...", s. 273-282; İbn'ül Cemal M. Ragıb, "İzmir'in Vaziyet-i İktisadiye ve İçtimaiyesi", *TİM*, II/24 (15 Teşrinievvel 1923), s. 312-314.

183 *TBMM Zabıt*, Devre: II, İçtima: I, c. III, Ankara, ty, s. 170-171.

184 *age*, c VII/1, s. 1043-1044.

kulübe bulmak bile, büyük bir sorundu. Terk edilmiş taşınmaz mallar, özellikle de evler, savaşta evi barkı yanan, büyük zararlara uğrayan felaketzedeler, memurlar, subaylar, hatta resmi daireler tarafından işgal edildiğinden, Türkiye'ye gelen mübadele göçmenlerinin sayısı arttıkça, onlara ev bulmakta önemli sıkıntılar kendisini gösterdi.[185] Üstelik bu fiili duruma yasallık kazandırmak isteyen, ayrıca oldu bittiye engel olunamadığına göre, hiç olmazsa bundan bir kamu yararı sağlamak düşüncesini taşıyan hükümet, evleri işgal edenlerden kira alma yoluna gitti.[186] Böylece, hiç olmazsa, bağların, bahçelerin, tarlaların ve ağaçların kira yoluyla dahi olsa işletilerek, üretime katkılarının sürekliliği sağlandı; üzüm, incir, tütün, pamuk vb tarımsal ürünlerin tarlalarda ya da bağlarda kalmasının ve çürümesinin önüne geçildi. Ancak, aynı durum evler, hanlar, değirmenler ve fabrikalar açısından söz konusu olamadı. Devlet memurlarının bile büyük kentlerde oturacak ev bulamadığı bir dönemde[187] kimi mebusların, ülkenin en gözde yerlerinde Rumlardan geriye kalan seçkin konakları, köşkleri ve evleri tasarruflarına geçirmeye çalıştıkları, yakınlarına da bir pay kapma çabası içine düştükleri görülmekteydi. Nitekim bir İzmir gazetesi, İzmir'in seçkin bir semtinde, bir-iki mahallede yaptığı bir araştırmada, Rumlardan kalan terk edilmiş evlerin 44'ünde memurların, 27'sinde harikzedelerin, 14'ünde kendilerine harikzede süsü veren fırsatçıların, 52' sinde mübadele göçmenlerinin oturduklarını saptamıştı. En güzellerinden 13 evde de, hükümetten senede 3-4.000 lira "tahsilat" alan mebusların oturduğunu belirledi ve bu sonuçları, "Emval-i Metrukeye Ait Hanelerde Kimler Sakin Bulunuyorlar?" başlığı altında okuyucularına duyurdu.[188]

Sonuçta ev kiraları, inanılmaz ölçüde yükseldi. Herhangi bir taşınmazı kiralayan ya da kiralamak isteyen kişiler, acımasız kira talepleri nedeniyle, büyük sıkıntıları göğüslemek zorunda kaldılar. Menteşe Mebusu Esat Efendi ve arkadaşlarının meclise vermiş oldukları bir takrirde belirttiklerine göre, bir yıl önce 500 lira olan bir mağaza, 1923 yılının ortalarında 3.000 liraya, 100 lira olan bir hane de 1.000 liradan yıllık kiraya verilir oldu.[189] Örneğin yine İzmir'de, 1924 yılı ortalarında, üç-dört odalı evlerin yıllık kirası 800-1.000, tek odalı kulübenin kirası da 300-400 lira kadardı. Oysa aynı dönemde, küçük bir memurun aylık maaşı ortalama olarak

---

185 *İskân Tarihçesi*, s. 15-16.

186 *TBMM Zabıt*, c. III, s. 171.

187 Bkz. *age*, Devre: II, İçtima: I, c. VI, Ankara, 1968, s. 48-50; bu konuyu ele alan hoş bir roman için bkz. Esendal, *Ayaşlı ve Kiracıları*.

188 *Türk İli*, 21 Kânunuevvel 1924; yine bkz: *TBMM Zabıt*, Devre: II, İçtima: II, c. IV, Ankara, 1975, s. 93; yine şurada: Arı, "1923 Türk...", s. 657, dn. 141.

189 *age*, Devre: II, İçtima: I, c. II, Ankara, ty, s. 83.

30-40 liraydı. *Ahenk*'te, kentte yaşanan bu bunalımla ilgili olarak şunlar denilmekteydi: "Kimsenin bir şey kazandığı yok; fakat tedricen eridiği vak'adır... Ticaret durgun, esnafı, amelesi, memuru muztarib... hallerinden müşteki... Nüfus tekasüf ettikçe, buhran da artıyor."[190]

Dikkati çeken önemli bir nokta basında ve kamuoyunda, hükümetin felaketzedelere ve yoksullara yaklaşımının eleştirilmesi ve uygulanan politikaların, "kaş yaparken göç çıkarmak kabilinden", yeni yersiz-yurtsuzlara neden olacağı biçiminde nitelendirilmesiydi. Örneğin; "İşçinin Serzenişi" başlığı altında, bir işçi terk edilmiş evler konusunda şunları söylüyor: "Emval-i metruke meselesinde hep memurinin, münevverlerin mağduriyeti nazar-ı itibara alındı. Bu memurdur, evi müzayedeye çıkmasın; bu memurdur, üç-beş aylık avans verilsin de, evine eşya alsın. Bu şudur, bu budur filan diye, az çok herkese muavenet edildi... Bizim işsizlerin içinde de, evsiz barksız, çok dullar var. Kira evlerinde yorgansız, yataksız sürünüyorlar... Rahatça aylık alanlar kolayını buldular, veresiye meresiye diye, üçer-beşer aylık mukabilinde müzayedelerden evlerine öteberi aldılar. Biz de Türküz. Bu dullar da bizim kardeşimiz.../ Efendiler evleri aralarında taksim ettiler. Bizim gibi fakirlerden açıkgözlük yapıp da, bir oda işgal eden olduysa da, ne yapıp yapıp, evden çıkardılar. Yerlerine efendileri oturttular. Bizi düşünen yok mu aceb?"[191]

Gerçekten de hükümet, gelen mübadele göçmenlerini bir eve yerleştirmek için, işgal edilen evleri boşalttırırken, subayları ve diğer memurları kollar bir tavır sergilemekteydi. Mübadele göçmenleri geldikçe, felaketzedelerin işgal etmiş oldukları evlerin tahliyesi, artan bir ivmeyle sürmekteydi. Diğer yandan, hükümetin terk edilmiş malları gelir getirici bir kaynak olarak gören yaklaşımı bu süreçte de devam etti. Bir yandan göçmenler için evler tahliye ettirilirken, diğer yandan kimi yerlerde terk edilmiş bazı evlerin ve diğer taşınmazların kiraya verilmesi sürdürüldü.[192] Terk edilmiş evlerle ilgili yakınmalar, 1924 yılında da içerik değiştirerek sürdü. Değişmeyen şey, evler ve diğer taşınmazlar boşalttırılırken belli kesimlerin kollanmasıydı. Bu yönde çalışmalar ve uygulamalar sürerken; 17 Ocak 1924 tarihli genelge ile Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti; İskân Kanunu'nun kapsamı içine giren zümrelerin yerleştirilmeleri konusunda zihinlerde oluşan duraksamaları ortadan kaldırma ve konuya açıklık getirme amacını gütmüştü.[193] Bu genelgeye göre; 1913 yılından sonra göç edip de iskân

190 *Ahenk*, 11 Nisan 1924; yine bkz. Arı, "Kurtuluş Savaşı...", s. 280.
191 *Ahenk*, 6 Ağustos 1923.
192 *Hakimiyet-i Milliye*, 18 Kânunuevvel 1923.
193 *İskân Tarihçesi*, s. 36-38.

işlemi görmemiş göçmenler, ulusal sınırlar dışında kalan yerlerden gelip kayıtları yapılan sığınmacılar, savaş ve işgal nedeniyle evleri yanıp-yıkılan istilazedeler, doğu vilayetleri göçmenlerinden olup, kendi çabalarıyla geçimini sağlayamayacak derecede yoksul olanlar, iskân edilecek kitleler sayıldı. Ayrıca, devlet hazinesinden 800 kuruştan aşağı maaş alan asli veya 40 liradan düşük ücret ve yevmiye alan muhacir, mülteci ve istilazede memur ve müstahdem de, bu haktan yararlandırıldılar. Felaketzedelerden meskenleri yanıp-yıkılanların, bulundukları yerlerden başka yerlerde evleri ya da başka bir gelir kaynakları varsa, bu gibiler "muhtaç" sayılmadılar. Bu genelgenin önemli bir özelliği de şuydu: Terk edilmiş Rum taşınmazları mübadele yoluyla gelenlerin memleketlerinde bıraktıklarına karşılık olduğundan, mültecilerle felaketzedelerden yardıma gereksinimi olanların, terk edilmiş Ermeni taşınmazlarına yerleştirilmeleri ilke olarak benimsenmişti. Ancak, Ermeni taşınmazları yeterli gelmediği zaman, geçici olarak Rumların terk ettikleri evlere yerleştirilmeleri uygun görülmekteydi.[194]

Vekâlet, bu kapsamın dışında kalan bütün terk edilmiş malların fuzuli işgallerden arındırılmasını öngördü. Ne var ki, mübadele göçmenlerinin bir eve yerleştirilmeleri "müstacel" olarak değerlendirilirken, memur ve subayların da devlet eliyle bir terk edilmiş eve yerleştirilmelerinin gerekli olduğu belirtildi ama, gerçekten yardıma gereksinimi olan düşkünler için pek de açık kapı bırakılmadı. Çünkü ne Ermenilerden kalan terk edilmiş taşınmazlar sayısal olarak yeterliydi, ne de terk edilmiş Rum mallarına başvurulmasını gerekli kılacak zeminin olgunlaştığı gibi bir bekleyiş geçerli olabilirdi. Gerçekten de, yalnızca mübadele göçmenleri ile ilgili olarak bile, bu malların bekleneni veremediği açıkça görüldü. Bu durum karşısında felaketzedelerin ikinci ve dahili bir göçe girişeceği yönündeki uyarılara ise kulaklar tıkandı.[195]

Bu kaygılar sürerken, 1923 yılının Ekim ayından itibaren, iskân ve tahliye komisyonları aracılığıyla, sık sık tahliye duyuruları yayımlanıyordu. Hükümet tarafından istenen tahliye, vilayetler tarafından ilgili komisyonlara gönderildi. Bu gelişmelere koşut olarak, ellerinde adli mercilerden alınmış belgeleri olanlara dokunulmadı.[196] Örneğin, Aralık 1923'te, Canik Vilayeti Celilesi İmar ve İskân Komisyonu tarafından karar altına alınan ve İmar ve İskân Müdüriyeti'nde onaylanan bir tebliğde, emval-i metrukeye ait bütün evlerin göçmenlere ait olduğu ve ayırımsız olarak göçmenlere dağıtılacağı, Canik Vilayeti'ne gelecek göçmenlerin tümü-

194 *age*, s. 37-38.
195 *Haber*, 11 Teşrinievvel 1923.
196 *Haber*, 8 Teşrinisani 1923.

nün birden kent içinde yerleştirilemeyeceğine ve bunlar arasından kente yerleşmesi gerekenlerin ayrılacağına bakılarak, kentteki evlerin derhal değil "tedrici" bir surette boşaltılacağı belirtilmekteydi. Buna göre evlerin boşaltılmasında şöyle bir sıra izlenecekti: İhtiyacı olmaksızın bir evi işgal edenler, kendi gereksiniminden fazla genişlikte evde oturanlar, subaylar ve memurların işgal etmiş oldukları evler, düşkünler ve fakirler ile felaketzede ve sığınmacıların oturdukları evler... göçmenler geldikçe, sıra ile boşaltılacaktı. Gereksinim duyulan ev sayısı, ilk ve onu izleyen sıradaki sayıdan az gelirse, seçme ve ayırma için kura yöntemine başvurulacak; çok gelirse, sonraki sıraya geçilecekti. Kabul etmeyenler, hiçbir özür dikkate alınmayarak, polis aracılığıyla derhal evden çıkarılacaktı.[197]

Bu uygulamalar, pek çok aksaklıklara karşın sürdürüldü. Hatta çok sıkışık zamanlarda, evlerin boşaltılması için 24 saat gibi kısa bir zaman koşulu da getirildi.[198] Fuzuli olarak terk edilmiş malları işgal edenler, uygulamanın dışında kalmak için kendilerine ya bir sıfat yakıştırdı ya da hak iddiasında bulundular; bu nedenle tahliye işlerini gerçekleştirmekle görevli komisyonlar ve memurlar büyük zorluklarla karşılaştılar.[199] Herhangi bir eve, mübadele göçmeni yerleştirilmeden önce, fuzuli işgalden arındırılan ev, büyük bir olasılıkla, evi boşaltan kişi ya da kişilerce tahrip ediliyordu. Bu yüzden bu türdeki evlerden yararlanma olanağı da azaldı. Vekâlet, evlerin yıkımının önüne geçmek için, fuzuli işgal altındaki evlerin hemen boşaltılmaması, ancak eve yerleştirilecek göçmen belli olunca ve göçmen evin kendisine ait olduğunu öğrenince boşaltılması gibi temkinli bir yola başvurdu. Bu kez de, hem eve yerleştirilecek göçmen, hem de evi boşaltacak olan aile sıkışık bir zamanla karşı karşıya kaldı. Böylece, istenilen zamanda evin boşaltılamaması gibi bir durum ortaya çıktı.[200]

Evden çıkmak zorunda kalan kişiler de, yoğun ev bunalımının yaşandığı büyük kentlerde sıkıntıya düştüler. Örneğin karısı Rumeli göçmeni, kendisi de Kafkasyalı olan Bornovalı Yakup, başını sokacak tek odalı bir barınağı bile yokken, işgal ettiği evden atıldı.[201] Yine İhtiyat Zabiti Fahri, kendisinin Kavak'ta bulunduğu bir sırada, ailesi böyle bir evden çıkarıldı. Oysa Fahri, Kafkas Cephesi'nde savaşırken, doğu vilayetlerindeki ailesi savaştan kaçmış ve Samsun'a göç etmişti. İskân Müdüriyeti tarafın-

---

197 *Haber*, 13 Kanunuevvel 1923.
198 *Ahali*, 28 Mayıs 1924.
199 *İskân Tarihçesi*, s. 16.
200 Mustafa Necati'nin açıklaması: *TBMM Zabıt*, VII/1, s. 1045.
201 *Ahali*, 28 Mayıs 1924.

dan, hamallara ve zabıtalara eşyaları sokağa attırılan İhtiyat Zabiti Fahri gibi örnekler, güncel gazetelerde artık sıradan haberlerdi.[202]

Mübadele, İmar ve İskân Vekili'nin Samsun'a yapmış olduğu gezi nedeniyle yayımlanan bir yazıda *Haber* gazetesi şunları söylemekteydi: "İskân memurlarından Refik Efendi'nin mahalle aralarında, bilhassa kadınlara karşı çok çirkin bir şekilde ifade-i kelam ettiğini ve halkın izzet-i nefsini rencideye yeltendiğini teessüfle haber aldık. Bir bina, merasim-i kanuniye dairesinde tahliye edilir ve cebren de ettirilir. Fakat böyle nezaketsiz bir surette olursa, halk arasında çok fena tesirler yapar; iskân memurlarının bu hafta içinde sebebiyet verdiği meş'um vakayi memlekette çalkalanıp duruyor. Şehrimizde bulunan iskân vekili efendinin, biraz da Samsunluların derdiyle alakadar olmasını ve bu işlerin intizam dahilinde tedvirine himmet buyurulmasını rica eyleriz."[203]

Verilen bu örneklerle ortaya konulduğu gibi; Türkiye'nin dört bir yanında ağır bir konut sorunu kendisini göstermişti. Fuzuli olarak işgal edilen terk edilmiş evler, mübadele göçmenlerine verilirken, özellikle de bu evlerden atılan felaketzedeler ve harikzedeler sokak ortasında kalmıştı. Hükümetin, şark vilayetleri göçmenlerini, 1924 yılı ağustosuna kadar gelmiş oldukları vilayetlere geri gönderme girişimi de pek sonuç vermedi.[204] Sonuçta, büyük kentlerde yaşama koşulları ağırlaştı. Pek çok kentte, gerek ileri gelen sivillerin, gerekse kamu görevlilerinin önayak olmasıyla, bu tür sorunların nasıl çözüleceği konusunda arayışlar başladı. Örneğin *Haber* gazetesinin de öncülüğünde, 26 Mart 1924 günü Samsun Türkocağı binasında bazı girişimciler toplanarak, kentte yaşanan ev bunalımını görüştüler. Reji İdaresi veznedar muavini İbrahim Bey'in konuya değinen açıklamasından sonra, ortaklaşa bir karara varıldı. Buna göre; terk edilmiş Rum evlerinin mübadele göçmenlerine verilmesi nedeniyle evsiz kalan bir kısım fakir ailelerin, hiç olmazsa Çiftlik tarafında, Rumlardan kalan kabristan ve araziden arsa sağlanması dileği, gerek valilik makamına ve gerekse Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'ne iletildi.[205] Aziz Sami'nin "Mesken Derdi" başlıklı yazısından anlaşıldığına göre; evsiz kalan insanlar için, bir şubesi de İstanbul'da bulunan bir Alman şirketinin Reinhard adlı bir mühendisinin Samsun'a gelip inşaat ön etütleri yapmasına ve inşaat için gerekecek malzemenin nasıl sağlanacağına ilişkin raporlar hazırlamasına rağmen; ilgili makamlar Rum taşınmazlarından istenen arazinin, gelecek olan mübadele

202 *Haber*, 28 Mayıs 1924.
203 *Haber*, 16 Haziran 1924.
204 *Haber*, 3, 31 Temmuz 1924.
205 *Haber*, 26 Mart 1924.

göçmenlerine dağıtılacağı gerekçesiyle, bu isteği geri çevirdiler.[206] Celal Bey'in Samsun'a gelerek, vekâletin yükümlülüğü kapsamına giren işleri görmek için yaptığı gezide, konu yeniden gündeme getirildi. Yeni vekil, konuya olumlu baktı, anlaşıldığına göre, konu isteğe uygun bir sonuca bağlandı.[207] Celal Bey'in olumlu yaklaşımı üzerine, büyük bir rahatlama içine giren "yerli yurtsuzlar", ona pek samimi bir ilgi gösterdiler. İçtenlikli teşekkür telgrafında şunları söylediler: "Yerli yurdsuzların son dileklerini kutlayan telgrafınız, yedi yüz kalbin minnet hisleriyle işleyen şükran çelenkleriyle halelendi. Kurulacak mahallenin tablosu altında, sevimli imzanız ebediyen parlayacaktır." Buna, Celal Bey'in yanıtı şöyleydi: "Telgrafınızdan mütehassis oldum. Güzel beldenizin imarına teşebbüsatınızın mazhar-ı muvafakiyet olmasını temenni eylerim, efendim."[208]

Üçüncü Mübadele İmar ve İskân Vekili olan Mahmut Celal Bey, mübadele göçmenlerinin yerleştirilmesi sürecinin nasıl işlediğini, barınma sorunlarının nasıl çözümlendiğini, bu çözümleme çabalarına koşut olarak kentteki genel mesken bunalımının hangi boyutlara ulaştığını yerinde görmek amacıyla, göçmenleri yerleştirme işlerinin pek sorunlu geçtiği anlaşılan Samsun'a 16 Haziran 1924 günü gelmişti. Samsun'da yeni yapılan köylerle ilgilenen, yerleşim yörelerini gezen, mübadele göçmenlerinin durumuyla yakından ilgilenen Celal Bey, özellikle, Kavala'dan ve Drama'dan yola çıkmadan önce, Samsun'a gitmemeleri yönünde Yunanlıların propagandasından etkilenmiş olan göçmenlerin yerleştirildikten sonraki düşüncelerini öğrendi. Samsun ve çevresinin Pontus çetelerinin yıkımına uğraması ve bu çetelerin Merkez Ordusu tarafından ortadan kaldırılması sırasında da bu yıkımın sürmesi nedeniyle, özellikle kırsal yörelerde ev bulma olanağı kalmamıştı. Celal Bey, yöredeki kötü durumla ilgili olarak kaygılarını şu cümleleriyle dile getirmekteydi: "Ben, gelecek muhacirin bile bu kış layıkıyla barındırılamayacağı ve açıkta kalacağı endişesindeyim. Bu vaziyet karşısında, yerlilerden ziyade, vekâletime mevduu vezaif dolayısıyla muhacirini düşünürüm. Samsun'da cereyan eden vakadan müessir olmaktan başka elimden bir şey gelmez."[209]

Gerçekten de, Samsun ve yakın çevresinde mesken sorunu uzun süre bitmedi. Nitekim, Refet Bey de vekil seçildikten sonra, Samsun'daki göçmenlerle ilgili sorunları yakından görüp tanımak üzere, 1924 yılının eylül ayında kente geldi.[210]

---

206 *Haber*, 22 Mayıs 1924.
207 *Haber*, 23 Haziran, 3 Temmuz 1924.
208 *Haber*, 13 Temmuz 1924.
209 *Haber*, 16 Haziran
210 *Haber*, 4 Eylül 1924.

Onun Samsun'a gelişi ve yörede incelemelerde bulunması nedeniyle, "Mesken Buhranı" adlı yazısında Aziz Sami şöyle diyordu: "Bütün emval-i metruke evleri muhacirine tahsis olunduğundan, İskân Vekâleti bunların tahliye ve teslimini taleb ediyor. Vekâlet kendi nokta-i nazarından haklı olabilir. Fakat zannederim ki, bir mebus bütün milletin mebusu demektir. Bu sıfatla, iskân vekili bey, mesakinin tahliyesini şediden emrederken, evlerden atılacaklara mesken düşünmek mecburiyetini duymalıdır.. Onlar da (göçmenler) bir haneyi tamamen ve kâmilen tasarruf ve işgal etmek arzu ediyorlar. Hanenin bir katında, hatta bir odasında sair bir aile bulunmasına razı olmuyorlar. İskân memurları da, hükümete müracatla tahliyeye sai ediyor. İskân Vekili bey geliyor, hemen kat'i emirlerle etrafına dehşet saçıyor. Kimse oralardan çıkacaklara, acaba sığınacak yer var mı diye düşünmüyor. İskân memurları tahliyede amansız davrandıkça, mahdut miktarda olan kira evlerinin sahipleri de, kiraları yükseltmekle merhametsizliği artırıyorlar. Bugün Samsun'da iki oda (aylık) 25 liraya çıkmıştır."[211]

"Yerli yurtsuzlar" deyimini kendilerine "reva" gören bu insanları sokak ortasında bırakan gerçek neden; Türk-Yunan Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol'ün Rumlardan geriye kalan terk edilmiş malların, Türkiye'ye gelecek olan Müslümanlara, Yunanistan'da bıraktıkları mallara karşılık verileceğine ilişkin hükmüydü. Bu hükümlere uymak, Türk Hükümeti'nin üstlendiği bir yükümlülük olmuştu. Bu yükümlülüklerin yerine getirilip getirilmediğini denetleme görevi Muhtelit Mübadele Komisyonu'na aitti. Dolayısıyla, o dönemde kamuoyunda ve basında hükümete ve ilgili kişilere karşı yöneltilen sert eleştirilere, bu bakış açısıyla bakmak özellikle gereklidir. Kısacası, tüm bu eleştirilerin haklı dayanakları olmakla birlikte, tarihsel olayların ve koşulların zorlamasıyla, Türkiye'nin imzaladığı sözleşme hükümlerine uygun olarak hareket etmiş olması doğaldı. Göçmenlerin yerleştirilmesinde meslek durumları, geldikleri ve yerleşecekleri ortamların doğal koşulları gibi kriterlere uymaya çalışmak, kimi aykırı örneklere karşın, oldukça anlamlıdır. Göçmenler, ellerindeki mal bildirim beyannamelerinde yer alan bilgiler doğrultusunda, terk edilmiş Rum evlerine yerleştirilmişlerdi. Hiç kuşkusuz, mübadele göçmenlerinin bir eve yerleştirilmelerini belirleyen koşullar, değinilen ve büyük ölçüde yerli halkı ilgilendiren sorunların ve genel ortamın zorlamasıyla oluşmuştu. Aynı zamanda, ev dağıtımıyla ilgili işlemlerin ilgili komisyonlar tarafından yürütülmesi sürecinin başarılı mı, yoksa başarısız mı olacağını belirleyecek koşullar, böyle bir ortamda biçim-

211 *Haber*, 11 Eylül 1924.

lenmişti. Evlerin boşaltılmasında yaşanan sıkışıklığın da anlaşılabilir nedenleri vardı. Hem gelen mübadilleri bir eve yerleştirmek, hem de savaştan zarar gören kitleleri işgal ettikleri evlerde bırakmak, olası değildi. Hiçbir gereksinimi olmadığı halde, Rumlardan kalan evlerden ve diğer taşınmazlardan bir pay kapmış kişilerin yeterli ölçüde belirlenemeyişi, bu sorunla ilgili olarak rüşvet, kayırma ve savsaklama gibi kötü davranış ve girişimlerin sürekli oluşu kamuoyunda eleştirilegelmişti. Buna rağmen, gerek duyulmadıkça, özellikle bazı yardıma muhtaçlarla devlet memurlarının ve subayların bu evlerde kalmalarına açıkça göz yumulmuştu.

Türkiye'ye gelen mübadele göçmenlerine terk edilmiş Rum evleri dağıtılırken tercih edilen yöntem, olabildiği kadar kısa sürede, olabildiği ölçüde fazla sayıda insanın bir dam altına yerleştirilmesiydi. Bu çaba, büyükçe bir Rum evini, iki ayrı aileye paylaştırmak gibi ilginç görüntüleri de yaratmıştı. Genellikle, mübadele göçmenlerinin Yunanistan'da bıraktığı evin fizik ve mekân yönünden nitelikleri gözardı edilmişti. Uyum aranmamış ve uygulama büyük ölçüde rastlantılara bırakılmıştı. Aslında bu durum, ilgililerin Türkiye'nin genelinde yaşanan konut sorunu yüzünden ne denli zorlandıklarını göstermesi açısından önemlidir. Bir evin, iki ayrı göçmen ailesi arasında paylaştırılması gibi örneklerin, evi paylaşan kişiler arasında sonradan ciddi sürtüşmeler doğuracağını ilgililerin anlamamaları olası değildi. Bir anlamda, güncel yaşamla ilgili bir "risk" göze alınmıştı. Bu tür ilginç görüntüler daha çok, büyük kentlerde kendisini göstermişti. Bir evi paylaşmak zorunda kalan yalnızca mübadele göçmenleri değildi. Terk edilmiş bir evde kalmasında sakınca görülmeyen pek çok memur ve zabit de, tek bir evin ortaklarından olmuş ve çoğu zaman aralarında tatsız sürtüşmeler de yaşanmıştı. Böyle bir tatsızlığı, evini paylaşmış olduğu bir mübadele göçmeniyle yaşamış olan Samsun Ticaret Odası Başkatibi Nedim Bey'in başına gelen, tipik bir örnektir. Nedim Bey'in bir gazeteye aktardığına göre, iki yıldan beri oturduğu terk edilmiş Rum evi, birkaç nüfuslu bir mübadil ailesine Nedim Bey'le birlikte paylaştırılmıştı. Evin bölüştürülmesi bir iskân memuru tarafından yapılmıştı. On bir nüfusu olan Nedim Bey'e üç, beş nüfusu olan Kavalalı Osman Ağa'ya da iki oda verilmişti. Sekiz ay boyunca pek ciddi bir sürtüşme olmadan iki aile birlikte oturdular. Daha geniş bir ortamda oturmak isteyen mübadele göçmeni Osman Ağa, Nedim Bey'in de geçmiş dönemde bu eve yerleştirilmiş olduğunu unutmuş görünerek, onu polise şikayet etti. Polis, Nedim Bey'in derhal evi boşaltmasını istedi. Bu gelişmeler üzerine Nedim Bey, pek çok makama başvurarak kendisine bir ev sağlanması için uğraşmış, fakat olumlu bir yanıt alamamıştı. Kiralık ev aramış, fakat aylık 25 liradan daha ucuz bir ev bulamamıştı. Sıkışık durumunu anlattıkça ilgililer

kendisine, evi derhal boşaltmasını, çünkü müdüriyetin yalnızca göçmenleri yerleştirmekle yükümlü olduğunu belirtiyorlardı. Sonuçta tahliye başladı. Osman Ağa, Nedim Bey'e ait olan bazı eşyaların kendisinin olduğunu söyledikçe, polisler bu eşyaları taşıyamayacaklarını söylediler. Nedim Bey şöyle devam ediyordu: "Mevası dağıtılan ve bir mesken bulamadığından dolayı eşya-yı beytiyesi sokaklara dökülen bir aileye bu hal-i elem yetmiyormuş gibi, hak ve adaleti ayak altında çiğnemek isteyen böyle memurlara ne diyeceğimi cidden şaşırdım. Bazı münakaşadan sonra, bu iki memur, heyet-i hakime gibi eşyanın kendi malım olduğuna dair bizi bir de yemine çekerek, arabaya yüklemeye müsade ettiler. Yirmibeş senelik hayat-ı memuriyetimin mahsulü olan eşya-yı beytiyemi, hangi kûfteharın emriyle bu memurlar müsadere etmek istiyorlardı? İşte eşya-yı beytiyem, emval-i emiriye memuru Nadir Efendi'nin bahçesinde, elyevm yağmur altında mahvolmaktadır. Bu gibi... memurlara vazife telkin edilmesini merciinin nazar-ı dikkatine celbederim."[212]

Göçmenlere nasıl ev verileceğini belirleyen, "Emval-i Gayrimenkule-i Metrukenin Kanunen Hakk-ı İskânı Haiz Muhacirine Suret-i Tevziini Mübeyyin Talimatname"de, oldukça açık hükümler getirilmişti. Genelgenin hükümlerine göre; her göçmen ailesine, ailenin nüfusunu barındırmaya yeterli ölçüde terk edilmiş taşınmazlardan bir ev verilecekti. Zorunlu kalınması durumunda, baba-oğul, kayınvalide ile damat ve iki kardeş derecesinde, evlilik akrabalığı ve nikah bağı olan aileler de bir evde toplanabilecekti. Bir köy ya da mahallede yerleştirilecek göçmenlerin sayısı, var olan evlerin sayısına bağlı olmayıp, arazinin genişliği oranına ve kendi geçimlerini sağlayacak sanat erbabının sayısına bağlıydı. Dolayısıyla bir köye, mevcut evlerden çok, daha ne kadar göçmen ailesi iskân etmek gerekirse, ona göre göçmen gönderildiği durumlarda, her bir aileye birer dönüm arazi verilecekti. Bu arazilerin olabildiği ölçüde, köye yakın olmasına özen gösterilecek ve hangi arazinin hangi göçmene verileceği, kurayla saptanacaktı. Bir mahalleye, terk edilmiş evlerin yeterli gelmeyeceği kadar göçmen gönderilmiş ise, bunlar diğer yörelere gönderilebilirlerdi. Henüz iskân edilmeyerek boş kalmış evler, sonradan gelecek göçmenlere verilmek üzere, komisyonca bir deftere kaydedilecekti. Her yetişkin göçmen, bir aile sayılıyordu. Yetişkin olup da, henüz bekâr bulunanlar, ayrıca değil, ana ve babalarıyla birlikte yerleştirileceklerdi. Yerleştirilmek için, aile oluşturmuş olmak gerekiyordu. Yerleştirilen ya da yerleştirilecek olan göçmen köylerinin her birinde bir demirci, bir araba-

212 *Haber*, 4 Eylül 1924.

cı, bir marangoz, bir nalbant, semerci vb sanatkâr ve esnaftan birer kişi ile bir okul öğretmeni bulundurulmasına dikkat edilecek; bunlar için meslek ve sanatlarına göre birer ev ve dükkân ayrılacak; sanatkâr göçmenlere verilmesi gerekli araç gereç ve sermayeden başka, bunlara yalnızca çiftçi göçmenlere verilen arazi miktarının yarısı derecesinde arazi ya da ağaç verilecekti.[213]

İskân komisyonları, genelgenin bu hükümlerine uygun olarak çalışmakla yükümlüydüler. Ama fiili durum, çok kere bu hükümlerin dışına taşılmasını gerektirmişti. Özellikle toplumsal statüsü ve ekonomik gücünün yeterli olmadığı ölçüde güzel evlere yerleştirilmiş göçmenler, ya bu evlerin onarımını yapamamış ya da bunları elden çıkarmanın yolunu aramıştı.[214] Sorunun bu boyutuna değinen Mehmet Şevki, "Yoksa İzmir'i iki sene sonra harabe halinde göreceğiz" demekteydi.[215]

Mübadele göçmenlerine, vekâlete bağlı iskân komisyonlarınca dağıtılan ev sayısı 88.700'dü.[216] Mübadele kapsamına girmeyen ve iskân yasasının kapsamındaki sığınmacı göçmenlere de 20.797 terk edilmiş ev dağıtılmıştı.[217] Bu sayının içinde, terk edilmiş Rum evlerinden başka, terk edilmiş Ermeni evleri de bulunmaktaydı. Mübadele uygulamasının dışında kalmakla birlikte, Romanya, Bulgaristan, Yugoslavya ve Sovyetler Birliği gibi ülkelerden gelen ve Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti tarafından Ermeni ve Rumların terk etmiş oldukları evlere yerleştirilen göçmenlerin sayısı 172.029'du. Bunlardan ayrı olarak; 14.312 harikzede, 35.936 sığınmacı, 18.340 felaketzede ve 2.774 doğu vilayetleri göçmeni, aileleriyle birlikte, terk edilmiş Rum ve Ermeni evlerine yerleştirilmişlerdi.[218] Vekâletin üstlenmiş olduğu yükümlülüklerin, bu dönemdeki zor koşullar ve büyük sıkıntılar ortasında, istenildiği ölçüde yerine getirildiğini söylemek, yine de olanaklı değildi. Konut sorunu konusunda görülen karmaşık durum, Türkiye'den ayrılan Rumlardan arta kalan ve göçmenler için üretici sürece geçişin önemli bir aracı olarak değerlendirilebilecek tarlaların, bağların, bahçelerin ve diğer taşınmazların dağıtılmasında da yaşanacaktı.

---

213 Talimatname için bkz. *Düstur*, V, 3. tertip, Ankara, 1969, s. 648-654.
214 Arı, "1923 Türk...", s. 656-657.
215 *Ahenk*, 12 Haziran 1924.
216 *İskân Tarihçesi*, İstanbul, 1932, s. 138.
217 *İzmir Vilayeti 1926 Senesi İstatistiği*, İzmir, 1927, İskân İşleri Böl.
218 *İskân Tarihçesi*, s. 137.

E. GÖÇMENLERİ ÜRETİCİ DURUMUNA GETİRME ÇABALARI

Türkiye'ye getirilen göçmenlerin, barınabilecekleri bir eve kavuşmalarıyla, sorun çözülebilmiş değildi. Belki de bundan önemli olan şey; yeni bir toplumsal yapı içine giren bu insanların, devlete yük olmaktan çıkarılıp, kendi geçimlerini kendileri sağlayacak biçimde üretici duruma getirilmeleriydi. Bunun, göçmenin kendi kişisel yararı kadar, savaştan yeni çıkmış Türkiye'nin toplumsal ve ekonomik yapısını güçlendirmesi açısından, küçümsenemez yararının olduğunu anlamak zor değildi. Gerçekten de, göçmenleri üretici durumuna getirme sürecinin ülke ekonomisinin canlanışında olumlu bir rol oynayacağı, hatta Rumların Türkiye'den ayrılmalarıyla ekonominin pek çok sektöründe görülen boşluğun ve gerilemenin önünün alınmasında önemli bir etken olacağı düşüncesi, neredeyse tüm kamuoyuna ve resmi çevrelere egemen olmuştu. Örneğin, Gelibolu'nun özel ekonomik durumunu ele alarak genellemeler yapılan bir yorumda şunlar söylenmekteydi: "Bizim bir noksanımız var: Ahalimiz az. Boş köylerimiz, kıymetli topraklarımız, kıymetli bağlarımız çalışacak eller bekliyor. Allah'a bin şükür, memleketimiz düşmanlardan tathir olundu. Rumlardan kalan yerleri muhacirlerle doldurmak ihtiyacındayız. Kışın buraya muhacirler gönderilmişti. Bunlar Bolayır, Fındıklı, Galata Köyleri'ne yerleştirildi. İskân ve iaşe edildi. Tohum, hayvan, ziraat aletleri verildi. Esnaf takımı da kasabalarda alıkonuldu. Şimdi bunlar bağlarda, tarlalarda çalışıyorlar... Yapılacak iş şudur: Yeniden mektepler açılacak, muallimler arttırılacak, bir kütüphane ve halk kulübü, hastane, demir tamirhanesi, nümune tarlası, damızlık hayvanat bahçesi tesis olunacak."[219]

Her şeye rağmen, bu girişimler süresince, önemli sorunların ve düş kırıklıklarının ortaya çıkması olasılığı her zaman vardı. Gelen göçmenler, değişik toplumsal katmanlara mensuptular; kentli, kasabalı ve köylü göçmen grupları içinde çiftçi, sanatkâr, tüccar, işçi gibi, değişik mesleklerden gelenler vardı. Gerçi, daha göçmenler Yunanistan'dan ayrılmadan önce, onların beceri ve uğraşı türlerini gösteren çizelgeler hazırlanmıştı. Türkiye'ye geldikleri zaman, terk ettikleri yörenin doğal koşullarına uygun yörelere ve Yunanistan'daki becerilerini sürdürebilecekleri toplumsal ortamlara yerleştirilmeleri için çaba harcandı; ama, koşulların zorlamasıyla her zaman istenen şeyler gerçekleştirilemedi. Kimi göçmen aileleri, terk ettikleri yörenin doğa ve toprak yapısından farklı nitelikleri olan ortamlara yerleştirildiler. Üstelik, çok kısa bir zamanda, büyük kitleleri

---

219 *İleri*, 19 Nisan 1924.

getirip yerleştirmek söz konusu olduğundan, bazı göçmenler tarım mevsiminin geçtiği bir sırada getirildi, bu nedenle üretime katılmaları oldukça zorlaştı. Örneğin, Manisa'ya Haziran 1924'te Drama'dan 2.000 kişilik bir göçmen grubu getirilmişti. Bunların bir kısmı Palamut Nahiyesi'nin Yaya Köyü'ne, Kırkağaç, Çoban Ayısı, Hacı Haliller, Karaoğlanlı ve Papaslı'ya yerleştirildiler. Bu göçmenlerin çoğu tütüncü olduğu halde, bir kısmına zeytinlikler dağıtıldı. Tütüncülüğü bilen bu insanların, yeni tarım teknik ve bilgisi gerektiren böyle bir uğraşı türü ile geçimlerini nasıl sağlayacakları elbette ki önemli bir sorundu. Tütün yetiştirmeye devam etme şansını yakalamış olanların da çetin bir sorunu vardı: Bu göçmenler, tütün dikiminin geçtiği bir mevsimde getirilip yerleştirilmişlerdi. Bu tür sorunlarla karşılaşan göçmenler, daha önce icara verilmiş olan tarlalara ortak oluyor ve geçici bir dönem için elbecerilerinin karşılığında yaşamlarını sürdürmeye çabalıyorlardı.[220]

Kimi göçmenler, gerçekten kendi tarımsal uğraşılarını sürdürebilecekleri yerlere yerleştirildiler; ama, başka olumsuz koşulların zorlamasıyla, bunların önemli bir kısmının bir anda üretim yapabilecek düzeye gelmeleri pek gerçekleşemedi. Örneğin Samsun ve Bolu'ya yerleştirilen çok sayıda göçmen, tütüncüler arasından seçilmişti. Buralar ise, gerçekten de tütün tarımı yapmaya uygun iklim ve toprak koşullarını taşıyan yörelerdi. Oysa, Pontus çetelerinin Kurtuluş Savaşı yıllarında bölgede neden olduğu büyük yıkım, bu insanların bir anda yerleştirilmesi olanağını ortadan kaldırmış, çok sayıdaki göçmen, yapımı sürdürülen köylerin bitimini beklemişti. Bu bekleyiş süresince barınma sorununu ön planda gören göçmenin üretim sürecine girmesi mümkün olmadı. Benzer sorunlar numune köylerin yapıldığı Bilecik, Bursa, Aydın, İzmir ve Mersin gibi yerleşim merkezlerinde de yaşanmıştı. Yapımı sürdürülen bu köyler, tarım mevsimine dek bitirilememiş, böylece göçmenler atıl kalmıştı.[221] Kimi yörelerde, yerel yöneticilerin önayak olmasıyla bu sorunun sancısız atlatılması için bazı girişimlerde bulunulmuş, özellikle büyük kentlere yerleştirilen göçmenlerin bir kısmına bazı işkollarında çalışabilme olanağı yaratılmıştı. Ama bu örnekler genel sorunu azaltıcı ölçüde değildi. Sanatkâr göçmenlerin bir kısmı, kendi kişisel olanaklarıyla, yeni yerleştikleri toplumsal ortamda, tezgâhlarını kurmaya çalıştılar. Ama bu durumun, üretim aşamasında sürebilmesi için, kredi olanaklarının yaratılması gerekiyordu. Tarımsal nitelikli işkolları için en önemli aşama, tarımda çalışa-

220 *Ahali*, 20 Haziran 1924.

221 *TBMM Zabıt*, VII/1, s. 1045.

cak göçmen ailelerine, Rumlardan arta kalan terk edilmiş topraklardan tarım yapabilecek arazinin dağıtımıydı. Ama, bu süreçte de büyük aksaklıklar, önemli haksızlıklar görülmüştü.

Savaştan hemen sonra hükümet, savaş öncesinin üretim düzeylerine erişmenin yollarını aradı. İzmir'de toplanan İzmir İktisat Kongresi'nin bir amacının da bu olduğu biliniyor.[222] Savaşın neden olduğu pazar güçlüklerinin yanı sıra, bütün ekonomi ve özellikle de tarım sektörü, işgücü ve emek kıtlığıyla karşı karşıya kalmıştı. On yıldan fazla süren savaşların askeri yükü, esas olarak köylünün üzerine binmişti. 1913'te Türkiye nüfusu, 15,8 milyondu. 1923'te yaklaşık 12 milyona düşen nüfus, 1927'ye kadar ancak 13,6 milyona erişebilmişti.[223] Nüfus, savaşta ölenler ve azınlıkların kitle halinde Türkiye'den göçleri yüzünden de azalmıştı.

İşgücündeki azalma, nüfustaki düşüşe göre çok daha fazlaydı. 1928'deki Yunanistan sayımlarına göre, Türkiye'den göç eden ve yapılan ankete yanıt veren 880.000 Rumun, 250.000'i tarım sektöründen gelmekteydi. Bunların çoğu tahıl yetiştiricileriydi. Tütün yetiştiricileri ise ikinci sırayı almaktaydı. 1926'da, Yunanistan'daki tütünün üçte ikisini bu göçmenler üretmekteydiler. Değişik üzüm türlerini Yunanistan'da tanıttılar. Yunanistan'da bağcılık, mültecilerin gelmeye başlamasıyla birlikte büyük bir önem kazandı.[224] Tütün ve kuru üzümün, Türkiye'nin 1923'ten 1929'a kadar dışsatımının yüzde 40'ını oluşturduğu düşünülürse, bu ürünlerin üretiminde, uzmanlaşmış bir nüfusun komşu bir ülkeye gitmesiyle doğan dışsatım rekabetinin boyutu, somut biçimde kavranabilir.

Yitirilen ekonomik olanakların yeniden kazanılabilmesi için, mübadele göçmenlerinin bütün işkollarında üretime katkıda bulunmaları büyük bir gereksinimdi. Ancak, yukarıda da kısmen değinildiği gibi, Türkiye'nin o gün içinde bulunduğu koşullar, mübadele göçmenlerinin Türkiye'ye geliş biçimleri, ortamı ve zamanı açısından ortaya çıkan sorunlar, bu sürecin hızlandırılmasını engelledi. İskân Kanunu'nun birinci maddesine göre, göçmenlerin yerleştirilmelerinden itibaren yardıma gereksinimi olanların bir süre beslenmeleri gerekti. "Yardıma muhtaç" kavramının kapsamına giren göçmenlerin sayısı, Türkiye'ye gelen göçmenlerin neredeyse bütününü kapsıyordu. Göçmenlerden özellikle bağcılık, zeytincilik ve tütüncülük gibi tarım

---

222 Ökçün, *İktisat Kongresi:* A. Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi (1923)*, TTK yay., Ankara, 1982.

223 *DİEİY*, 1929-1930, Ankara, 1930, s. 29.

224 Keyder, *age*, s. 71.

alanlarında çalışacakların yolculuk ve yerleştirilmeleri aşamalarından sonra, ekim ve hasat mevsiminin gelip, ürünün toplanmasına, hatta bir ticaret malı olarak satılmasına kadar geçecek zaman içinde, beslenmelerini ve diğer önemli gereksinimlerini karşılayabilmek bile, büyük bir yüktü. Türkiye'nin bütçe olanakları yetersiz olduğundan, bu süre içinde göçmen aileleri de bu önemli yükü üstlendiler. Göçmenlerden sanatkâr olanların, önemli bir süre boyunca tezgâhlarını kurup, bir iş tutmaları büyük ölçüde gerçekleşemedi.

Türkiye'ye getirilen mübadillere birer ev verilmesi ile göçmen yerleştirme işinin tamamlanmadığı, bu sürecin ancak, mübadillerin üretici duruma geçmeleriyle tamamlanacağı açıktı. İki ay süreyle göçmenlerin beslenmelerinin devlet eliyle sağlanması yeterli olmadı. 1913 tarihli "Muhacir Nizamnamesi"nde bile bu süre altı ay olarak belirlenmişti.[225] Konunun önemine dikkat çeken Başvekil İsmet Paşa (İnönü), 22 Nisan 1924 tarihinde TBMM Riyaseti'ne vermiş olduğu bir tezkereyle, göçmenlerin sefalete düşmemeleri için, İskân Kanunu'nun birinci maddesine bir ek yapılmasını ya da söz konusu maddenin yeniden düzenlenmesini, böylece acil olarak sorunun halledilmesini istedi. Bu önergeye ek yazıda ise; mübadele kapsamına giren kişiler arasında, yardıma gereksinimi olanların, yerleştirildikleri yerlerde ürünlerine toplayıncaya dek iaşelerine devam edileceği, bunlardan yetimlerin darüleytamlara, dul ve kimsesiz kadınların kendi kendilerini iaşe edinceye dek iş yurtlarına ve hastaların da darülacezeye gönderileceği belirtilmekteydi. Mübadele, İmar ve İskân Vekili Mahmut Celal Bey'in vekâlet bütçesinin buna uygun olup, kaynak bulunduğunu açıklamasıyla, istenilenler meclis tarafından onaylandı.[226]

Görülüyor ki, göçmenleri üretici duruma getirmek için hükümetin gerçekleştireceği girişimler, bir anlamda onları Türkiye'ye getirmekten bile önemliydi. Bu aşamada yapılması gerekenler, onları üretim araçlarına kavuşturmak, parası olmayan göçmen ailelerine işkollarıyla ilgili kredi vermek, teknik bilgi ve donanımlarını sağlayacak örgütlenmeyi ve bilgi akışını gerçekleştirmek, tarım okulları açmak, teknik elemanlarla tarımsal bilgi aktarmak ve göçmenin ürettiği ürüne pazar bulmak, ürünü pazara taşıyacak olanakları sağlamaktı. Ancak bunlar gerçekleştirilebildiği sürece, göçmen yerleştirme işi sağlıklı bir sonuca kavuşabilirdi.

---

225 *İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi*, İstanbul, 1329, s. 3.
226 *TBMM Zabıt*, VII/1, s. 1100.

1. Göçmenlere Toprak ve Araç Dağıtımı

Mübadele göçmenlerini bir an önce üretici duruma getirmek için, üretim araçlarının dağıtımında önemli adımlar atmak gerekiyordu. Henüz tarım mevsimi geçmeden, tarımla uğraşan çiftçi göçmenleri üretime sokma gerekliliği, ister istemez hükümeti, elde bulunan olanakları gözden geçirmeye zorladı. Türkiye'den ayrılan Rumların bıraktığı tarla, bağ, bahçe, değirmen, fabrika ve taşınır türden tohumluk, tarım araç gereci, atölye tezgâhları vb bu aşamada göçmenler için gerekliydi. Tarımla uğraşan ve Türkiye'de bunu devam ettirmesi gereken çiftçi göçmenlere tarım arazisi dağıtılması, gelen göçmenlerin neredeyse yüzde 90'ının çiftçilikle uğraşmasından dolayı, kent kökenli göçmenlerin üretim araç-gereçlerine kavuşturulmasından daha önemli ve kapsamlı bir işti.

Dağıtılacak tarım topraklarının, gelen mübadele göçmenleri arasında paylaştırılmasında önemli sorunların çıkacağını düşünmek anlaşılmaz bir şey değildi. Türkiye'den ayrılan Rumlar, Türkiye'ye gelen mübadele göçmenlerinden sayıca iki kat fazlaydı. Oysa, bırakılan taşınmaz açısından, aynı oranı yakalamak mümkün olmadı. Bunun nedeni, Türkiye'ye gelenlerin içinde tarımla uğraşanların oranı yüzde 90'a varırken, Türkiye'den ayrılan göçmen Rumların ancak yüzde 30 kadarının tarımla uğraşmakta oluşuydu.[227] İki kitle arasındaki bu belirgin oran farkı, terk edilen toprağın toplam büyüklüğü açısından pek görülmüyordu. Hatta, göç eden kitlelerin sayısıyla bırakılan toprakların ters orantılı olduğu söylenebilir.

Bir anlamda, yeni göç dalgaları karşısında Türkiye, göçmenlerin üretici duruma getirilmeleri sürecinde, Yunanistan'a oranla, tarım konularına daha fazla ilgi göstermek zorunda kalmıştı, çünkü Türkiye'yi terk eden nüfusla, Türkiye'ye gelen nüfusun ekonomik potansiyel ve sektörel dağılım yönünden özellikleri, bunu gerektirdi. Böylece, Rumların Türkiye'de bıraktıkları tarla, bağ, bahçe, değirmen ve fabrika gibi taşınmaz üretim araçlarının, devlet eliyle dağıtılması zorunluluğu doğdu. Araştırmacı İlhan Tekeli, savaş sonrasında Anadolu'yu terk edenlerin toprak ve gayrimenkullerinin devlet eliyle dağıtılmasının -herhalde- yeni rejimin siyasal destek sağlamasında, kadrolarını oluşturmasında etkili araçlardan birisi olduğunu belirtir.[228] Bu yorumda göreceliğin ağır bastığı söylenebilir. Siyasal destekten kasıt, göçmen kitlelerinin yeni rejime siyasal yönden destekleriyse, böyle bir beklenti, yeni rejimi kuran siyasal ve bürokratik kadrolarda pek görülmedi. Üstelik, gelen göçmenlere, Türkiye'de

---

227 Keyder, *age*, s. 71.

228 Tekeli, *agm*, s. 62.

toprak dağıtılması ile ilgili tasarruf, Türk Hükümeti'nin kendi insiyatifine bağlı bir yetki olmadı. Gerçek bunun tam tersiydi. Bu durum, Türkiye'yi olduğu kadar, Yunanistan'a giden Rum göçmenlerin lehine kullanılmak üzere Yunanistan Hükümeti'ni de bağlayan, uluslararası bir yükümlülüktü.

Bu konuda ilginç bir yorum da, Çağlar Keyder'den gelmektedir. Keyder, Türk Kurtuluş Savaşı sonrasında, Rum ve Ermenilerin geride bıraktıkları mülklere ve ekonomik olanaklara el korulmasının, 1920'lerde yerli bir kapitalist sınıfın palazlanmasında en önemli etken olduğunu belirtmektedir. Bu el koyma, ticarileşmenin başlangıcından beri süre gelen karmaşık bir yoğunlaşma-parçalanma dinamiğine katkıda bulunmuştur. Keyder, terk edilen toprakların çok düşük fiyatlarla ya hemen satın alındığını, ya da bu topraklara zorla el konulduğunu tahmin ediyor. Her iki durumda da sahnede olanlar, yerel güçlü toprak sahipleriydi. Türk Hükümeti, nüfus mübadelesi sırasında Rumların bıraktıkları topraklara resmen el koydu. Üzerinde resmi bir yerleşim olmayan topraklar, hemen yerli halka satıldı. Keyder, bu düşüncelerinden sonra, genel kanısını şöyle ifade eder: "Bir kez daha bu satışlar, toprağın birkaç toprak sahibinin elinde yoğunlaşmasına katkıda bulunmuş olsa gerek."[229]

Keyder'in yorumları tahminlere dayalıdır. Güçlü mahalli eşrafın topraklarını genişletip, bunu da sağlama bağlama amacıyla hareket ettiğini söyleyen Keyder, terk edilmiş toprakların daha sonra nasıl bölüşüldüğüne ilişkin verilere sahip olmadığımızı belirtmektedir; Keyder'e göre bu topraklar Anadolu'nun en yüksek düzeyde ticarileşmiş, bu nedenle de en çok kazanç sağlaması beklenen bölgelerinde bulunduğundan, Rum köyleri ve emlakinin tamamen tahrip edildiği söylentilerinin tersine, bu toprakların yeni sahiplerince ekilmeye başlandığını kabul etmek daha mantıklıdır. Savaş sonrası Anadolu'da, toprak-emek oranının yüksek olduğu koşullar altında, toprağın adil bölüşümü doğrultusunda fazla baskı gelmemiş olması ve terk edilmiş topraklara el konulmasının yanında, işletmenin yoğunlaşmasını hızlandıran başka faktörler olsa gerektir.[230]

Bu düşüncelerde mantıksal zorlamalar yapıldığı, buna karşın kimi doğru sonuçlara da ulaşıldığı açıktır. Rumlardan geriye kalan terk edilmiş toprakların, şu ya da bu yolla, yerel güçlü toprak sahiplerinin eline geçtiği yolundaki düşünce, kimi örneklerle doğrulanabilir; ama bunun, genel ve kesin bir sonuç olduğunu benimsemek pek mümkün değildir.

---

229 Keyder, *age*, s. 62.
230 *age*, s. 40.

Hele hele devletin, bu toprakları Rumlar Türkiye'yi terk ettikten sonra, hemen yerel halka sattığı yolundaki düşüncenin, tarihsel gerçeğin kendisi olmadığı rahatlıkla ileri sürülebilir.

30 Ocak 1923 tarihli mübadeleye ilişkin sözleşme ve ek protokol, uluslararası zeminde, Türkiye'yi ve Yunanistan'ı bağlayan ve bağımsız bir komisyonu denetçi olarak benimseyen ilkeler getirmişti. Bu sözleşme ve ek protokolde, Türkiye'de Ortodoks Rumların terk ettiği bütün malların, Türkiye'ye gelecek olan göçmenlerin yerleştirilmelerinde kullanılacağına ilişkin açık bir hüküm bulunmaktaydı. Türkiye'nin bu hükümleri aşarak terk edilmiş toprakları elden çıkarmaya hiçbir zaman yetkisi bulunmadı. Bunun dışında, bir oldu bitti ise, Türkiye'nin işine gelen bir sonuç yaratacak gelişmeler olarak görülemez. Çünkü Türkiye Lozan Barış Antlaşması'nı imzaladıktan sonra, kendi insiyatifi ile mübadele konusu üzerinde samimi olarak durmuş ve terk edilen toprakları, büyük çoğunluğu tarımsal kökenli göçmenlerin yerleştirilmesi için hazır bir kaynak olarak düşünmüştü.

Bununla birlikte, öyle ya da böyle, bu toprakların önemli bir kısmı güçlü toprak sahiplerinin ve fırsatçı, açıkgöz kişilerin eline geçti. Bu durum ise, savaşın bitimine yakın ivmesi yükselen, yasal boşluktan doğmuş fiili bir işgal olayıydı. Yani, terk edilen topraklara, güçlü kişilerin sahip çıkışıydı. Bu duruma son vermeye dönük önemli girişimler oldu, önemli sonuçlar da alındı; ama, rüşvet, suistimal ve kayırma gibi olumsuz tavırlar, elbette işin içine karıştı. Keyder'in yorumuna eklenmesi gereken önemli bir nokta da, toprak dağıtımının ardından, göçmenleri yerleştirmeyle ilgili önemli kimi yanlışlıklar nedeniyle, göçmenlerin bir kısmının yerleşim hakkından vazgeçerek topraklarını terk etmesi ve bu toprakların bir süre sonra, güçlü toprak sahiplerinin eline geçmesiydi.

Kısacası hükümet, belli bir kira karşılığında geçici süreyle, toprağı işlemeye, bağlarla ve bahçelerle ilgilenmeye istekli kişilere verdiği için, sürekli eleştirildi. Bu malların bir kısmının geri dönmediği bilinmektedir; kimi terk edilmiş mallara fiilen el koymuş kişiler de kendilerini gizlemeyi bilmişlerdir.

Göçmenlerin gelmesiyle birlikte, ev konusunda yaşanan büyük boyutlu bunalımın, terk edilmiş tarlalar, bağlar ve bahçeler yönünden de yaşandığı görülmekteydi. Bu malların da önemlice bir kısmı, Maliye Vekâleti tarafından, belli bir zaman süresince kiraya verildi. Bu yolla büyük orandaki malın korunmuş olması ve geliştirilmesi de, yadsınamaz bir gerçekti. Çünkü bu dönemde, doğal görülebilecek bir öç alma duygusuyla, Rumlardan geriye kalan terk edilmiş taşınmazlar büyük çapta halkın saldırısına ve yıkımına uğradı. Pek çok yerde bağların bozuldu-

ğu, bahçelerin yakıldığı, tarlalardaki ürünün yok edildiği gibi örnekleri görmek olanaklıydı. Özellikle, bağlarda, bahçelerde ve tarlalarda kalan ürün, hasat zamanında bu kiraya verme sayesinde toplanabilmişti. Bu tür mallara önemli oranda para yatıran ve emek harcayan kişilerden, bu malların geri alınmak istendiği, kira sözleşmelerine son verilmeye çalışıldığı ve Türkiye'ye gelen mübadele göçmenlerine verilmek istendiği görülmekteydi. Henüz bir tarım mevsimi bile geçmeden değişen bu politikaya karşı çıkan oldukça güçlü sesler duyuluyordu. Bu sesler yüzünden, terk edilmiş taşınmazların boşaltılması çabaları yeterli oranda başarılı olamadı. Kamuoyundaki genel kanı, bu malların gelen mübadele göçmenlerine ait olduğu, ama kiralayanların da, "yerden göğe kadar haklı" oldukları yönündeydi. Mehmet Şevki, göçmenlere ait olan hukukun "suhuletle" ve başkalarına zarar vermeyecek biçimde sağlanması için hükümetin çok daha önceleri gerekli olan önlemleri geciktirmemesi gerektiğini belirtiyordu: Bu malların zamanında kiraya verilmemesi gerekirdi. Oysa hükümet, bunları kiraya vermiş, bir de kira sözleşmesi imzalamıştı. Şöyle devam ediyordu: "Bir bağ, bir bahçe, bedel-i icar iade edilmek şartıyla, senenin herhangi bir mevsiminde müstecirlerden geri alınamaz. Mesela müstecir, bir sene mütemadiyen çalışır, çalıştırır. İsticar ettiği bağı güzelce imar eder. Bağ yetişir, mahsul mevsimi gelir; üzüm toplanacağı anda, müstecirden bağ geriye istenir ve 'Bedel-i icar iade olunacak', denir. İşte bizim hususiyet demek istediğimiz bu noktadır ki, böyle şey olamaz."

Mehmet Şevki, terk edilmiş taşınmazları kiralayanların da zarar görmüş, acılar tatmış kişiler olduğunu, bu bağların perişan durumdan, bunlar sayesinde kurtulduğunu söylüyordu: "Şimdi, iltifat görmeyen bu bağlar ne halde iseler, bu anda mahsulüyle cazip görünen bağlar da o halde idiler. Onlara azimkâr insanlar baktılar, emek ve para sarfettiler. Ve böyle mahsulüyle cazip hale getirdiler."[231]

a. Mal Dağıtma ve Paylaştırma Kurulları

Bu tür yorumlar ve eleştirileri, basında her zaman görmek olanaklıydı. Her şeye rağmen hükümet, işgale uğrayan terk edilmiş taşınmazların boşaltılması için büyük bir çaba gösterdi. Daha da önemlisi, 6 Temmuz 1924 tarihinde, "Emval-i Gayrimenkule-i Metrukenin Kanunen Hakk-ı İskân-ı Haiz Muhacirine Tevziini Mübeyyin Talimatnamenin Mer'iyete Vazına Dair Talimatname"yi yayımladı. Bu genelge ile yasa gereği terk

---

231 *Ahenk*, 3 Ağustos 1924; Arı, ".1923 Türk...", s. 652-653.

edilmiş taşınmaz mallardan pay alma hakkına sahip olan göçmenlere bu malların hangi yöntemle ve nasıl dağıtılacağının ilkeleri belirlenmişti.[232] Genel ilke, bu terk edilmiş tarlaların, bahçelerin, bağların ve ağaçların mübadele göçmenlerine "adiyen" dağıtılacağıydı. "Adiyen" teriminden kasıt, mal dağıtımında her türlü olasılığa karşı önlem almak ve temkini elden bırakmamaktı. Bu düşüncenin oluşumunu etkileyen unsur, özellikle terk edilmiş topraklar açısından, Türkiye'deki Rum topraklarının, Yunanistan' dan gelen mübadillerin bırakmış oldukları topraklardan az oluşuydu. Bu sorun, göçmenlere verilmesi gereken toprakların, bu aşamada yalnızca bir kısmının verilmesi düşüncesini yarattı. Böylece, bu aşamada verilecek malın oranının belirlenmesi gereği ortaya çıktı; hiç olmazsa bir miktar mal verilerek göçmenlerin bir an önce üretici duruma gelmeleri isteniyordu. Göçmenlere, Yunanistan'da terk etmiş oldukları mallarına karşılık Türkiye'den mal verilmesi böylece iki aşamalı bir sürece sokuldu; malların kesin tasfiyesi Türkiye ve Yunanistan'daki mübadele uygulamasının sonunda, taşınmaz malların genel oranının belirlenmesi ve hangi ülkede, ne kadar azınlık malının kaldığının saptanmasına bağlandı. Ancak, göçmenlere geçici bir oranda mal verilecek, geçimleri bir dereceye kadar sağlanacak ve böylelikle de, terk edilmiş malların yıkımının önüne geçilecekti.[233]

Değinilen genelgeye göre, vilayet ve kaza merkezlerinde, vali ya da kaymakamların başkanlığı altında, mıntıka müdüriyeti memurlarından bir, umur-ı tasarrufiye memurlarından bir ve maliye memurlarından bir kişi ile bir ziraat ve fen memuru, bir ölçücü ve bir kâtipten oluşan, "Tevzi ve Taksim Komisyonu" kuruldu. Vali ya da kaymakamlar, kendi iş koşullarının elvermediği durumlarda, bu komisyonda çalışabilecek uygun bir vekil seçebilme yetkisine sahiptiler. Her komisyona, sayısı üçü geçmemek koşuluyla, kısmen göçmenlerden ve kısmen de yerli halktan becerikli kişilerin refakat etmesi uygun görüldü. Arazisi bölünecek olan yörenin, yerleştirilmiş göçmenleri arasından belirlenecek ihtiyar kurulu, bu komisyonun yardımcısı ve onur üyesi sayıldı. Komisyon üyelerinden memur olanlara, vilayet ve kaza merkezleri dışında, çalıştıkları sürece gerçek masraflarından başka, 100 kuruş ile 50 kuruş arasında ücret ödenmesi kararlaştırıldı. Komisyon üyeleri tarafından gerektiğinde bulunacak bilgi sahibi kişilere de, gerçek masraflarından başka, 1 lira günlük ücret ödenmesi uygun bulundu. Taşıma ile ilgili parasal bedel, gerektiğinde belediyeler tarafından saptandı. Komisyonların, ip, kırtasiye, zincir alımı ve bu-

---

232 *Düstur*, V, 3. tertip, Ankara, 1969, s. 648-654; *İskân Tarihçesi*, s. 29-32.
233 *TBMM Zabıt*, Devre: II, İçtima: II, c. VIII/1, Ankara, 1975, s. 790.

na benzer diğer masrafları, vekâlet tarafından karşılandı. İmar ve İskân Mıntıka müdürleri, vekâlete bağlı müfettişler, mali ve mülki müfettişler, söz konusu bu komisyonların çalışmalarını ve ücretler ile parasal harcamalarının uygun olup olmadığını denetleme yetkisine sahiptiler.[234]

Tevzi ve Taksim Komisyonu, dağıtılacak ve paylaştırılacak olan toprağın ilk başta, sınırını belirlemek ve çizmekle görevliydi. Yani, çevre köylerin ve yörelerin ihtiyar heyetleri huzurunda, tapu kayıtlarına dayanıp, konunun öncesini ve o anki durumunu bilen kişilerin inandırıcı sözlerine bağlı olarak, emlak, arazi, arsa, bahçe, baltalık ve otlak sınırlarını belirleyip, çizimlerini yapıyorlardı. Toprağın sınırları çizilirken, yöredeki çevre köylerin ihtiyar heyetleri tarafından bir hak öne sürülürse, resmi belge gösterilmesi yoluyla, savın doğrulanmasına olanak tanınmaktaydı. Gösterilen belge, bu kurulu inandırıcı dayanaktan yoksunsa ve ihtiyar heyeti de savında ısrar ederse, kurul, resmi kayıtlara dayanan kanaati içinde, arazinin sınırlarını belirleyip, bölümünü ve dağılımını yapabilirdi. Bu sınırlamayı ve dağıtımı benimsemeyenler, ilgili mahkemeye başvurarak, haklarını aramakta özgürdüler. Yerli halkın tasarrufu altında bilinen emlak ve arazi de, dağıtım defterlerindeki özel bölüme kaydedilmeliydi. Ölçücüler sınırları belirlenen arazinin 1/10.000 ya da 1/20.000 ölçekli krokisini çizmekle yükümlüydüler. Bu işlemlerin olabildiği ölçüde sayısal dökümünü yapmak, her yönden yararlı görülmekteydi.[235]

b. Göçmenlere Toprak Dağıtımı

Sınırları ilgili komisyonlarca çizilen topraklar göçmenlere dağıtılmadan önce, bulunduğu yöre ve verimlilik gücüne göre belirlendikten sonra, sınırları belirli bir toprak parçasının, kaç evden, ne kadar nüfusu besleyebileceğinin hesabı yapıldı. Her yöre için, yörenin tarım uzmanlarının düşünceleri alınarak, bir aileye, her türden ne kadar arazi düşeceği belirlendi. Yani, üç ayrı nitelikten birine sahip olan belli büyüklükteki bir toprak parçasının, diğer niteliklere sahip olan topraklara göre, oranının ne olması gereği üzerinde duruldu. Herhangi bir yöreye yerleştirilmiş göçmenlerin, hangi topraklara sahip olacağının belirlenmesi için de, nitelikleri ve büyüklükleri belirlenen toprakların kura yöntemine göre dağıtımı gerçekleştirildi. Önce aile reislerinin adları ufak kâğıtlara yazıldı, bükülüp bir keseye konuldu; komisyon üyelerinin ve ihtiyar heyetinin öncülüğünde, bölüşümü yapılan araziye gidilerek, adların konulduğu keseden, bir çocuk aracılığıyla bir kâğıt çektirildi. Çekilen kâğıtta kimin adı yazıyorsa, ilk ölçümü yapılan tarla, o kişi adına kayıtlara geçildi.[236]

---

234 *Düstur*, V, s. 649-650.
235 *age*, s. 650.
236 *age*, s. 650.

Ortalama beş nüfustan oluşan bir çiftçi göçmen ailesine verilecek arazi ve yemiş veren ağaçlar, türüne ve değerine göre şu biçimde dağıtıldı:

1. Arazi: "Alâ, evsat ve edna" (yüksek, orta, düşük) olmak üzere üçe ayrılmıştır. Birinci derecede verimlilik gücüne sahip tarım arazisi olarak benimsenen "alâ" araziden, beş kişilik bir aileye asgari 50, azami 75 dönüm; ikinci derecede verimlilik gücüne sahip tarım arazisi olan "evsat" araziden asgari 75, azami 100 dönüm; üçüncü derecede verimlilik gücüne sahip tarım arazisine sahip olan "edna" araziden de en az 100, en çok 140 dönüm arazi veriliyordu. Bir göçmen ailesi, bu gruplardan yalnız birisinin niteliğine sahip araziden pay alabiliyordu.

2. Tütün Yerleri: Birinci derecede tütün yetiştiren Samsun ve Bafra gibi yerlerde, beş kişilik bir aileye en az 12, en çok 15 dönümlük toprak veriliyordu. İzmir ve İzmit gibi ikinci derecede tütün yetiştiren topraklardan ise en az 15, en çok 20 dönümlük pay dağıtılıyordu.

3. Sebze Bahçeleri: Büyük kentlerde ve kentlerin çevresinde en az 5, en çok 10; uzak yerlerde olan bahçelerle, bahçe olma niteliğine sahip yerleşim arazisinden en az 10, en çok 15 dönüm arazi beş kişilik bir aileye verilmekteydi.

4. Bağlar: Birinci derecede üzüm yetiştiren İzmir gibi yerlerden en az 6, en çok 10 dönüm; ikinci derecede üzüm yetiştiren yerlerden, merkezlerden uzaklığına ve üretim derecelerine göre, en az 10, en çok 15 dönümlük toprak dağıtılmaktaydı. Bu niteliklere uymayan araziden de, bunlarla orantı kurularak pay veriliyordu.

5. Zeytinlikler: Birinci derecede üretime uygun ve değerli zeytin bölgelerinde 100-120; ikinci derecede üretime uygun ve değerli zeytin bölgelerinde 120-150; üçüncü derecede üretime uygun ve değerli zeytin bölgelerinde 150-200 zeytin ağacı göçmenlere verilmekteydi. Yabani ve aşısız genç zeytin ağaçlarının beş tanesi, bir ağaç sayılmaktaydı.

Bunların dışında portakallık, limonluk olan yörelerin bölünmesi ve dağıtılması, yerel geleneklere uygun olarak, beş nüfuslu bir ailenin gereksinimi kaç ağaç ya da kaç dönüm portakallık ya da limonluk karşılayabilecekse, komisyonca bu oran dikkate alınarak yapılmaktaydı. Dut ağaçları ve dutluklar da, bunların seyreklik ve sıklığına göre mahallince belirleniyor ve geçimi yalnızca dutluklarla sınırlı bulunan beş nüfuslu bir aile için en çok 10 dönüm dutluk veriliyordu. Nüfusu beşten fazla olan bir ailede, fazla olan her nüfus için, şu miktarlarda arazi ve ağaç verilmekteydi: Birinci derecede verimli araziden 8-10, ikinci derecede verimli araziden 10-15, üçüncü derecede verimli araziden 15-20, tütün arazisinden 2-3, bağlardan ve bahçelerden 1,5-3 dönüm, zeytinliklerden de 20-30 ağaç...

Aile içindeki nüfus beş kişiden az olduğu zaman, noksan her nüfus için yukarıdaki oranın yarısı ölçüsünde ağaç ve arazi verilmesi planlanan miktardan düşülüyordu.

Bir yöredeki arazi, tarım arazisi, bağ, bahçe ya da zeytinlik vb türlerden oluşan toprakların paylaştırılması sırasında, hangi arazi ya da ağaç çoksa, dağıtıma esas alınmaktaydı. Geri kalan, tamamlayıcı olarak ve oranlar dikkate alınarak göçmen ailelerini refaha kavuşturacak, besleyebilecek ölçüde paylaştırılmaktaydı.

Genelge, her ne biçimde olursa olsun, göçmenlerin aynı değer ve özelliğe sahip arazi ve ağaçtan almasını koşul olarak belirlemekte; bir göçmen ailesinin başkalarından fazla ya da eksik arazi almamasına özen gösterilmesini vurgulamakta; ailelerin aldığı mallar arasındaki fazlalık ya da eksikliğin ancak nüfus sayısına göre değişmesini istemekteydi. Yine genelge, her göçmen ailesi için harman yeri ayrılması olanağı yoksa, komisyonun köy nüfusunun gereksinimine uygun yerlerde ve yeteri oranda ortak harman yeri ayırmasını şart koşuyor; bunu köy adına kayıt yapıp, köyün malı olarak vermeyi uygun görüyordu.

Göçmenler arasında tarım ve baytarlık gibi alanlarda öğrenim görmüş olan kişiler de olduğundan, bunlara verilecek arazinin, bir kat fazla olması öngörülmekteydi. Buna karşılık, bu göçmenler uzmanlık konularına dayalı olarak, köylülerin sağlık, tarım ve ekonomik durumlarını yürütmek ve düzenlemekle sorumlu tutuluyorlardı. Ayrıca "adiyen" yerleştirilmiş olup, mübadele göçmeni bulunan kişilerden, Yunanistan'da emlak ve arazi sahibi olmayanlara da, bu oranlar içinde mal verilmesi hüküm altına alınmıştı.[237]

Görüldüğü gibi, mübadele göçmenlerine tarla, bağ, bahçe, zeytinlik vb taşınmazların dağıtımıyla ilgili olarak, hükümetçe hazırlanmış olan genelgede ayrıntılı bir dağıtım ve paylaştırma planı oluşturulmuştu. Ortaya çıkan önemli sorunlar nedeniyle bu planı ayrıntılı olarak uygulamak zor oluyordu. Bu yönteme uygun olarak, "adiyen" yerleştirilmiş olan mübadele göçmenlerine, 5.000.000 dönüm arazi, 4.300.000 adet de zeytin, incir ve meyve ağacı dağıtıldı.[238] Yalnızca İzmir'de, mübadele kapsamına giren göçmenlere ve onların dışındakilere, 3.815 dönüm bahçe, 59.015 dönüm bağ, 280.599 dönüm tarla, 433.305 adet zeytin ağacı paylaştırıldı.[239]

---

237 *age*, s. 650-653.
238 *İskân Tarihçesi*, s. 138.
239 *İİV1926*, İskân İşleri Böl.

c. Terk Edilmiş Malların Dağıtımında Karşılaşılan Zorluklar ve Ortaya Çıkan Sorunlar

Mübadele göçmenlerine arazi, bağ, bahçe ve yemiş ağacı dağıtımıyla ilgili genelge ilk başta, paylaştırılacak olan malların büyüklüklerini belirlemeyi, krokilerini çıkarmayı ve bu verilerin dikkate alınarak göçmenlere verilmesini istemekteydi. Bu işlerin sağlıklı yapılabilmesi için, her şeyden önce göçmenlerin mal bildirim belgelerine sahip olması gerekmekteydi. Oysa pek çok göçmenin yazılı ve düzenli tasarruf kayıtlarının bulunmaması büyük bir sorun yaratıyordu. Üstelik terk edilmiş arazinin bulunduğu yöredeki yerli halka ait tarlaların ortak sınırının karışık olması, içinden çıkılması gerçekten güç bir durumdu. Pek çok yerde, terk edilen azınlık mallarının her biri üzerinde yerli halkın çeşitli yollardan hak iddia ettiğine tanık olunuyordu. Kimi zamanlarda, malın gerçekten terk edilmiş olduğu anlaşılıyordu, ama bu durum, neresinden bakılırsa bakılsın, büyük bir zaman yitimi demekti. Terk edilen toprağın ölçümünü yapıp, krokilerini çıkaracak uzmanları bulmanın güçlüğü de sorunlara ekleniyordu. Daha bu aşamada karşılaşılan zorlukların, sonraki evrelerde de göçmenlere mal dağıtılmasını çıkmaza sokması kaçınılmazdı. Ayrıca genelge, arazilerin bulundukları yerlere ve verimlilik derecelerine göre gruplara ayrılmasını, göçmenlere kura çekmek yöntemiyle dağıtılmasını istemekteydi; oysa, genelge hükümlerinin uygulanmaya konulduğu tarihten önce, terk edilmiş araziler ve diğer mallar büyük ölçüde işgal edilmişti. İşgal eden kişilerin denetiminde bulunan mallar üzerinde, "imar ve tımar" ile kazanılmış hakları tanımayarak, kura yöntemini uygulamak son derece güçtü. Ayrıca Rumlardan kalan terk edilmiş malların, mal dağıtımına ilişkin kurallara ve isteklere yanıt olamayacağı da görülüyordu. Gerçekten de, belirlenen ilkelere uygun uygulamaya geçildiği zaman bu olanaksızlıklar, karışıklıklar ve düzensizlikler nedeniyle pek çok yerde düzenli mal dağıtım defterleri oluşturulamadı, gerçek durumun belirlenmesine olanak bulunamadı.

Fiili durumu, olması gereken zemine oturtma ve doğru yöne sokma konusunda alınan önlemler, pek de yeterli gelmedi. İşgal edilen malların gerçek oranlarının belirlenip, durumun yasallaştırılmasına çoğu zaman olanak bulunamadı. Böyle olunca da, borçlandırma ve tasfiye işlerinin gerçekleştirilmesinde, çok çetin zorluklarla karşılaşıldığı görüldü.[240]

Göçmenler arasında, Yunanistan'da büyük miktarda mal terk etmiş kişiler bulunuyordu. Göçmenlere terk edilmiş malların dağıtımını öngören

---

240 *İskân Tarihçesi*, s. 31-32.

6 Temmuz 1924 tarihli genelge, genel olarak "adiyen" mal dağıtımını öngördüğünden, bu ilkelere uygun olarak verilecek malların bu gibi kişileri yeni yaşamlarında tatmin etmesi oldukça zor görünüyordu. Gerçekte, her iki ülkede terk edilen malların parasal yönden gerçek değerini saptamak ve mübadele uygulamasının sonunda, hangi ülkenin diğerine göre alacaklı olduğunu anlayabilmek ve mübadele işlerini sona erdirmek görevi Muhtelit Mübadele Komisyonu'na ait bir işti. Bunun oldukça uzun bir süreyi kapsayacağı anlaşılmaktaydı. Mal tasarrufunda hakkı olan kişilerin, geçecek zaman içinde zor durumda kalmamaları için "adiyen" yerleştirilmelerini öngören genelgeden de önce, 16 Nisan 1924 tarihli bir yasa ile[241] mübadeleye bağlı kişilere verilecek terk edilmiş mallar hakkında bazı ilkeler belirlendi; bu ilkelerin bir kısmının geçerliliği, 6 Temmuz 1924 tarihli genelgenin yayımlanmasından sonra da devam etmekteydi. Buna göre, mübadele yoluyla gelecek olan veya önceden gelmiş olup, mübadeleye tabi göçmenlerden Yunanistan'da mal terk etmiş olanlara, ellerindeki tasarruf belgelerinde yazılı olan oranın, yüzde 20'si oranında taşınmaz mal verilmesi kararlaştırıldı. 50.000 liradan fazla değeri olan emlak sahibi olanlara, bu orandan fazlası için, mübadele işlemlerinin sonuna değin bir şey verilmeyecekti. Mal verilmesini isteyen göçmenler, tasarruf senetlerini ilgili makamlara "ibraz ve tevdi" edeceklerdi. Bunların gerçeğe uymadığı anlaşılırsa, bu taşınmazlar boşaltılacaktı. Dağıtılacak mallar, terk edilen malın türü, değeri ve yöresi dikkate alınarak her göçmen aileye, ancak belirlenen yerleşim yöreleri içindeki terk edilmiş mallardan verilecekti. Ancak, belirli yerleşim yöreleri içinde aynı türde mal bulunamadığı zaman, yalnız terk edilen malların "mevkileri" göz önüne alınarak, diğer türdeki mallar verilebilecekti. Gelen göçmenler içinde, Yunanistan'da fabrika terk etmiş olanlar da vardı. Bu kişilere, yerleşim yörelerinde verilebilecek fabrika bulunamazsa, yerleşim yörelerinin dışından fabrika verilebileceği gibi, istek olduğunda, yerleşim yörelerinin kapsamında yer almayan yörelerden bile verilebilecekti.[242]

Hükümetin mübadele göçmenlerine geçici mal verilmesi yolundaki yaklaşımı, pek çok eleştiriye neden oldu. Örneğin Antalya Mebusu Ahmet Saki Bey'e göre, göçmenlere geçici mal verilecek olursa, ileride bu malları geri alma olasılığı söz konusu olduğundan, göçmen yasal yönden tasarrufuna sahip olamayacaktı, (psikolojik olarak) o mala bağlanamayacaktı, dolayısıyla da o arazide "imar keyfiyeti" oluşamayacaktı.[243]

---

241 *Düstur*, V, 3. tertip, Ankara, 1969, s. 430-432.
242 *İskân Tarihçesi*, s. 39-40.
243 *TBMM Zabıt*, Devre: II, İçtima: II, c. VII/1, Ankara, 1975, s. 791.

Kuşkusuz, Ahmet Saki Bey ve onun gibi düşünenler, göçmenlere ilk aşamada mallarının tümünün karşılığının verilmesini istemekteydiler. Mübadele, İmar ve İskân Vekillerinden Mahmut Celal Bey (Bayar) göçmenlere geçici olarak terk edilmiş Rum mallarının yüzde 20'si oranında mal verilmesini, o tarihe kadar Türkiye'ye gelen ve sonra da gelecek olan göçmenlerin sayısıyla açıklıyordu. O tarihe kadar ülkeye 162.000 nüfus gelmişti ve bunlara büyük oranda emlak dağıtılmıştı. Oysa eldeki bu mallar, tedbirli bir düşünceyle göçmenlere verilmeliydi. Gelecek göçmenlerin orada bıraktıkları malların değerinin daha fazla olduğu düşüncesiyle, geçici mal dağıtma oranı yüzde 20 ölçüsünde tutuldu; böylece, ilk elde bu malların bütünüyle elden çıkarılması önlenerek, bundan sonra gelecek olan göçmenlerin zor durumda kalmamalarına çalışıldı. Bu oranın yüzde 20 olarak belirlenmesinin mantıksal bir açıklaması olmadığını vurgulayan Mahmut Celal Bey, yalnızca ihtiyatlı davranma düşüncesiyle ortaya çıkmış bir rakam olduğunu belirtmekteydi.[244] Mübadele uygulamasının etkin isimlerinden vekâlet müfettişi Ömer Lütfi Bey de aynı kanıdaydı: Bir gazeteye yaptığı açıklamada, bu oranı benimsemenin nedeninin, göçmenlerin Yunanistan'daki mallarının miktarını ve değerini kesin olarak bilememek olduğunu belirtiyordu.[245]

Göçmenlere mal dağıtılmasına ilişkin sık sık değişen kararlar, değişik uygulamalar, içinden çıkılamaz bir tablo ortaya koydu. Göçmenlerin terk ettikleri mallardan değeri yazılı olmayanların değerinin belirlenmesi, karşılığında verilecek malların saptanması, fırsatçı takımının bunlarda yaptığı ileri sürülen değişikliklerin ortaya çıkarılabilmesi büyük ölçüde gerçekleşemedi. Bu zorluk, mal dağıtımı işinin uzamasında etkin bir rol oynadı.

Bütün bu karmaşa ortamına tanık olan Cemil Zeki Bey (Yoldaş), ailesinin de benzer sıkıntılarla karşılaşmaması için babası Tevfik Efendi'ye gönderdiği bir mektubunda, şu satırları yazmaktaydı: "Evvela arzu ettiğiniz bir şehirde ikamet edebilmek için, arazileri kâmilen satıp gelmek lazım. Çünkü tefrik edilen mıntıkadan başka yerde iskân ettirmezler. Saniyen; araziye mukabil yalnız arazi verirler; mağaza vesaire vermezler. Salisen; bu havaliye (Bursa) gelen muhacirlere tatbik edildiğine nazaran, miktar itibarıyla verirler; kıymet nazar-ı itibara alınmaz. Rabian; benim fikrim, mümkün ise, vasati bir fiyatla her şeyi satıp gelmektir. Burada her şey ucuz... Hülasa; arzu ettiğiniz mahalde ve arzu ettiğiniz şerait dahilinde iskân etmek fikrinde iseniz, para ile geliniz. Oradaki düşkün fiyatlara bakmayınız. Burada öyle araziler vardır ki, binlerce dönümünü beş

---

244 *age*, s. 793.

245 *Cumhuriyet*, 7 Teşrinievvel 1924.

altı bin liraya almak mümkün oluyor. Halbuki, bize nerede olsa, yine verecekleri yüzelli-ikiyüz dönümdür."[246]

Fabrikaların nasıl verileceğiyle ilgili kurallar ise, hemen hemen hiç uygulanamadı. Benzer hükümlerden dolayı, fabrikalara ilgi azaldı; dağıtılan fabrikalar ise sonradan ortaklar arasında çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle büyük ölçüde işletilemedi. Göçmenlere yerleştirildikleri yörelerdeki terk edilmiş malların verilmesi gerektiğinden, İstanbul'da yaşanan "établis" sorunu, İzmir ve Samsun'un ekonomik durumu, Bursa'daki terk edilmiş malların yetersizliği gibi özel durumlar, buralara yerleştirilen göçmenlerin hakkı olan payı yeterince alamamalarının nedeni oldu. Bu haksızlıkların önüne ancak 7 Nisan 1926'da, malların dağıtımında yerleşim yörelerinden mal alma zorunluluğunun kaldırılmasıyla geçilebildi.[247]

Mal dağıtımıyla ilgili işlerin karışmasının en büyük nedeni, mübadele göçmenlerinin Yunanistan'daki mal varlıklarını gösteren mal bildirim belgelerinin düzensizliğiydi. Üstelik gelen göçmenlerin önemli bir kısmında, bu tür belgelerin bulunmadığı görüldü. Yunanistan'da, Türklere yönelik yoğun baskı nedeniyle, göçmenlerin önemli bir kısmı bu tür belgeleri düzenlemeye olanak bulamadan yola çıkmak zorunda kalmıştı. Yanlarına alabildikleri topraklarının ve diğer taşınmaz mallarının üzerindeki tasarruf haklarını gösteren tapu senetleri, şu ya da bu yolla ellerinden zorla alınmış, yırtılıp atılmış ya da yakılmıştı.[248] Ellerinde mal bildirimi belgeleri olan göçmenler ise, bu belgeleri kendileri doldurmuş olduğundan, bunların bir kısmı hakkında, içerdiği bilgilerin yanlış ve abartılı olduğuna ilişkin kuşkular belirdi. Öyle ki, bu yolla haksız biçimde büyük miktarda arazinin, Yunanistan'da az mal bırakan kişilerin eline geçtiğine çokça tanık olundu.[249] Buna karşılık, ellerindeki belgelerin yetersizliği yüzünden pek çok kişi de hakkı olan payı alamadı. Dramalı göçmen Balaban Hamdi, göçmenlerin bu yöndeki mağduriyetini bir yazısında pek hoş bir anlatımla dile getirir.[250] Cemil Zeki ise, babasına yazdığı bir başka mektubunda şunları söylüyor: "Hayatta, her şeyde müessir ve amil-i mutlak, para. Bazı gelen muhacirlerden oldukça para-

246 *AİİTEA*, Dosya No: 22, Belge No: 15.

247 *İskân Tarihçesi*, s. 48-49; bunun için, göçmenin yerleştirilmiş olduğu yerde beş yıl süreyle sürekli oturmuş olması koşulu aranmıştır.

248 Başvekil İsmet Paşa'nın açıklaması: *TBMM Zabıt*, Devre: II, İçtima: I, c. III, Ankara, ty, s. 328-329.

249 Tesal, "Türk-Yunan...".

250 *Ahali*, 6 Temmuz 1924.

lı olanlar, o kadar büyük istikbal, suhulet ve muavenete mazhar oluyor ki, şayan-ı hayrettir. Mesela iskân mıntıkası isterse Diyarbakır çölünde olsun. Bursa, İzmir ve nereye olursa olsun, gider oranın memurinine ve...: 'Ben hükümetten hiçbir şey istemiyorum. Yalnız evleri harap olan filan köyde bana arazi veriniz. Hane inşaası, vesair her hususu bana ait', (der). Bir yahut azami iki mükellef saymakla bahşişte bulunursa, şeker gibi ömrü oluyor /Ah felek. Mamafih, beyanname ile de gelirsen ayrı vaziyet. Yalnız parasızlara mahsus olan o kabaca muamele: 'İskân mıntıkanız filan yerdir. Bir yere kımıldamayacaksın'. Ama harap imiş; ne olursa olsun."[251]

Göçmenlerin elinde, Yunanistan'daki mal varlığını gösteren değişik belgeler bulunuyordu; ama bunların çoğu, bu malın niteliğini ve büyüklüğünü gösterecek bilgilere sahip değildi. Üstelik bu belgelerin çoğunun geçerliliğinin devam edip etmediğini belirlemenin de olanağı yok gibiydi. Kökenleri çok eskiye dayanan vakıfnameler, mülknameler, temessüt belgeleri, zaim ve sipahi senetleri, terhinat senetleri, Selanik'in yangın yerlerine ait bonolar, icar ve isticar mukaveleleri gibi belgelere dayanarak hükümetin kendilerine mal vermesini umuyor ve istiyorlardı.[252] Bütün bu belgeler, onların Yunanistan'da mal varlıkları olduğunu yaklaşık olarak gösteriyordu; ama, ne ölçüde geçerli olduklarını anlayabilmek için, hepsinin tek tek incelenmesi, "eşkal ve merasime tabi tutulmaları" koşuldu. Bu da büyük bir uğraşı ve büyük bir zaman demekti. Bu nedenle, örneğin terhinat dairelerinden onaylanmayan belgeler için yüzde 20, onaylı olanları için yüzde 40, kişisel tanıklığa dayalı mahkeme ilanları için yüzde 20, bunların dışında kalan belgeler için de yüzde 40 oranında mal dağıtımı yapıldı. Çoğu zaman, bazı belgelerin gerçek içeriğini belirlemek hükümetler arasında uzun yazışmalar gerektirdi, bu da göçmenin mal sahibi olmasını geciktirdi.

Kimi tapu senetlerinde ise, birkaç kuşak boyunca "intikal" işleminin bulunmadığı gözlemlendi. Pek çok göçmen, atalarından kalan taşınmazlarla ilgili tapu senetlerini işleme sokmak istedi. Üstelik bu tapulardaki malın parasal değeriyle ilgili bildirim, düzenlendiği tarihin oranını belirtmekteydi. Örneğin, pek çok tapuda 1281 (M. 1865) tarihine ait parasal değerler kayıtlıydı. Bu senetlerin sonradan bir işleme sokulup sokulmadığını belirlemenin olanağı olmadığı gibi, senette belirtilen malın, mübadelenin uygulandığı dönemdeki parasal değerinin altın olarak ne olduğunu belirlemenin olanağı da yoktu. Kabaca yapılacak bir işlem, büyük

---

251 *aga*, Dosya No: 22, Belge No: 18.
252 *İskân Tarihçesi*, s. 47.

olasılıkla ya göçmenin hakkını yitirmesine ya da bunun tersi olarak haksız kazanç elde etmesine neden olabilirdi.[253]

Bireysel açıdan yaşanan bu karışıklık, Yunanistan'da terk edilen Türklere ait taşınmazların toplam parasal değerini saptamayı da zorlaştırdı. Terk edilen bu malların parasal değerini saptamanın zorluğu yanında, bu mallara karşılık olarak, göçmenlere dağıtılan toprakların aile başına ortalaması Türkiye'deki toprak mülkiyetleri ortalamasına göre, hiç de küçümsenebilecek bir oran değildi. Her şeye rağmen, yine de verilen bu toprakların küçük parçalara ayrılması, verimi azaltıcı yönde, olumsuz bir etkendi.[254] Türklerin Yunanistan'da bıraktıkları tarım topraklarıyla, Rumların Türkiye'de bıraktıkları tarım toprakları arasında ne tür, ne de oran yönünden uygunluk bulunabilir. Tarım ekonomisi açısından, bu eşitsizliğin de Türkiye için bir kayıp olduğu açıktı. Mal dağıtımı işleri, yerel düzenleme kaydıyla yapıldığından, uygun ve eşitlikçi bir zemin oluşturmak olanaksızdı. Örneğin, Rumeli'de İzmir ve Aydın'ın üzüm ve incir alanlarına eşdeğer alanlar olmadığı için, gelen göçmenlere, bıraktıkları toprağa eşdeğerde toprak verilmesi de mümkün olmadı. Göçmenlerin yerleştirildikleri tarım toprakları yönünden, iklim koşulları, yöreye uygun tarım türleri ve ürün çeşitleri gibi konulara genel yaklaşıldı. Bu nedenle, göçmenler birçok yönden geride bıraktıkları mallara eşdeğerde yeni mala sahip olamadılar.[255]

2. Göçmenlere Üretim Araç Gereçleri Yardımı, Sermaye Edindirme Kolaylığı ve Kredi Olanakları

Toprak dağıtılmasının ardından, göçmenlerin üretime girebilmeleri için, araç gereç yardımı ile sermaye ve kredi olanakları da gerekiyordu. Mübadele sözleşmesi çerçevesinde, göçmenlerin yanlarında taşıyabilecekleri her türlü araç gereci Türkiye'ye getirebilmeleri serbest bırakılmıştı. Oysa, göçmenlere tanınan bu özgürlük, fiilen pek mümkün olamıyordu. Taşıma zorluklarının yanında, savaştan sonra Yunanistan'ın içine düştüğü bunalım ile Türklerin elindeki malların müsadere edilmesi ve büyük ölçüde Yunanistan'a yığılmış olan Rumlara verilmesi, göçmenlerin yanlarında mal getirememesinin başlıca nedeniydi. Getirilebilenler ise, göçmenlerin güncel yaşam içindeki etkinliklerini kolaşlaştıracak nitelikte değildi. Hükümetin konu üzerine eğilerek birtakım önlemler alma-

253 *age*, s. 47.
254 Giray, "Türkiye'de Göçmen ...", s. 26.
255 *İskân Tarihçesi*, s. 46.

sı gerekiyordu. Hükümetin bu konuda, bütçe olanaklarından başka el attığı bir diğer kaynak da, Rumların Türkiye'yi terk ederken bırakmış oldukları taşınabilir mallardı. Buğday, mısır, arpa, darı ve burçak gibi tarım ürünleri ilk aşamada hükümet emrine alınmış, sonra da bunlar büyük ölçüde yerleştirilen göçmenlerin tohumluk gereksinimlerini sağlamak için kullanılmıştı.

Bahar aylarında göçmenlerin üretici konuma geçmelerini sağlamak için dağıtılan terk edilmiş toprakların bir an önce işlenmesi gerekiyordu. Yerel mülki ve idari yöneticilerin de önayak olmasıyla, bu toprakların önemli ölçüde yerli köylüler tarafından "imece" yöntemi ile sürülüp-ekildiğine tanık olunmaktaydı.[256] Bu aşamada toprak verilen göçmen ailelerine, tohumluk tahıl da veriliyordu. İskân Kanunu'nun öngördüğü biçimde, yerleştirilen göçmenlerden yardıma gereksinecek derecede yoksul olanların üretime geçiş süreçlerini hızlandırmak için, çift sürmeyi kolaylaştıracak malzeme dağıtılmıştı. Bu tür ailelerden çift hayvanı bulunmayanlara, her aile için bir ya da iki baş büyükbaş hayvanla, gereksinim derecelerine ve tarım yapılacak arazinin büyüklüğüne göre, "aynen ya da bedelen" tarım araçları ile tohumluk ya da bunların parasal karşılığı dağıtılmaktaydı. Bu göçmen ailelerinden, verilen malzemeleri satmayacaklarına ve ellerindeki toprağı ekip biçme dışında başka bir amaç için kullanmayacaklarına ilişkin, içinde yer aldıkları yeni topluluğun ihtiyar heyetlerinin önünde ve onların onayıyla birer "kefaletname" alınıyordu. Bu yardımın mal olarak yapılmayıp, parasal olarak yapılması durumunda, her aileye tohumluk için 75, çift hayvanları için 100 ve tarım araç gereci için 50 liraya kadar para verilmesi kararlaştırılmıştı. Bu yardımdan yararlanabilenler yalnızca yoksul göçmenlerdi. Kimlerin yardıma gereksinimi olduğunun saptanması, listeler düzenlenmesi ve "ayni olarak" dağıtılacak yardımların satın alma yoluyla ya da başka bir biçimde sağlanması görevi, İmar ve İskân Komisyonları'na verilmişti. Yapılan bu yardımlar karşılığında, göçmen ailesinden borç senetleri alınıyordu. Senetlere düşülen düzenleme tarihinden bir sene sonra başlamak üzere ve beş yıl içinde, göçmene verilen malların bedelinin ve nakit olarak verilen paranın, on taksit olarak geri alınması yoluna gidiliyordu.[257]

Göçmeni faizsiz borçlandırma biçiminde yapılan bu tür yardımların, sürekli iaşe edilen, atıl, tüketici konumundaki bir kitleyi, bir an önce üretime katkıda bulunacak konuma getirmekte, olumlu bir rol oynadığı

256 *Hakimiyet-i Milliye*, 5 Şubat 1924.
257 *İskân Tarihçesi*, s. 27-28.

açıktı. Gerçi, bu aşamada da önemli sorunlarla karşılaşılıyordu,[258] ama her şeye rağmen bu uygulama, göçmenler için itici bir güç oluyordu. Bu malların alınması, göçmenlere dağıtılması, para yardımında bulunulması işinde Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, özellikle Ziraat Bankası'ndan yararlanıyordu. Banka şubeleri aracılığıyla göçmenlere kredi verilmekteydi.[259] Komisyonlar gazetelere ilanlar vererek, göçmenlere dağıtılacak malzemenin satın alınması yoluna gidiyorlardı. Örneğin bir ilan şöyleydi: "Muhacirine tevzi edilmek üzere, ziraate elverişli, peşin para ile bargir, ester ve öküz mübayaa edilecektir. Hayvanatı olup da satmak isteyenlerin pazartesi ve çarşamba günleri, İzmir İmar ve İskân Mıntıka Müdüriyeti'ne müracatları..."[260]

Cevat Geray araştırmasında, 1923-1933 yılları arasında, tarımla uğraşan göçmenlerin üretici duruma gelmeleri için yapılan yardıma genel olarak bakar ve yapılan bu yardımları toprak, kredi, tohumluk ve tarım araçları olarak gruplandırır.[261] Geray'ın aktarmasına göre, belirtilen yıllar arasında, bağ ve bahçelerle birlikte 157.736 aileye, 6.258.928 dönüm kültür toprağı verilmişti. Bunun aile başına ortalaması 39,6 dönümdü. Ayrıca 20 araba, 2 tırmık, 20 çayır makinesi, 5 orak makinesi verilmişti. *İskân Tarihçesi*'ne göre ise, göçmenlerden tarımla uğraşanlara 7.618.000 kilo tohumluk zahire türü, 27.501 adet pulluk, 41.253 adet çeşitli tarım araç gereci, 12 adet traktör, 19.070 kilo kükürt ve göztaşı, 22.994 baş çift hayvanı dağıtılmıştı. Doğrudan araç gereç değil de, "nakit" olarak göçmenlere verilen paranın tutarı, 15.238 liraydı.[262] Bu verilerden, yardımın büyük oranda "ayni" olarak yapıldığı anlaşılmaktadır.

---

258 Cemil Zeki (Yoldaş), mübadele göçmenlerinin bu süreçteki sorunlarını babasına 12 Nisan 1924 tarihli mektubunda şöyle anlatıyor: "Kırk okka arpa için, üç-dört, hatta on gün kadar hükümet kapısında dolaştıktan başka, bu verilecek en adi, bağ budamaya mahsus bir bıçak için bile kefalet-i müteselsile senetler yapmak; bilmem daha neler de neler... Hem gülünecek ve hem ağlanacak ifadeler. Bunların doğru olduğunu acı hislerle re'y-el-ayn müşahede edeceksiniz. İki ay kadar evvel sapan verdiler, hâlâ daha öküz vermediler. Bu verilenler, hepsi taksitle, üç senede (Cemil Zeki bu süreyi üçyıl olarak belirtmekle yanılmıştır) ödenmek şartıyla veriliyor; aksi takdirde müddet-i muayyenesinde ita edemeyenin derhal bakar [sığır] ile hazırı satılır... Teessürüm çoğaldı. Artık sizin kalbinizi kanatmak istemiyorum": *AİTTEA*, Dosya No: 22, Belge No: 18; "Muhacirine şimdi verilen... beher haneye kırkar okka arpa, kırkar okka buğday tohumluk olmak üzere, birer bağ bıçkısı, birer pulluk (öküzsüz)": *aga*, Dosya No: 22, Belge No: 16.

259 *İskân Tarihçesi*, s. 28.

260 *Ahenk*, 24 Mart 1924.

261 Geray, *agm*, s. 26-27.

262 *İskân Tarihçesi*, s. 139.

Yalnızca İzmir'de, 1924-1926 yılları arasında göçmenlere dağıtılan tarım araçları, çift hububatı ve tohumluk oranının sayısal dökümü şöyleydi: 169.177 kıyye arpa, 6.050 kıyye mısır, 5.034 kıyye yulaf, 4.763 kıyye burçak, 935 kıyye susam, 611 kıyye pamuk çekirdeği, 818 adet pulluk, 448 baş çift hayvanı.[263]

Yardıma gereksinimi olan göçmenlere tohumluk, çift hayvanı ve tarım araç gerecinin verilmesi işlemine "terfih" deniyordu. Terfih işlemlerinin düzenli ve olabildiği ölçüde adil biçimde gerçekleştirilebilmesi için, her yerleşim yöresine birer tarım uzmanı gönderilmişti. Mustafa Necati bu girişimi: "Doğrudan doğruya vekâletin bu muhacirlere vermiş olduğu hayvanatı, tohumları, alât ve edevatı istihlak etmeyerek, müsmir bir surette kullanmaları içindir" sözleriyle değerlendirmekteydi.[264] Oysa yine Mustafa Necati'ye göre, iş göçmenlere bu malları dağıtmakla ya da para vermekle gerçekten de çözümlenebilmiş değildi; pek çok göçmenin yaratılan bu olanakları bilinçsizce kullandıkları çokça görülüyordu.

Göçmenlerin büyük bir çoğunluğunu oluşturan çiftçiler için bu tür kolaylıklar sağlanmışken, hemen üretime geçemeyerek geçim darlığına düşmüş olan sanatkâr göçmenler için de, İcra Vekilleri Heyeti 30 Nisan 1924 tarihinde benimsediği bir genelge ile kredi ve sermaye yaratma konusunda önemli bir adım attı. Buna göre, her sanat sahibi için, sanatının türüne göre, geçici olarak bir dükkân, fırın ya da imalathane olarak kullanmaya uygun bina verilmesi, bunun karşılığında göçmenden kira alınmaması uygun görülmüştü. Bu sanatkârlar içinde muhtaç durumda olanlara, gerekli araç gerecin, mıntıka müdürlerinin başkanlığındaki sorumlu muhasebe birimiyle, iskân ve iaşe memurlarından ya da ticaret odalarının üyelerinden oluşan bir kurul aracılığıyla sağlanıp göçmenlere dağıtılması öngörülüyordu. Ayrıca, sanatkârlara verilecek araç gerecin parasal oranlarının şu rakamları aşmaması koşulu benimsenmişti: Duvarcı, taşçı, mermerci, oduncu ve kömürcülere 25 lira; dülger ve silicilere 40 lira; camcı, aynacı, kornejci ve berberlere 50 lira; tenekeci, sıvacı, bakırcı, nalbant, sarac, semerci, terzi, döşemeci, vurucu ve hallaçlara 75 lira; kayıkçı ve balıkçılara (ikisi birarada olmak koşuluyla), demirci, dökmeci, kunduracı, aşçı ve kasaplara 100 lira; doğramacı, marangoz, ağaç tornacısı, oymacı, ağaç modelcilerine 125 lira; araba yapımcısı, at ve arabası olan arabacı, dokumacı, fırıncı, tornacı, tesviyeci, makineci ve eczacılara 150 lira...

263 *İİV1926*, İskân İşleri Böl.

264 *TBMM Zabıt*, Devre: II, İçtima: II, c. VII/1, Ankara, 1968, s. 1041.

Bunların içinde söz edilmeyen sanat sahiplerine gereken araç gerece göre, yapılan bu ayırım göz önüne alınarak, imar ve iskân komisyonlarının belirleyeceği oranda yardımda bulunulması öngörülmekteydi. Bunların içinde gösterilen meslekte, henüz usta olmayıp da usta yanında çalışmış ve çırak devresini geçirmiş kalfalara, bu oranların yarısı verilmekteydi. Eğer terk edilmiş malların toplandığı ambarlarda, bu gibi işlere yarayacak araç gereç varsa, bedeli belirlenerek, gereksinimi olan göçmene veriliyordu. Bu bedel, göçmene verilmesi gereken paradan düşülmekteydi. Yardıma muhtaç göçmenlere ilişkin listeler, ihtiyar heyetleri tarafından düzenlenmekte, imar ve iskân komisyonları ya da vilayet müdürleri tarafından onaylanmaktaydı. Bu listelerde, göçmenlerin sayısı, isimleri ve memleketlerinde öteden beri ilgilendikleri sanat türleri belirtilmekteydi. Göçmenler kendilerine verilen ya da parası ödenerek alınmış olan araç gereci satmayacaklarına ilişkin bir kefaletname düzenleyerek vekâlet komisyonlarına vermekteydiler. Yapılan bu yardımın türü, kredi olarak belirlenmişti. Verilen parayı ya da araç gerecin parasal karşılığını göçmen, bir sene sonra başlamak üzere, üç senede ve altı aylık dilimlerden oluşan altı taksitte Ziraat Bankası'na ödemekle yükümlü kılınmıştı.[265]

Bu kurallar içinde, hükümetçe verilmiş kredilerin, tek başına göçmeni mesleğinin gereklerini yapacak ortamı yaratmaya yetmeyeceği açıktır, ancak kolay ve faizsiz ödeme koşullarıyla göçmen için yine de itici bir güç ve moral kaynağı olduğu görülür. Önemli olan, bu güç ve kaynağı ekonominin gerekleri içinde kullanabilmektir. Görülen o ki, köydeki göçmen kente yerleştirilen göçmene göre, bu yönden biraz daha şanslı gibiydi. Çünkü, küçük el sanatlarının, tarım sektörüne göre hükümet programlarında arkada kaldığı görülmekteydi. Bunda hem göçmenlerin çoğunluğunun kırsal kesimlere kaymış olması, hem de Türkiye'nin dünya ekonomisi içindeki yeni ekonomik tercihleri etkili olmuştu. Türkiye'den ayrılan yerli Rumların, geride bırakmış oldukları tarım topraklarının yerli Türklerin elindeki topraklara göre kentlere daha yakın olması nedeniyle, bu yakınlıktan edinilen çok yönlü kazanç bu kez büyük ölçüde kırsal kökenli göçmenlerin olmuştu. Uzun vadede, kentler büyüdükçe göçmenlerin elindeki toprakların değerlenmesi, konunun önemli başka bir boyutunu göstermekteydi.

---

265 *Ahali*, 9 Haziran 1924.

F. GÖÇMENLERİN KARŞILAŞTIKLARI GENEL SORUNLAR VE YENİ İÇ GÖÇLER

Mübadele göçmenleri Türkiye'ye gelmeye başladıktan sonra, genel sorunlarıyla ilgili yakınmalar sık sık dile getirilir olmuştu. Gerek meclis-te hükümete yöneltilen eleştiriler, gerekse basında göçmenlerin pek kötü koşullarda yaşamaya zorlandıkları yönündeki haber ve yorumlar, kamuoyunun gündeminde ilk sırada yer almaktaydı. Göçmenlerin Türkiye'ye gelmeye başladığı sırada, pek sefil halde Türk topraklarına yığıldıkları yolundaki haberler gazetelerde yayımlanırken, bir süre sonra bu içerikteki haberlere, göçmenlerin sahipsiz kaldıkları, hükümet memurlarının onlara sahip çıkmadığı, hatta kötü davrandığı, ilgili makamların göç konusundaki deneyimsizliği, ilgisizliği ve beceriksizliği gibi yakınmalar eklenmişti. İlk başta, göçmenlerin perişan görüntüsünden Yunanistan'daki baskı politikası sorumlu tutulur ve bu bir duygusal tepki ve ulusal coşku ile dile getirilirken, durum zamanla iç siyasal odaklaşmaların hesaplaşma zemini haline gelmişti.

Kuşkusuz mübadele uygulamasının sonucunda Türkiye'ye getirilmiş yarım milyona yakın insanın son derece güç koşullar altındaki yolculuğu, beslenmesi, terk ettikleri topraklarındaki toplumsal ve ekonomik yaşamlarına uygun yerleşim yörelerinin saptanması, yerleştirilmeleri, üretici bir yaşam standardına kavuşturulup, kredi ve araç gereç yönünden zenginleştirilmeleri çok çetin ve kapsamlı sorunlardı ve yoğun bir ilgiyi ve uğraşıyı gerektirmekteydi. Dünya tarihinin yazmadığı "cebri" biçimde, "emval ve insan mübadelesi" gibi yeni ve zorlu bir iş için -hele Türkiye'nin genel durumu düşünülünce- alınacak kararların tam bir başarıyla uygulanmasına olanak yoktu.[266] Bu nedenle, kimi aksamaların ve yakınmalara neden olacak görüntülerin ortaya çıkması doğaldı. İlk başta, yapılabilecek hazırlıklar tamamlanmadan, göçmenlerin büyük gruplar halinde "fevren" getirilmeleri ihtiyacı, yapabilecekleri de büsbütün azaltmıştı.[267]

Mübadele göçmenlerinin Türkiye'ye getirilişlerini ve yerleştirilmelerini zorlaştıran temel sorun, parasal kaynakların ve olanakların yetersizliğiydi. 1923 yılından 1929 yılına dek, göçmenlerle ilgili her türlü sorunun çözümüne ayrılan kaynağın toplam tutarı, 28.018.352 liraydı. Bu paranın harcanabilen kısmı ise, ancak 16.831.876 liraydı. Türkiye'de bütçe olanaklarının sınırlı oluşu, parasal harcama yapmaya yetkili olan kuruluşları, olabildiği ölçüde tasarrufa itmişti. Her yerde ve her konuda egemen

---

266 *İskân Tarihçesi*, s. 12.
267 *age*, s. 12.

olan parayı tasarruflu kullanma düşüncesi, sonunda göçmenlerin sıkıntılı bir yaşam sürecine girmelerine neden olmuştu. Bu paranın yıllar içinde harcanan miktarları ise; 1923'te 5.228,415, 1924 yılında 5.199.390,1925'te 2.808.695, 1926 yılında 889.930, 1927 yılında 1.008.713, 1928 yılında 725.949; 1929 yılında da 970.784 liraydı. Onarılan, yeniden yapılan evlerle, yeniden kurulan örnek köyler için harcanan toplam para, 1.786.684 liraydı.[268] Ülkenin o günkü görüntüsüne bakılacak olursa, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin yetki ve görev sınırları içinde, en az 15.000 yeni ev yaptırmak gereği kendisini gösteriyordu.[269] İki odası, bir tuvaleti, samanlığı ve ahırı olan tek bir ev için 500-600 liradan 15.000 ev için toplam 7.500.000-9.000.000 liralık bir harcamaya gereksinim vardı.[270] Üstelik, gereksinim duyulan paranın kaynağı, ulusal sermaye niteliğini taşımaktaydı. Kimi kesimlerde, ulusal sermaye ile bu ağır yükün altından kalkılmasının olanaksızlığı göz önüne alınmış ve yabancı sermayenin de, bu alana çekilmesi yolunda önerilerde bulunulmuştu. Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında, yabancı sermayenin ülkenin başına açmış olduğu büyük dertlerin, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşunda emeği geçen insanların yaşadıkları taze anıları oluşturuşu, yabancı sermayeye çok temkinli bakılmasının başlıca nedeniydi. Ama, yabancı sermayeye gereksinim duyulduğunu dile getirenlerin sayısı hiç de az değildi. Örneğin, İstanbul'da yayımlanan *İleri* gazetesinde Subhi Nuri (İleri) "Kar Yağarken" başlıklı yazısında şunları yazmaktaydı: "Şu kışın Türk ahalisine ve muhacirlere yaptığı nüfus ve mal ve kâr zararlarını düşündükçe, bir saat evvel ecnebi sermayesiyle anlaşmamızın elzem olduğuna kani oluyorum. Çünkü bu hal, böyle devam edemez. Muhacirlerimizi, köylülerimizi bulundukları sefalet halinden kurtarıp, medeni birer müstahsil haline koymak için ecnebi sermayesine kapılarımızı açmalıyız. Ecnebi sermayesi sayesinde biz beş on senede kendimize gelir, topraklarımızdan milyonlar çıkarır ve ahalimizi mesut ederiz. Dua edelim de, bu kış Türk'ün son felaket kışı olsun. Bundan sonraki senelerde ise, yurdumuz ve ahalimiz hep terakki etsin ve mesut olsun."[271]

Mustafa Necati, göçmenlerin kötü durumda olduklarına ilişkin eleştirilere verdiği yanıtta, konunun parasal sıkıntılarla ilgili yönüne ve göçmenlerin ne derece zor koşullarda Türkiye'ye gelmiş olduklarına dikkat

---

268 *age*, s. 135, 140.

269 Mustafa Necati'nin açıklama ve yorumları için bkz. *TBMM Zabıt*, Devre: II, İçtima: II, c. X, Ankara, 1975, s. 46.

270 *age*, s. 46.

271 *İleri*, 25 Kânunusani 1924.

çekmekteydi. Belirttiğine göre, Türkiye'ye gelen göçmenlerden köylü olanların çoğunun aleti-edevatı yoktu. Çoğunun nihayet 15-20 günlük iaşesini sağlamaya yetecek parası vardı; onları da kısa sürede harcamış, "aç bir vaziyete" düşmüşlerdi. Çoğunun sırtında gömlekten, ayağında çarıktan başka bir şey bulunmuyordu. Bir çift hayvanı aşağı yukarı 120 liraya alınabilmekteydi. En az bir pulluk, kürek, orak, tırpan gereksinimi her köylü göçmen ailesi için vardı; bunları almak için en az 100 liralık harcama yapmaları lazımdı... Ortalama 20 kile buğdayı tohumluk yapmak zorunda olan göçmenler, yalnızca bu orandaki buğdayı alabilmek için, yaklaşık 80 lira bulmalıydılar. Kısacası, çok şeyi devlet sağlasa bile, bir köylü aile için 750 lira para harcamak gerekirdi. Bu ise, 15.000.000 lira gibi, büyük bir para kaynağını bulmak demekti. Oysa, devlet bütçesi hazırlanırken, değinilen harcama kalemleri için ayrılmış olan para, ancak 750.000 lira kadardı.[272]

Türkiye'nin bütünüyle karşı karşıya olduğu altyapı, pahalılık, sağlık, işsizlik vb sorunların, bu sorunları yaşayan topluma katılan göçmenleri etkilememesi olanaksızdı. Örneğin, o dönemde, göçmenlerin yoğun olarak yerleştirildikleri Ege Bölgesi'nde, uzun yıllar boyunca bölgede yaşayan insanları etkilemiş olan malaryanın (sıtma), gelen mübadele göçmenlerini de etkilemesi kaçınılmazdı. Gerek Menderes ve gerekse Gediz nehirlerinin, yağmurun bolca yağdığı mevsimlerde taştığı, çevresinde büyük hasarlara yol açtığı görülüyordu. En önemlisi ise, bu taşkınlar büyük bataklıkların oluşmasına, dolayısıyla sivrisineklere ve sıtmaya yol açıyor, göçmenleri etkiliyordu.[273] Ayrıca bölgede çiçek, verem, kızamık gibi salgın hastalıklara da sıkça rastlanmaktaydı. Kimi yerlerde, pek yaygın olan sıtma yüzünden, bazı dönemlerde çocuk ölümlerinin yüzde 90'ları bulduğu görülmekteydi. Normal ölümler de dikkate alındığında nüfusun değil artması, sabit kalması bile olanaksızdı. Bu nedenle, 1924 yılında hazırlanmış olan resmi raporlarda, yörenin bu korkunç durumu üzerinde durulmakta ve kimi köyler için; "Ak saçlı ihtiyarlara tesadüf edilemez" denilmektedir.[274]

Göçmenler arasında görülen en yaygın hastalık da malaryaydı. Hastalığın önüne geçebilmek için, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti 800 kilo kadar kinin almış, doktorlar görevlendirilmişti. Ne var ki, sıtma ile sa-

---

272 *age*, s 46; Cemil Zeki de (Yoldaş), babasına yazdığı bir mektubunda, Bursa'da bir göçmen ailesinin gereksinim duyup alması gereken bir beygirin 80, öküzün 70, at arabasının ise 150-200 lira olduğunu belirtiyor: *aga*, Dosya No. 22, Belge No. 16.

273 *1340 Senesi İzmir Vilayeti'nin Sıhhî, İçtimaî Topografyasına Ait Malumat*, s. 11-15.

274 *age*, s. 1.

vaşıma ancak 1924 yılı sonunda başlanabildi.[275] Bu süre içinde ise, pek çok sayıda göçmen sıtma yüzünden perişan olmuştu. Öyle ki, 1924 yılı kasım ayında Samsun'un Havza İlçesi'ne yerleştirilen göçmenlerin perişanlığı üzerine bilgi veren bir gazete, çadırlar içinde, o soğuk mevsimde barınmaya ve günlük yaşamlarını sürdürmeye çalışan göçmenlerin büyük kısmının sıtmaya yakalanmış olduklarını ve bu hastalığın bütün şiddetiyle devam ettiğini belirtmekteydi.[276]

1924 yılının sonunda, özellikle Samsun ve yakın çevresindeki göçmen yerleştirme işlerinin hiç de iyi yürümediği gibi genel bir kanı oluşmuştu. Mahmut Celal Bey'den (Bayar) sonra, Mübadele, İmar ve İskân Vekilliği'ne getirilmiş olan Refet Bey'in (Canıtez), Samsun ve çevresinde yapmış olduğu incelemelerden sonra, gördükleri ve tanık oldukları nedeniyle istifa etmesi gerektiğini belirten *Haber,* mübadele göçmenlerinin durumu üzerine şunları yazıyordu: "Vekil-i hâzır Refet Beyefendi de hali gördüler. İskân umurunun bundan daha fena tedvir olunamayacağına kanaat getirerek şehrimizden ayrıldıklarını zannediyoruz. Müşarün-ileyh hazretleri de, islah imkanı görmezlerse istifa edip, vebalden kurtulurlar. Fakat biçare muhacirler sefaletten ve hastalıktan kurtulamazlar. Her gün kucakta, koltukta, tahta parçası üzerinde, tabutla geçirilen masum çocukların cesetlerine yüreği üzülmeksizin bakmak kabil değildir. En aşağı bir tahminle muhacirin itfalinde yüzde elli vefiyat vardır. Büyükler de buna yakındır. İskân edildi diye ovaların ortasına atılıveren muhacirler sürünüyor. Hastalıktan inliyor. İskân tababeti hiç mi hiç bir şey yapmıyor... Memleketimizi imar ve iskân için getirdiğimiz bu biçare kardeşlerimizle hükümetimizin ciddiyetle alakadar olmasını isteriz. Muhacirlerin hali pek ağlanacak derecededir. İskân mıntıkalarının hepsinden şikayetler yükseliyor. Ne yapılacaksa şimdiden yapılmalı. Bir sene sonra muhacirin mezarlığından başka memlekette bir muhacir varlığı kalmaz."[277]

Cumhuriyet gazetesinde ise bir muhabirin gözlemleri "Muhacirler Ölüyor" başlığıyla yayımlanmıştı. Yazıda belirtildiğine göre, Samsun civarında, Canik Köyü'ne yerleştirilmiş 180 ailelik göçmen grubu içinden, 103 nüfus sıtma yüzünden ölmüştü. Gazete, haberin doğruluğundan kesinlikle emin olduklarını belirtmekte ve bölgede bir türlü göçmenlerin iyi koşullara kavuşturulamadığını, pek çok köyde göçmenlerin açıkta kaldığını, ev yaptırma girişimlerinin de, olumlu bir so-

---

275 *TBMM Zabıt*, c. IX, s. 59.
276 *Haber*, 18 Teşrinisani 1924.
277 *Haber*, 17 Eylül 1924.

nuç vermediğini vurgulamaktaydı.[278] Köşesindeki "İskân İşleri" adlı yazısında bu habere dayanarak yorum yaptığı anlaşılan Yunus Nadi ise şunları söylemekteydi: "Henüz iskân muameleleri ikmal edilemeyen ne kadar muhacir vardır ve bunlar nerelerdedir? Bunların mikdarını sahih olarak tesbit etmek bize göre kolay ve mümkün olmasa da, feryatların geldiği semtler itibarıyla az çok nerelerde olduklarını biliyoruz. Hemen her taraftan az çok şikayet avazesi aksediyor. Fakat, mesela Samsun taraflarındaki iskân işlerinin bidayetinden nihayetine kadar ve hatta şimdiye kadar pek berbat bir halde cereyan etmiş olduğuna hükümde tereddüt etmiyoruz. Bize temin olundu ki, hâlâ bugün Samsun kumsallarında, yük denklerinin üstüne kilim ve battaniye örterek vakit geçiren ve iskânlarını bekleyen bir hayli muhacirler vardır ve bunlar içinde de -pek tabiî olarak- telefat vardır. Tahmin olunur ki, Samsun'a giden muhacirlerin ekserisi tütüncü insanlardır. Ve onlar, tahminen öyle olduklarından dolayı oraya sevk edilmiş olacaklardır. Hâlâ deniz kıyılarının kumluklarında vakit geçiren bu zavallıların bu seneki müstahsilliklerinden geçtik. Gelecek seneki vaziyetlerinin bile şüphede bulunduğunu kabul etmek çok elim ve feci bir zarurettir. Çünkü gelecek sene ziraatinin nadasları olsun, bu seneden yapılacaktır."[279]

Gelen göçmenlerin önemli bir kısmı, Yunanistan'daki toplumsal ve ekonomik durumlarını sağlayacak olanaklara kavuşamazken, küçük bir azınlığın haksız kazançlarla servetlerine servet kattıkları görülmekteydi. Ömer Dürri Tesal'ın da belirttiği gibi, bazı açıkgöz mübadiller, "tevfiz ve tasfiye" görevlilerini sahte "kıymet takdiri beyanları ile ikna ve itma ederek" Yunanistan'da bıraktıkları taşınmazların çok üstünde mala sahip olmuşlardı. Yine mübadeleye dahil olmayan kişilere verilen bonoların üzerinde "spekülasyon" yapmak suretiyle, pek çok kişinin servet sağladığı görülüyordu. Yunanlıların neden olduğu yıkımlar yanında, bu tür yolsuzluklar da, "devlet ve hakka" saygılı mübadele göçmenlerini büyük zararlara uğratmıştı.[280] Sabahattin Ali, mübadele göçmenlerini konu ettiği ünlü "Çirkince" adlı öyküsünde, kahramanlardan birisini şöyle konuşturuyordu: "Göçmenlerin çoğu meteliksizdi. Para yedirip işlerini gördüremeyince, hepsi bir yana dağıldı. Rumeli'de koca çiftlik bırakan bir adama, yüz ağaç zeytin düşmedi de, köyünde bir baskısı olan burada üç fabrikaya sahip çıktı."[281]

---

278 *Cumhuriyet*, 14 Eylül 1924.
279 *Cumhuriyet*, 15 Eylül 1924.
280 Tesal, *agm*, s. 305 (52), dn. 1.
281 Sabahattin Ali, *age*, s. 17.

Koşulların olumsuz yönde zorlamasıyla, kimi göçmenlerin uğraşı türlerini uygulayamayacakları yörelere yerleştirilmeleri, üretim yönünden önemli kayıplara neden olmaktaydı. Türkiye'yi terk eden çiftçi Rumlarla, Türkiye'ye gelen Müslüman göçmenlerin hem sayısal oran hem de nitelik yönünden terk etmiş oldukları topraklar arasındaki büyük fark, bunun başlıca nedeniydi. Bu kaygı sürekli olarak duyulmuştu. Aralık 1923'te, İzmir'in Bornova İlçesi'nin Ziraat Mektebi'nde, Batı Anadolu Ziraat Müdürlüğü ile Ziraat Mektebi üyelerinden oluşan küçük bir kongre toplanmıştı. 1923 yılının üzüm, incir ve tütün üretim ve pazarlamasında şanssız bir yıl olmasından dolayı, alınması gerekli önlemler üzerinde durulmuştu. Gelecek olan mübadele göçmenlerinden bu işlerden anlayanların, İzmir ve çevresine yerleştirilmesinin pek yararlı olacağı vurgulanmıştı. Genel amaç, bilinçli ve teknik donatımı olan Türk çiftçisi yaratmak olduğundan, Bursa, Manisa ve özellikle de İzmir gibi terk edilmiş bağların çokça bulunduğu yerlerde; "... muhacirinin bağcılığa ait malûmatları nakıs olduğundan, metruk bağları alacak zevatın budama, ilâçlama, üzüm kurutma gibi yanlış ameliyatta bulunmalarına meydan verilmemek üzere..." eğitilmelerinin gereği üzerinde durulmuştu.[282]

Bağcılıktan anlamayan göçmenler, hem kendileri perişan duruma düşebilecekler, hem de terk edilmiş bağlar, bilgisiz insanlar elinde büyük yıkımlara uğrayabilecekti: "Vilâyette bağcılığa fevkalade lüzum olduğundan", Vali Aziz Bey (Akyürek), bağcılıkla uğraşan Giritli göçmenlerden bin kişilik bir kafilenin Urla'ya yerleştirilmesine izin verilmesini "memleketin menafii namına" vekâletten istemişti.[283] Girit eşrafının ötedenberi ticari ve iktisadi konularda, "vaktiyle İzmir'e hicret etmiş akranbiyle mevcut münasebeti ve bir kısm-ı mühiminin İzmir'de sahib-i emlâk ve ticarethanelerle alâka ve ictihatları olması itibariyle" İzmir'e yerleştirilmelerinin sağlanmasıyla, İzmir'de terk edilmiş bağlarda ve zeytinliklerde gösterecekleri yararlılık, kuşkusuz pek büyük olacaktı. Öyle ki, bu istek, İzmir Muhacirin-i İslâmiye Muavenet Yurdu tarafından, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nden "temenni" edilmişti.[284] Oysa, göçmenlerin Türkiye'ye gelmeye başlamalarından sonra, buralara yerleştirilen insanların arasında, çok sayıda üzümcülükten anlamayan insanların bulunduğu görülüyordu. Sonuçta ise, hem bu insanlar büyük ölçüde içinde bulundukları tarımsal ve ekonomik çevreye uyum sağlayamamak yüzünden büyük zorluklarla karşılaşıp zarar görmüşler, hem de terk edilmiş bağlar ve zey-

---

282 *Ahenk*, 26 Kânunuevvel 1923.
283 *Ahenk*, 28 Kânunuevvel 1923.
284 *Ahenk*, 23 Kânunuevvel 1923.

tinlikler gerektiği gibi kullanılamadığı için uzun vadede devlet bunlardan umulan yararı sağlayamamıştı.[285] Bu duruma tanık olan Reşat Dürri Tesal, bir gözlemini şöyle anlatıyor: "Ve o tarihte banliyö treni Tuzla'ya kadar uzanmadığı için, Pendik'e, etrafı açık bir beygir arabası ile gitmek zorunda kaldık. Bu yolculuk da benim çok hoşuma gitmişti. Yol boyunca terk edilmiş, amma bakımlı görünen bahçeler, bağ evleri ve zeytinlikler gördük. Anlatıldığına göre, bunlar mübadele ile giden Rumlardan kalmış varlıklardı. Ne yazık ki, sonradan civara yerleştirilen ve bıraktıkları yerdeki meşgaleleri daha ziyade tütüncülük olan Türk mübadiller, bu bakımı sürdürememişler, zamanla zeytinlik ve bahçeler yerlerini düzensiz yapılmış beton binalara terk etmiştir."[286]

Terk edilmiş bağlar, bahçeler ve evlerle ilgili sorunlar, gerçekten sık sık görülüp yaşanan ilginç örneklerle de kendisini göstermekteydi. Kimi gazete haberlerine yansıyan olaylardan, terk edilmiş bu mallarla ilgili olarak malın gerçek sahibi olan kimi yerli ailelerin de sorunlar yaşadığını, haksız ihbarlara, hatta kimi zorlamalara çokça rastlandığını anlamak olanaklıdır. Örneğin, yerli ev sahiplerinin bazıları, sanki terk edilmiş bir evde oturuyormuş da oranın işgaline son vermiyormuş gibi, resmi makamlara şikayet edilmekte ve evin boşaltılması istenmekteydi. Tahliye komisyonları bu tür şikâyetler üzerine ev sahibine geliyor, hakkındaki şikâyeti bildirerek evin boşaltılmasını istiyor; hele bir de eviyle ilgili resmi belgeleri bulup, görevlilere göstermekte zorlanan kişiler, evin gerçekte kendilerine ait olduğunu anlatana dek büyük bir zorluğa uğruyorlardı. Bir İzmirli, *Ahenk* gazetesinde bu konuda şunları anlatıyor: "... Bizim hanenin de, emval-i metrukeden olduğuna dair birisi bir istida vermiş. Ben kendi evimde fuzuli oturuyormuşum. Benim evimi kendisine vermeliymişim. Şimdi işin yoksa tapuyu al da, metrukeden değildir diye, isbata koş. Hem aldırmazsan, evini metrukeden diye tahsis ediverirler. İstida sahibi gelir, kapına dayanır. Belki de kapı dışarı eder. Olur a!.. Şimdi, acaba dedim; bu hanenin kayıdı kuyudu yok mu? Herkes oturacağı evi kendisi mi intihab eder? Yoksa hükümet mi intihab eder de, git, filan haneyi sana tahsis ettik, der. Şu hal, işlerin intizamsızlığını ve herke-

285 Reşat Bey'in açıklaması için bkz. *TBMM Zabıt*, c. VII/1, s. 1048.

286 R. D. Tesal, "Bir İstanbul Vardı", s. 20-21; "Buraya getirip oturttukları mübadillerin kabahati... yoktu. İskeçe'nin, Kavala'nın tütüncüleri zeytinden, incirden ne anlasınlar? Ağaç dediğin bakım ister, masraf ister... Muhacirler iki sene üstüste mahsul alamayınca ya kestiler, ya sattılar"; S. Ali, *age*, s. 172; bir İzmir gazetesi, bu insanların tarım yapabilecek toprakları, yararlanabilecekleri zeytin ağaçları bulunmadığını yazıyor: *Ahenk*, 24 Ağustos 1924.

sin alabildiğine hareket etmesine müsade edildiğini gösteriyor? Acaba herkes, oturduğu evin tapusunu evinin kapısına mı taallik etmelidir? Ne yapmalıdır, bilemiyorum."[287]

Bu durum, bir evde oturan, bağını bahçesini işlemeye başlamış kimi mübadele göçmenlerinin de başına geliyordu. Yine felaketzede ya da harikzede olup da, kendisine bir ev ya da bir bahçe verilenler de aynı sıkıntı içindeydiler. Bazı fırsatçı ve zorba kişiler, değişik yöntemlere başvurarak, oturmakta oldukları evden ya da işledikleri bir terk edilmiş bağdan bu tür aileleri çıkmaya zorlamaktaydılar. Özellikle felaketzedeler, oturdukları evi ya da işledikleri bir terk edilmiş bahçeyi hemen boşaltmaları için bir ihbarname alıveriyorlardı.[288] Göçmenler gelmeden önce büyük ölçüde ortaya çıkmış konut sorunu, göçmenler gelmeye başladıktan sonra da bütün ağırlığıyla sürmüş; güncel yaşamda görülen işsizlik ve pahalılık gibi sorunlarla bütünleşerek büyük kentlerde yaşamı ağırlaştırmıştı. Bir kaynak yapıtta, "Bugün İstanbul aç ve işsiz sefiller memleketidir. İstanbul'da on binlerce, yüz binlerce işsiz veya işinden memnun olmayan fakir ahali gösterilebilir" denilmekteydi.[289] Bu durum, büyük ölçüde diğer büyük kentler için de söz konusuydu.

Bu karmaşa ortamında, bazı göçmenlerin büyük geçim sorunlarıyla karşılaştıkları, böylece yeni arayışlar içine düştükleri görülmekteydi. Önemli bir kitle, bu yeni arayışların sonucu olarak, yeni bir iç göç hareketi başlatmıştı. Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, bu gibi ailelerin yerleştirildikleri yerleri terk etmeleri durumunda, bir kez daha yerleştirilme hakkına sahip olmadıklarını açıkladı.[290] 17 Ocak 1924 tarihini taşıyan bu genelgede, yerleştirildikleri yerlerden ayrılan göçmenlerin "iskân hakkından feragat" ettiklerine ilişkin bir "taahhüt senedi" vermeleri zorunlu kılınıyordu. Savaş ve işgal gibi zorunlu durumlar dışında, yerleşme hakkını "hotbehot" terk ettikleri anlaşılanların, yardıma bile gereksinimi olsa, tekrar yerleştirilmeyecekleri belirtilmekteydi. Bu genelge ile, göçmen yerleştirme işlerinde herhangi bir karışıklığın önüne geçilmesi ve göçmenlerin bir iş sahibi olması istenmişti. Yerleştirilen bir göçmen ailesinin, yeni bir iç göçe başlaması, başta onun Türkiye'nin uyrukluğuna geçmesi ile ilgili işlemleri zorlaştırması olmak üzere, pek çok yeni sorunu da beraberinde getiriyordu. Nitekim, Cemil Zeki bu durumdaki mübadele göçmenlerine tanıklığını, "muhacir çok, iş arayan çok, para yok, işsizlik

---

287 *Ahenk*, 14 Eylül 1924.
288 *Ahenk*, 4 Eylül 1924.
289 *İİTSOM*, XL/6 (Nisan 1924), s. 286.
290 *İskân Tarihçesi*, s. 35-38.

çok" cümlesiyle belirtmekteydi.[291] Bu yeni karışıklığın önüne uzun süre geçilememiş ve toplumsal yapıdaki etkileri uzun süre sürmüştü. Bundan dolayı 28 Ekim 1925 tarihli bir yasa ile, gerek kendi istekleriyle ve gerekse bir zorunluluk ve anlaşma dolayısıyla Türkiye'ye gelen ve daha sonra gelecek olan bütün göçmenlerin, yerleştirilecekleri yerde beş yıl boyunca oturmaları zorunluluğu getirilmişti.[292]

Böylesine bir iç göç olayının sebepleri nelerdi? Göçmenin yerleştirilmiş olduğu yerdeki toprağını, iş olanaklarını ve taşınmaz türdeki diğer mallarını beğenmemesi, bunun en başta gelen nedeniydi. Kimi göçmenler koşulların zorunlu kılması yüzünden, kimileri ise mesleki durumun yerleştirme programında ikinci sırada yer alışı, sahip olduğu becerisini yeni toplumsal ortamında sürdüremeyeceğini düşünerek, yeni arayışlara yöneliyordu. Ayrıca, Yunanistan'daki toplumsal statüsü ve ekonomik gücünü yitiren göçmenlerden bir kısmı, elinde var olan parasal birikimle, bu yeni ortamda yitirdiklerini yeniden elde edeceğine inanarak, her türlü hükümet yardımından vazgeçip, kendisi için en uygun olabileceğini düşündüğü yöreye göç etmeyi tercih ediyordu. Yeni bir toplumsal doku içinde, bu türdeki göçmenlerin, o an için bulundukları toplumsal ve ekonomik düzeyden daha üst bir düzeye sıçramak için yeni arayışlara ve ilişkilere yönelmeleri son derece doğaldı.

Ancak, bu türdeki yer değiştirmelerin gerçek nedeni, göçmenlerin geçim sıkıntısı içine düşmüş olmalarıydı. Üstelik yerleştirilmeleri uzayan bazı göçmenler de, aile bireylerinin sıkıntılarını görerek sonucun hiç de hoş olmayacağına inanıp, hiç olmazsa kendi parasal olanaklarıyla kendi başlarını kurtarma kaygısına düşmüşlerdi. Kimi göçmenler ise Türkiye'ye geldikten sonra, Yunanistan'da terk etmek zorunda kaldıkları toplumsal çevrenin ve kişisel ilişkilerin Türkiye'de yeniden oluşturulması özlemi içinde, her türlü olanaktan vazgeçerek başka bir yöreye yerleştirilmiş olan akrabalarının ya da komşularının yanına -çoğu zaman onların çağırması üzerine- göç ediyorlardı.[293] Bütün bunların yanı sıra, kimi göçmenlerin bazı firsatçı kişilerin, daha iyi bir yere yerleştirilecekleri sözüne kanarak, yerleşim yörelerini terk ettikleri de

---

291 aga, Dosya No: 22, Belge No: 18.

292 *Düstur*, VII, 3. tertip, Ankara, 1953, s. 112.

293 Mehmet Şevki, "Vaziyet-i Muhacirin" başlıklı yazısında, konuyu şöyle ele almaktadır: "İskân mıntıkası Samsun olan bir ailenin İzmir'de uzak yakın bir tanıdığı oluyor; İzmir'deki o zat, o aileyi tereddüde mahal görmeden davet ediyor. İzmir'in güzelliğinden, İzmir'de hane bulunduğundan bahsediyor. Zavallı ailecik de, bunun üzerine kalkıp İzmir'e geliyor. Ve hükümete beni iskân edin diye dayanıyor. Bu kabil aileleri İzmir'e davet edenlerin mikdarı çoktur desek, mübalağa etmiş olmayız": *Ahenk*, 28 Mayıs 1924; Arı, "1923 Türk...", s. 657, dn. 128.

görülüyordu. Bu durumda göçmen çoğu zaman parasını ya da değerli eşyalarını yitirmekteydi. Bu tür firsatçı kişiler önceden gözlerine kestirdikleri göçmenin, daha hükümetin gösterdiği yerleşim yöresine gitmeden, o yerleşim yöresindeki yaşama koşullarının kötü olduğuna, burada kendisinin ve ailesinin mahvolup kırılacağına ilişkin sözlerle aklını çeliyorlardı. Göçmen sonunda elindeki parasını da kaptırıyor, firsatçının peşine düşüp gidiyor, gittiği yeni yerde, kendisine söz verilen hiçbir şeyi bulamıyor, bu kez hükümetin gösterdiği yerde kalmadığı için yerleştirilme hakkını da yitiriyor; beş parasız, sefil bir durumda çok zor günler geçiriyordu. Bu tür firsatçılara kanılmaması için vekâlet "vaki olacak (bu gibi) tekliflere kıymet ve ehemmiyet verilmemesini" istemiş, eğer göçmenlerin bir arzuları varsa, "rüesa-yı memurin-i mülkiye ve iskân memurlarına veya doğrudan vekâlete müracaat etmelerini" ve bu gibi kişilerin "muamele-i kanuniye icrasına tevessül" olunduğunu açıklamıştı.[294] Mehmet Şevki, "Bir Tavsiye" başlıklı yazısında konuya ayrıntılarıyla değinmekte ve üç önemli yanını şu satırlarla dile getirmekteydi: "Filhakika bazı aileler hükümetçe kendilerine irae olunan iskân mıntıkalarını terk ederek başka mıntıkalara gitmektedirler ki, bu suretle hareketle hem kendilerini hak-ı iskândan mahrum bırakıyorlar, hem lüzumsuz şikâyetlere vesile oluyorlar, hem iskân işlerinin karışmasına sebeb teşkil ediyorlar. Elyevm şehrimizde hükümetçe kendilerine irae tahsis edilen iskân mıntıkalarını terk ederek gelmiş olan bir çok aileler görüyoruz."[295]

İşin ilginç yanı, yerleştirildiği yöreyi terk eden göçmenin, iskân hakkının ortadan kalktığını bilmesine karşın, yine de gittiği yeni yerden, terk edilmiş mallardan hak istemesiydi. Sorunlar bu denli içiçe geçmiş ve içinden çıkılamaz bir durum almışken, işleri daha da çıkmaza sokacak yeni bir soruna, ne denli olumlu yanıt verilebilirdi? Aslında bir noktada göçmenler de oldukça haklı görünüyorlardı, çünkü bazı göçmen ailelerinin yerleştirildikleri topraklar, gerçekten onların geçimini sağlayamayacak derecede kötüydü.[296] İlginç "irae" olayları yaşanıyordu: Örneğin bir arazi üzerinde, göçmen ailelerinden birisine toprağı ekip biçme, sebze yetiştirme ve böylece bahçe olarak kullanma hakkı verilirken, başka bir göçmen ailesine de, aynı arazi üzerindeki zeytin ağaçlarını kullanma hak-

294 *Ahenk*, 27 Mayıs 1924.

295 *Ahenk*, 22 Mayıs 1924.

296 M. Şevki adı geçen yazısında şunları söylüyor: "Mıntıkalarını terk ederek şehrimizde yerleşmiş birçok aileler var ki, işte mucib-i hayret olan bu kabil iddialarda bulunmaktadırlar. Gerçi hükümetçe irae olunan mıntıkaların her muhaciri behemahal tatmin edecek vaziyette olduğu iddia olunamaz. Fakat ne yapalım ki, on seneden beri her çeşit düşmanla döğüşüp duran Türkiye'nin hemen hiç bir yeri sükna-yı kadimeyi bile tatmin edecek vaziyete malik değildir": *Ahenk*, aynı sayı.

kı verilebiliyordu. Büyükçe bir Rum evini, iki aileye birden verme gibi durumlar çokça görülüyordu. Ortak bir malı kullanma konusunda zaman zaman bazı göçmenler arasında tatsız olaylar da yaşanıyordu. Birtakım yanlışlıklar sonucu köylü göçmenlerin kentlere, kentli göçmenlerin de kırsal yörelere yerleştirildiğine tanık olunuyordu. Zor duruma düşen göçmenler terk ettikleri yörelerine benzer ortam edinme gereksinimi duymuşlardı. Kentlere yerleştirilen bazı çiftçi göçmenler, kentleri terk ederek kırsal yörelerde arazi işgal etmişlerdi. Bu durum büyük ölçüde, göçmenlerin toplumsal durumlarının yeterince saptanamamış olmasından kaynaklanıyordu. Buna koşut olarak bazı kırsal kökenli göçmen grupları yerleştirildikleri köyü beğenmeyerek, toplu biçimde başka bir yöreye gidip, oraya yerleşmişlerdi. Durumun uzun süre anlaşılamamasının sonucu, örneğin Çatalca'da yaşandığı gibi, göçmenler buralarda buğday ve mısır ekimi bile yapabilmişlerdi.[297] Rumlardan ya da Ermenilerden kalmış olan bir taşınmaz malı "fuzuli" olarak işgal edebiliyorlardı. Çoğu zaman, bu tür işgal eylemine hükümet tarafından son verdiriliyor, bu kez göçmenler mağdur oluyordu.

Yine de mübadillerin büyük kısmı, yerleştirilmiş oldukları yörelerde güncel yaşamda yerlerini almışlar, üretime dönük bir çaba içine girmişlerdi. Hem tarımsal işkollarında, hem de küçük el sanatlarında, Türkiye'nin üretimine önemli katkılarda bulundukları görülmekteydi. Türkiye'ye gelen göçmenlerin, Yunanistan'daki yaşama koşullarını ilk aşamada ve büyük ölçüde sağladıklarını ve ekonomik uyumlarının pek sancılı geçmediğini söylemek, hiç de doğru bir yargı değildir. Ama süreç içinde, göçmenlerin büyük ölçüde bu zorlukları aştıkları, yeni toplumsal ve ekonomik çevreye uyum gösterip, gelişimine katkıda bulundukları söylenebilir.

297 *Cumhuriyet*, 22 Temmuz 1924.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜBADELE GÖÇMENLERİ SORUNUNDA YENİ EVRE VE TOPLUMSAL YAPI

1925 yılının başlarına dek, mübadele kapsamındaki Yunanistanlı Müslümanlar, bütünüyle Türkiye'ye getirilmiş ve çeşitli yörelere yerleştirilmişlerdi. Bunların önemli bir kısmı, kısa denilebilecek bir sürede üretici duruma geçmişti. Artık devletin sırtında bir yük olmaktan çıkıp, kendi becerileriyle geçimlerini sağlamaya başladıkları yeni bir sürece giriyorlardı.

Bu önemli aşamayı, yeni toplum yapısına uyma süreci izlemişti. Toplum yapısını oluşturan siyasal, ekonomik, kültürel vb iç dinamikler, göçmenlerin uyum süreçlerinde etkili oluyordu. Böylece göçmenlerin edindikleri yeni karakter, içine katıldıkları toplumun kendine özgü özelliklerinden etkilenerek belirginlik kazanıyordu. İç siyasi yapının belirlenişinin de göçmenlerin etkilediğine tanık olunuyordu. Bunun en göze çarpıcı örneği de, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın başlattığı muhalefette görünüyordu.

A. TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI VE MÜBADELE SORUNU

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı, 17 Kasım 1924'te Kâzım Karabekir, Ali Fuat (Cebesoy), Refet (Bele) paşalar ile Rauf (Orbay), Adnan (Adıvar) ve İsmail Canbulat beyler öncülük ederek kurmuşlardı. Bu partinin dayandığı esas düşünce, Kemal Karpat'ın da vurguladığı gibi, muhalefet denetimi olmaksızın, bütün kuvvetlerin TBMM'de toplanmasının otoriter bir idare doğuracağı düşüncesiydi.[1]

1 H. Karpat, *Demokrasi Tarihi*, s. 45.

Bu parti henüz kurulmadan önce, kurucularla yakınlığıyla bilinen ve onlarla ortak düşüncede olan kişilerin, İsmet Paşa hükümetine bir gensoru verdikleri görülmektedir. Bilecik Mebusu Dr. Fikret Bey, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin kaldırılmasını ve görevlerinin Dahiliye Vekâleti'ne devredilmesini isteyen bir yasa önerisi hazırlamıştı. Basında da, göçmenlerin yerleştirilmesiyle ilgili işlerin pek iyi gitmediğine ilişkin yoğun bir eleştiri vardı.[2] Menteşe Mebusu Esat Efendi'nin, 19 Ekim 1924 günü, TBMM Başkanlığı'na bir soru önergesi vermesiyle, siyasi gerginlik de başladı. Esat Efendi bu önergesiyle, Türkiye'ye ne kadar göçmen geldiğini, bunların ne kadarının yerleştirildiğini, yıkılan yerlerde yapılan onarımın oranını soruyordu.[3] O dönemde Mübadele Vekili olan Refet Bey'in (Canıtez) verdiği yanıtlar, hükümeti eleştirenleri tatmin etmedi ve soru, gensoruya çevrildi.[4] Bu görüşmeler sırasında, göçmenlerle ilgili sorunlar ayrıntılı biçimde ele alınıyordu. Söz alan konuşmacıların çoğu, kendi seçim yöreleriyle ilgili kimi abartılı örnekler veriyorlardı.[5] Özellikle Terakkiperver Fırka'ya eğilimli mebuslar, iç ve dış politika ile, ekonomik ve siyasi konularda da hükümeti sorgulama eğilimi içine girdiler. Bunun üzerine Başvekil İsmet Paşa, "ben güzel taktiği severim" diyerek,[6] hükümetin bütün konularla ilgili sorgulanmasını önerdi.

Bunun üzerine, her türlü konuda hükümete yoğun eleştiriler yöneltildi. Mübadele, İmar ve İskân Vekili olmuş olan üç kişi; yani Mustafa Necati, Mahmut Celal Bey (Bayar) ve Refet Bey, göçmenlerle ilgili eleştirilere yanıt verdiler.[7]

Oysa bu dönemde artık Yunanistan'dan getirilecek ve yerleştirilecek göçmen kalmamıştı. Getirilenler, kimi olumsuz örnekler olmasına karşın yerleştirilmişlerdi. Söz konusu eleştirilerin de etkisiyle, 11 Aralık 1924'te kabul edilen 529 nolu yasayla, Mübadele İmar ve İskân Vekâleti kaldırıldı. Vekâletin bu aşamadan sonra yürütmesi gerekli görevler, Dahiliye Vekâleti'ne bağlı olarak kurulan İskân Müdüriyet-i Umumiyesi'ne devredildi.[8]

---

2 Örneğin bkz. "Her İş Ehline Tevdi Edilmelidir", *Vatan,* 19 Teşrinievvel 1924; bu yazıya yanıt: *Cumhuriyet,* 5 Teşrinisani 1924.

3 *TBMM Zabıt* , Devre: II, İçtima: II, c. IX, Ankara, 1975, s. 90.

4 *age,* c. X, s. 24; *Nutuk,* s. 864.

5 *TBMM Zabıt* , c. IX, s. 82-86.

6 *age,* c X, s. 24.

7 *age,* çeşt. sayf; *Celal Bayar* , s. 30-39.

8 *Düstur,* VI, 3. tertip, Ankara, 1953; *Devlet Salnamesi,* İst., 1926, s. 117.

Bu yeni kurulan kurumun başına, göç olayında deneyimli bir bürokrat olan Ömer Lütfi Bey, yardımcılığına da Maaruf Bey getirilmiştir. Ayrıca bu müdürlüğe bağlı olarak, dokuz iskân müfettişliği oluşturulmuştu.

B. TÜRKİYE VE YUNANİSTAN ARASINDAKİ ANLAŞMALAR VE MÜBADELE UYGULAMASININ SONUÇLANDIRILIŞI

Türk-Yunan ilişkileri Lozan Barış Antlaşması'ndan sonra iki ayrı anlaşmanın etkisiyle iyi bir yola girmişti. Bu iki anlaşmanın ilki 1926 yılında Atina'da, ikincisi de 1930 yılında Ankara'da yapılmıştır. 1926 Atina Anlaşması'nı, mübadele sözleşmesine dayalı olarak ortaya çıkan "établis" sorunu belirlemişti. Sorun gerek karma komisyonca ve gerekse Milletler Cemiyeti ile Uluslararası Adalet Divanı'nca çözülemeyince, iki ülke arasında önemli bir gerginlik yaşanmıştı.[9] Yunan Hükümeti, Batı Trakya'da bulunan Müslüman halkın mallarına el koydu. Bunun üzerine Türkiye de, İstanbul'daki Ortodoksların mallarına el koydu. Sorun gittikçe önemli boyutlara doğru tırmanırken, 30 Kasım 1930'da, patrik sorunuyla birlikte, siyasi bir çözüme bağlandı. Bu anlaşma gereğince, Yunanistan'da bulunan ve Türklere ait olan emlak, karma bir komisyon tarafından belirlenen fiyat üzerinden Yunan Hükümeti'nce satın alınacaktı. Türkiye'de bulunan ve 1912 yılından önce ülkeyi terk eden Rumlarla, genel olarak diğer Rumlara malları geri verilecek, İstanbul Rumları bu hükmün dışında tutulacaktı.[10]

1 Nisan 1928'de, 1217 sayılı yasa ile, devletin elinde bulunan taşınmazların eşit koşullar ve oranlarla, hak sahiplerine verilmesine hükümet yetkili kılınmıştı. Ne var ki, bu anlaşmanın, mübadeleye tabi bulunan insanlarla ilgili yönü, pek tatmin edici değildi, ama yeni bir evreyi başlattığı, en azından, belirsizliği ortadan kaldırdığı açıktı.

Her iki ülkedeki terk edilen araziye ayrı ayrı değer biçilmesi ve sonunda borçlu ve alacaklı tarafın belirlenmesi sürecinde, önemli sorunlar kendini gösterdi. Bu gerginlikten dolayı, 1929 yılındaki ilişkiler iyice bozulmuş, hatta yeni bir savaş olasılığı bile gündeme gelmişti. Bu gerginlik, 1930 yılının sonuna doğru yerini belirgin bir yumuşamaya bıraktı. Bunda, Atatürk ve Venizelos'un sorunlara dostça yaklaşmasının etkisi olmuştu. Bu ortam içinde, 10 Haziran 1930 günü Ankara'da, nüfus mübadelesinden doğan tüm sorunları kesin olarak çözümlemek için bir sözleşme yapılmıştır.[11]

---

9 Gönlübol-Sar; *Dış Politika*, s. 56-57.

10 Anlaşmanın metni: *Düstur*, c. VIII, Ankara, 1953, s. 129.

11 Saysal, *Siyasal Andlaşmalar*. Konuya patrikhane açısından bakan bir çalışma: Ercan, "Türk-Yunan İlişkilerinde ...", s. 195-196.

Bu anlaşma, mübadele sorununun kesin olarak "takas ve tasfiye" esaslarını kararlaştırıyor ve sorunu tarihe "tevdi" ediyordu. İstanbul'daki bütün Rumlarla, Batı Trakya'daki Türklere "établis" sıfatı tanınıyordu. Yunanistan'dan gelen Müslümanların, Yunanistan'da bıraktıkları taşınabilir ve taşınamaz malların mülkiyet hakkı bütünüyle Yunan Hükümeti'ne bırakılıyordu. Rumlardan kalan malların mülkiyet hakkı da Türkiye'nin oluyordu. Yunan Hükümeti, mal sahiplerini tatmin için 450.000 İngiliz Lirası ayırmıştı. Bu paranın 150.000 lirası mübadele bölgesi içinde bulunan mallarına karşılık Batı Trakya Türklerine veriliyordu. 125.000 lirası, mübadele edilmiş olan Türklerin orada bıraktıklarına karşılık olarak ödenecekti. 150.000 lirası da "établis" sayılanlara dağıtılacaktı.[12]

Bu anlaşma, Lozan'dan arta kalan önemli bir uyuşmazlığı çözümlemiş oluyordu. Anlaşmanın imzalandığı gün Başvekil İsmet Paşa, Venizelos'a gönderdiği bir mektupta, iki devlet arasında yeniden kurulan dostluk ortamının önemine değinmiş ve onu Ankara'ya davet etmişti. Venizelos bu çağrıya olumlu yanıt verirken, 10 Haziran 1930 tarihli anlaşmayı, Yakın Şarkta yeni bir devrin başlangıcı olarak gördüğünü vurgulamıştı.[13]

Mübadele sorunu böylece kesin olarak çözümlenmiş oluyordu. Artık yeni bir dönemin penceresi aralanmıştı. Bu pencereden, her iki ülkeye gitmiş olan göçmenlerin, içine katıldıkları yeni çevreye uyum sorunları ve bu sorunlarla eklemlenen başka sorunlar göze çarpmaktaydı.

C. CUMHURİYET DÖNEMİNİN TOPLUMSAL YAPISININ OLUŞUMUNDA MÜBADELE GÖÇMENLERİNİN ETKİSİ

Kurtuluş Savaşı'nın bitimi sonrasında, Türkiye'de toplumsal yapının oluşum, biçimleniş ve gelişiminin büyük bir hız kazandığı görülür.[14] Osmanlı dönemindeki eski toplumsal yapı ile kıyaslandığında, her iki toplum yapısındaki siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik yönden iç dinamikler ve etkenler, çok daha canlı ve çeşitlidir. Bu durum, yeni siyasal rejimin, yeni bir toplum ve bu toplum içinde yeni bir insan tipi yaratma istek ve çabasının doğal bir sonucuydu. Bu istek ve çabalar, hem yeni devlet felsefesiyle, hem de Batı dünyasından kaynaklanan değerlerle koşut

12 *Düstur,* c XII, Ankara, 1951, s. 307.

13 Gönlübol, Sar, *age,* s. 61.

14 *Atatürk ve Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları 1923-1938 Sempozyumu,* Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği yay., İstanbul, 1977.

olarak biçimlenmekteydi. Tarihsel gelişmelere ve olaylara bağlı olan ve kendine özgü doğal ve tarihsel çevresi içinde oluşan devrim ideolojisi, eski yaşama biçimi ve toplumsal amaçlarla pek ilgisi olmayan yepyeni bir yaşam biçimini ve amaçları benimsemişti. Toplumsal yapıyı oluşturan etkenlerin irdelenmesi sonucu, temel üst belirleyici zeminin, ulusçuluk olarak algılandığı anlaşılmaktadır. Ulusçuluk, her konuyla ilgili olarak ön plana alınmış, bütün diğer etkenler bu kavrama dayanarak beslenebilmişti. Bu etkenler içinde, önemli yeri ve işlevi olan bir diğer etken de, Cumhuriyet döneminde izlenen yeni nüfus politikasına dayalı gelişme ve değişmelerdi.[15] Bu açıdan bakıldığında, mübadele göçlerinin ve bu göçlere dayalı olarak belirlenen değişik sorunların, başka göç hareketleriyle birlikte, yeni toplumsal yapının oluşumunda önemli bir etken olarak ortaya çıktığı görülür.[16] Kısacası, yeni toplumsal biçimlenişi belirleyen önemli bir dinamik, değişik uygulamalardan ve kaynaklardan oluşan göç sorunudur.

Kuşkusuz bu olgu, değişik nitelikte ve güçte, başka etkenlerin oluşumuna da zemin hazırlamıştı.[17] Türkiye'den ayrılmak zorunda kalan ve Türk-Müslüman olmayan etnik unsurların, bu göç etme eylemi sonrasında, toplum yapısında kültürel, etnik ve ekonomik homojenleşmeye dönük bir süreci başlatmak yönünde bir ortamın ve Türkler için fırsat yaratmanın nedeni oldukları görülüyordu. Bu durum, Türkiye'deki yeni rejimin ve bu rejimi yaratan siyasal kadroların öngördüğü ve geçerli olduğunu düşündüğü siyasal ve toplumsal amaçları ile, temelde ulusçuluk ideolojisine pek uygun yeni gelişmeleri de başlatmıştı. Rumların Türkiye'yi terk etmeleriyle hızlı bir gelişme gösteren, ama bir anlamda da yarım kalan uluslaşma süreci, mübadele yoluyla Yunanistan'dan yarım milyonluk Müslüman Türkün getirilişiyle birlikte, eskiyle karşılaştırılamayacak bir aşama gerçekleştirilmişti.

O dönemde yaklaşık 12 milyon kadar olduğu sanılan Türkiye nüfusuna, yarım milyon gibi önemli bir sayıda, aynı dili konuşan, aynı inancı paylaşan, aynı kültüre sahip bir kitle eklenmişti. Bu kabarık kitlenin, yeni bir çehre ve kimlik verilmek istenen toplumsal yapının oluşum, biçimleniş ve gelişiminde, ekonomik yapıda ve siyasal oluşumlarda, belirleyici nitelikte, önemli bir etken olduğu anlaşılmaktadır. Ortak özelliklerine rağmen, bu insanların yeni katıldıkları toplum yapısı içinde hem ekonomik becerilerini refah getirecek bir sürece sokmalarında, hem eskisi gibi

---

15 Arı, "Cumhuriyet Dönemi Nüfus ...", s. 409-420.

16 İzmir örneği için bkz: Aynı yazar, "Kurtuluş Savaşı ...", s. 273-282.

17 *agm*, s. 280-281.

önemli bir toplumsal statü sağlayabilmede, hem de psikolojik olarak bu yeni topluma ait oldukları duygusunu kazanmalarında, önemli sorunlar kendisini göstermişti. Bunların çözümü, sorunun türüne göre değişik zamanlarda gerçekleşmiş kimi zaman bir kuşağı aşan bir süreye yayılabilmişti. Kaldı ki bu süre, yalnızca toplum yapısı içine yeni katılmış olan mübadele göçmenleri için değil, neredeyse tüm toplum katmanları için sancılı ve bunalımlı bir dönemdi.

1. Göçmenlerin Toplumsal Yapıya Uyum Süreçleri ve Yeni Kazanılan Kültürel Değerler

İsteğe bağlı olmayan her türlü göç olayı, çoğu zaman göç eden kitleler için, psikolojik yönden büyük bir yıkım olarak algılanır. Zorunlu göç, yalnızca göç eden kişilere değil, göç edilen yeni topluma da büyük bir ekonomik yük yükler. Ekonomik ve toplumsal boyutta, bir dizi yeni sorun gündeme gelir. Bunun sıkıntılarını yalnızca göçmenler değil, göç edilen ortamın yerli insanları da yaşamaktadır.[18]

Mübadele göçmenlerinin Türkiye'ye getirilmeleri ve yerleştirilmelerinin ardından, yeni bir çehreye kavuşturulmaya çalışılan toplum yapısında, önemli bir uyum sorunu kendisini göstermişti. Göçmenlerin içinde yer aldıkları yeni doğal ve toplumsal çevreye, siyasal, kültürel ve ekonomik yönden uyumu konusunda, ne yazık ki, doyurucu bir çalışma yapılmamıştır. İlhan Tekeli, göçmenlerin katıldıkları yeni çevreye uyumları üzerine araştırma yapılmamış oluşunun nedenlerini, Türkiye'de o yıllarda toplumsal bilimler alanında araştırma yapma anlayışının henüz gelişmemiş oluşuna, dış parasal kaynakların bulunmayışına, üstelik de devletin bu konularda bilgilenme gibi bir gereksinim duymamış oluşuna bağlamaktadır.[19] Devletin bu konularda bilgilenmek istemeyişinin nedeni olarak da, gelen göçmenlerin büyük siyasal sorunlar çıkarmadan uyum sağlayabilmeleri ve devletin elinde, bu konuda yeniden harcamalar yapmak için hazır kaynak bulunmayışını göstermektedir. Tekeli'nin nitelendirmesine göre; bir kere zorunlu yer değiştirme olduktan sonra, çevreye ve topluma uyum, piyasa koşullarına ve zamana bırakılmıştır. Bir neden de belki, ülkenin pek çok yerinde geri kalmışlığın sorunları sürerken, bu grupların daha iyi uyumu için yapılacak fedakârlıkların eşitliksizci bir yanının bulunmasıdır.

---

18 Yaşar Nabi Nayır, 1930'larda yazdığı bir kitapta göç olgusu duygusal bir yaklaşımla anlatır: Nayır, *Türklük*, s. 235-236; ayrıca benzer bir yaklaşım için bkz. Atay, *Tayrnis*, s. 85-86.

19 Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan ...", s. 69.

İlhan Tekeli'ye göre, uyum iki açıdan ele alınabilir: Bunlardan birincisi ve daha kolay olanı, ekonomik uyumdur. Yerleştirilen grubun, yerleşilen yerdeki toplumsal tabakalaşmaya benzer bir tabakalaşmayı üretebilmesidir. Kuşkusuz bu, kaba bir ölçüdür ve yerleşen ile yerli grupların, benzer eğitim ve hüner kompozisyonlarına sahip olmasını ister. Eğer iki grup arasında bir farklılık varsa, bu farklılıkları göz önüne almak gerekir. Daha karmaşık olanı ise, kültürel ve toplumsal açıdan uyumdur.[20]

Bu ayırıma, psikolojik açıdan uyum sorununu da yeni bir kategori olarak eklemek gerekmektedir. Sorun belki ilk aşamada, toplum katmanlarını ilgilendiren niteliklere sahip değilmiş gibi görünebilmektedir. Oysa zorunlu olarak yer değiştirmiş olan göçmenin, belirgin bir kırgınlıkla, içine yeni girdiği toplumda arayışlara yönelmesi pek doğaldı. Üstelik, son tarihsel gelişmelere değin, ortak topraklar üzerinde, ekonomik ve siyasal ilişki ve etkileşim içinde bulunmuş olan göçmen kitlelerle, göç etmeyip kalan kitleler arasında, pek fazla sorunlara tanık olunmamıştı. Etnik köken, kültürel ve dinsel farklılıklara karşın, uzun yüzyıllar boyu, dostça ilişkiler içinde yaşamışlardı. Nitekim, tarihsel gelişmeler sonucunda, bilinen ve tanık olunan göç olayı sürecinde, pek çok kişi ya da grup, göç etmemek için çaba da harcamıştı. Bu, terk edilmesi istenen topluma ait olma duygusunun bir yansımasıydı. Örneğin kimi Antakyalı Ortodokslar, göç ettirilmemeleri için Antakya Valiliği'ne başvurmuşlardı.[21] Gönülsüz olarak Türkiye'den ayrılan kimi Ortodokslar, uzun süre Türkiye'yi gerçek vatanları olarak görmeye devam etmişlerdi. Örneğin istemeden göç eden bazı Rumların, VIII. Edward'ın Türkiye'yi ziyaretinden sonra, Türk donanmasını, Kasım 1936'da Malta'yı ziyaret edip dönüşte de Pire ve Atina'ya uğrayışı sırasında pek sıcak bir ilgi ve sevgiyle karşıladığına; yine Faler'de, Türk askerlerini ağırlamak için adeta birbirleriyle yarış ettiklerine tanık olunmuştu. İskeleye yanaşan her Türk motoru ve filikasının personeline, göç etmek zorunda kaldıkları Türk kentlerinin ve kasabalarının adlarını bağırarak söylemek suretiyle hemşehri aradıkları ve bulduklarında da tam anlamıyla bağırlarına bastıkları, gerçekten görülmeye değer bir tablo yaratmıştı.[22]

---

20 Tekeli şöyle diyor: "Eğer bu soruyu, 1930'larda sorsaydık, bu sorunun karşılığını, asimilasyonun sağlanması diye verenlerin sayısı daha çok olurdu. Oysa günümüzün dünyasında bu sorunun karşılığı, yeni gelen grubun ekonomik ayırıma uğramadan, kendi kültürünü yeniden üretebilmesine olanak tanımayanların sayısı, belki de çoğunlukta olacaktır. Hangi yanıtın verileceği, ulusalcılığın nasıl yorumlandığına ve bu değerlerin aşınıp aşınmadığına bağlı olacaktır": *agm*, s. 69.

21 Şokiroğlu, "Lozan Konferansı ...", s. 232.

22 Çoker, "VIII. Edvard'ın ...", s. 20.

İlhan Tekeli, haklı bir yaklaşımla, zorunlu yer değiştirme olgularının, hangi toplumda ve hangi zamanda, neden ve nasıl ortaya çıktığını derinden kavrayabilmek için, iki temel öğe üzerinde durmak gerektiğini vurgular. Bunlardan ilki, devletin zorunlu yer değiştirme kararını nasıl meşrulaştırdığı, ikincisi ise, bireyin o toplumdaki haklarının neler olduğudur. Devlet anlayışının zaman içinde değişeceği açıktır. Kişileri bulundukları yerlere bağlayan pek çok değişik neden vardır. Bunlar toprak ve taşınmaz mallar üzerindeki mülkiyet hakları, doğa ve toplumla kurduğu özel ve nesnel bağlar, kişilerin yaşamında yer değiştirme anına kadar elde ettiği kültür ve hüner birikiminin o yere özgü nitelikleridir. Bu bağları dolayısıyla, kendiliğinden yer değiştirmeyen bir kişinin zorunlu yer değiştirmeye tabi tutulması, onun bir kaybının olması demektir. Bu kaybın ne kadarının görmezlikten gelineceği, ne kadarının nasıl karşılanacağı büyük ölçüde, o ülkede insan haklarının ne kadar kurumsallaşmış olduğuna ve yer değiştirenlerin siyasal gücüne bağlıdır. Bu açıdan, özellikle en kritik öğe, toprak üzerinde kişisel mülkiyetin tanınmış olup olmayışıdır. Böyle olunca, bir toplumda yer değiştirme biçimlerini, o toplumdaki devlet ve insan hakları anlayışının karşılıklı etkileşimi belirler. Yine Tekeli'ye göre, zaman içinde devletin niteliklerindeki gelişmelere göre, bu yer değiştirmelerin meşruiyet dayanakları ve insan haklarının kapsamı değişmekte ve buna bağlı olarak zorunlu nüfus değiştirmelerinin kurumsallaşması ve biçimleri yeniden oluşmaktadır. Tekeli şöyle sürdürür: "Zorunlu nüfus yer değiştirmeleri, hem yerleri değiştirenlerin taşıdıkları psikolojik ve ekonomik yük açısından sancılı olmakta, hem de devlete getirdiği ekonomik paha ağır olmakta; bu nedenle de, genellikle başvurulmak istenmeyen bir politika aracı olmaktadır. Bu aracın, büyük ölçekli kullanılmaları, ancak büyük siyasal krizler, savaşlar, ayaklanmalar vb nedene bağlı kalmıştır."[23]

Mübadele göçmenleri de, Yunanistan'da pek çok kültürel birikim, ekonomik değer bırakarak, Türkiye'ye belli kayıplara uğramış olarak gelmişlerdi. En başta, eski toplumsal, kültürel ve doğal çevrelerini yitirmişlerdi.[24] Yunanistan'daki toplumsal statüleri, iş ve alış veriş ilişkileri ortadan kalkmış; yeni katıldıkları çevrede, bunları yeni baştan kazanmak, kurmak ve onarmak gerekmişti. En önemlisi de, Türkiye'ye gelirken, ekonomik yönden büyük bir darbe yemiş olmalarıydı. Parasal yönden önceden varlıklı olan bir göçmen, Türkiye'de yoksul bir duruma düşebilmişti. Ekonomik ve toplumsal yönden görülen bu statü kaybı, göçmenleri anlaşılabilir psi-

23 Tekeli, *agm*, s. 49-50.

24 *agm*, s. 68.

kolojik sorunlara itiyordu. Moral değerlerin yitirilişi olarak nitelendirilebilecek bu boşluğu, gidilen yeni topraklara yönelik soyut bağlılıklar doldurabilirdi. Bu, ulusalcı niteliği olan, yeni bir moral değerdi.[25] Belli bir coğrafi ve kültürel yöreye serpiştirme ve eklemeler, göçmenlerle yerli halk arasında uyum ve kaynaşma sorunları ortaya çıkarıyordu. Bunlar arasında doğan gerginliklerin kimi zaman çatışmalara da yol açtığı anlaşılmaktadır. Bu tür anlaşmazlıklar, yerli halkın göçmenler üzerinde gözle görülür baskıların oluşmasına neden olmuştur. Cevat Geray'ın da vurguladığı gibi, yerli halkın yararlanamadığı ya da borçlanma yoluyla yararlanabildiği haklardan göçmenlerin çoğu kez doğrudan doğruya ve karşılık aranmaksızın yararlanabilmeleri, çekemezlik ya da kıskançlık duyguları yaratmıştı. Özellikle, göçmenlere büyük çapta yerli halkın kullanmakta olduğu toprakların dağıtılması bu kıskançlığa ve geçimsizliklere kaynak oluşturmuştu. Çevre köylerle toprak, yayla, otlak ve sınır anlaşmazlıkları görülmüştü. Göçmenlere ayrılan otlak ve sulara sahip çıkma, onların diktikleri ağaçları kesme ya da hayvanlara yedirme, tapulu topraklarını zorla sürme gibi kamu esenliğini ve güvenliğini bozucu davranışlar sık sık görülmüştü. Yerlilerin göçmenleri dövdükleri, hatta öldürdükleri olaylara da tanık olunmuştu. Bu davranışlara bazı yönetsel baskılar da eklenmişti. Muhtarın yerli halkın yaşadığı mahalleyi kayırması, göçmenlerin kooperatiflere alınmaması gibi örnekler çokça yaşanmıştı. Kimi zaman da yerli halkın aralarında göçmenler aleyhine propaganda yaparak, onları göçe zorladıkları görülmüştü.[26]

Cevat Geray'ın bu saptamaları, Behice S. Boran'ın Batı Anadolu Bölgesi'nde, Manisa'ya bağlı olan yerli ve göçmen köyleri arasındaki toplumsal ve fonksiyonel ilişkileri ele alan ve araştırıcının kendisinin tanık olduğu konularda da görülmektedir.[27] Aynı ölçüde olmamakla birlikte, benzeri gözlemleri ya da kuramsal yaklaşımları, başka kaynaklarda da

---

25 Örneğin bkz: Eyice, "Yunanistan'da Türk...", s. 157-182; Aslanapa, "Yunanistan'da Türk...", s. 477-485.

26 Cemil Zeki (Yoldaş) babasına şunları yazıyor: "Düşünüyorum. Oradaki bedbaht ve dilsiz vatandaşlarıma, büyük muavenetlerde bulunmanız itibarıyle, sizin nihayete kadar oradan ayrılmanızı gönül istemez. Fakat vaziyetin nezaket kesbetmesi ihtimaline mebni ve az çok o muhitte nazar-ı dikkate çarpan kısma mensup olmanız dolayısıyla, ilelebet terk ettiğim mütehassir ecdat ve dindaşlarımın ıssız kalacak ve yalnız uzaklardan bir fatiha ile veda ettiğim mahbah-ı ebedi olan mezarlarımıza, mukaddes mabetlere, her zerresi en felaketli zamanlarımda tesellibahş tahayyülatla beni neşelendiren o sevimli topraklara veda etmenizi bir mecburiyet-i katiyye olarak görüyorum. Artık herşeyi, bütün hatıraları, o mukaddes mabid ve toprakları bırakarak geliniz... Bu temiz ve Kâbe misali vatan, bedbahtlara acılarını unutturacak kadar aguşunu açmıştır": *AİİTEA*, Dosya No: 22, Belge No: 13 (*Belge:* 14).

27 Geray, "Türkiye'de Göçmen ...", s. 30..

görmek olanaklıdır.[28] Göçmenler ya eskiden beri kurulu olan bir köyün içinde ya da ayrı bir köy biçiminde yerleşmişlerdi. Ayrı ayrı yerlerden ve bir sızıntı biçiminde yerlilerin oturduğu bir köye gelen göçmen nüfus, var olan köy topluluğu içinde eriyor, bir süre sonra onun kalıbına giriyordu. Oysa ayrı bir köy biçiminde yerleşmiş göçmen gruplar, gelmiş oldukları çevredeki toplumsal kalıplarını yeni ortamlarında kurdukları köylerine aktarmışlar, kültürlerinin damgasını vurmuşlardı.[29] Araştırıcıya yöre köylülerinin anlattığına göre, araştırma yapılan ovada var olan köylerin sekizi büyük Rum köyleriydi. Diğer bazı köylerde de birkaç Rum aile oturmuştu. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Rum köyleri boşalınca, hükümet tarafından buralara Yunanistan'dan gelen göçmenler yerleştirilmişlerdi. Göçmenlerin bazıları bu Rum köylerine yerleştirilirken, bazıları yerlilerin oturduğu köylerin bir bölgesine katılmıştı. Araştırıcı gördüğü ve işittiği her köyde, hiç değilse birkaç göçmen ailesi olduğunu, ama bazılarında göçmenlerin sayılarının, o köyden göçmen köyü olarak söz ettirecek kadar fazla olduğunu; göçmenlerin yerli halk arasına karışıp erimeye yüz tuttuğunu; hatta, çok daha önceleri, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde gelip buralara yerleştirilmiş olan göçmenlerin bütünüyle göçmen kimliklerini yitirdiklerini ve toplumun yerli kesimini oluşturduklarını; sonradan, Cumhuriyet döneminde gelen göçmenlerden bu insanların "muhacir" olarak söz ettiğini belirtmektedir.[30] Yeni gelen göçmenler köy içinde ayrı bir mahalle oluşturmuşlardı. Bununla birlikte, göçmenler yerlilerin arasına karışıp erirken, yeni içine katıldıkları topluma arkada bırakıp terk ettikleri toplumdan getirdikleri bazı şeyleri de vermişlerdi. Yerli köyleri ile göçmen köyleri arasındaki fark, bu iki köy grubu ile aşiret köyleri arasındaki fark kadar keskin görünmemekteydi. Göçmenler, kimi güçlükler olmasına karşın, yerli köylülerle kaynaşma süreci içine girmişlerdi. Her iki grup da, soyut ve somut olarak kültürel, ekonomik ve toplumsal alış veriş olgusunu yaşamışlardı. Bunun sonucunda her iki taraftan da ortak unsurlar taşıyan ortak bir kültür oluşmuştu.[31] Ortaklaşa yaratılan bu kültüre katkı oranının, yerliler yönünden daha büyük olduğunu belirtmek gereksizdir. Göçmenlerden oluşan köylerde,

28 Boran, *Toplumsal Yapı*

29 Örneğin bkz. Türkdoğan, "Seçilmiş Bazı ...", XXII/3-4 (1962), s. 140-163 ve XXIII/3-4 (1963), s. 115-136; Arı, *Bulgaristanlı Göçmenler*; Aran, *Evedik*; Yasa, *Hasanoğlan*.

30 Boran, *age*, s. 24-25; bu durum, başka kültür ortamları ile ilişkisi az olan göçmen kültürünün, daha uzun bir süre özgün yapısını koruduğunu göstermekle birlikte, değinilen dönemdeki iletişim olanaklarının sınırlı oluşunun etkisi unutulmamalıdır.

31 *age*, s. 25; 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında gelen göçmenler için bkz. Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya ...", s. 137-190.

göçmenlerin birlikte getirdikleri toplumsal özelliklerin uzun süre devam ettiği ve Rumeli'deki yaşayış biçiminin, gittikçe azalan bir etkisinin olduğu görülmekteydi. Yani, Yunanistan'daki yaşam biçiminden ve maddi kültürel değerlerden taşınmış ve yeni topluma aktarılmış olan öğeler, ilk başlarda neredeyse bütünüyle göçmenin yaşam biçimini belirlerken, yerleşik kültürle tanıştıkça ve onun etki alanında kaldıkça, bir kısmı terk edilerek, tanışılan kültürün ve yaşam biçiminin öğeleri aşama aşama benimsenmiş, bir kısmı da değişime uğrayarak, yeni bir biçim ve içeriğe bürünmüştü.

Boran, bir gözlem üzerine önemli bir toplumsal soruna parmak basmaktadır: Köylerde, böyle bir ayrı oturma olayı, kentlerde, dışardan gelenlerin, özellikle de ekonomik düzeyi düşük göçmenlerin ayrı mahallelerde oturması, bu nüfus grupları ile kentin daha yüksek tabakaları arasındaki uzaklığa tanıklık etmekteydi. Toplumsal yaşamlarında birbirlerine karışmayan zümreler, mekânda da ayrı yer alacağına göre araştırmacı şu soruları soruyor: "Acaba köylerde göçmenlerin köyün dış tarafında bir sahaya toplanmaları, asıl köy halkı ile yeni gelenler arasındaki ayrılığa mı işarettir, yoksa, sadece merkezde yer olmadığı için yeni gelenler tabii olarak köyün dış kısmına mı ekleniyorlar? Asıl sebeb kanaatimce ikincisidir. Yerli köylülerle yeni gelenler arasında sosyal uzaklık vardır. Yerliler göçmenleri az çok yabancılıyorlar. Ve onların kendilerininkine benzemeyen âdetlerini garip buluyorlar; fakat aradaki uzaklık, göçmenlerle birarada oturmayı istemeyecek, mekânda ayrılık doğuracak kadar kuvvetli değil, sanıyorum."[32]

Çeşitli etnik grupların karıştığı her yerde olduğu gibi, göç eden grupla göçmenin katıldığı gruplar arasında da, az çok birbirini beğenmemek, her birinin kendi grubunu üstün görme eğilimi olabilmekteydi. Örneğin Boran, bir köyde (Adiloba) bir göçmen ailesine, başka bir köyden ve yine bir göçmen aileden gelin gelişini gözlemlemiş ve gelinin giyim-kuşam ve düğün töreninin, gittiği köydeki yerliler arasında alayla karışık bir "tecessüs" uyandırdığına tanık olmuştu. Göçmen düğünü ile yerli düğünü arasındaki farklılıklara işaret etmişti. Gelin oğlan evine geldikten sonra, genç kadın ve kızlar arasında, gelinin üstünü başını göstererek gülüşenler ve alay edenler olmuştu.[33]

Bununla birlikte tarihsel süreçte, göçmenlerin getirdikleri kimi maddi kültür öğeleri ile özellikle köy toplumunun yaşama biçiminde, önemli bazı değişikliklerin meydana geldiği de görülüyordu. Yani yerli köylülerin,

---

32 Boran, *age*, s. 26.
33 *age*, s. 68.

köydeki güncel yaşamlarında atadan dededen gelen kimi kültür öğelerinin, Rumeli'den gelen göçmenlerin aktardıkları kültür öğelerine bakarak, göreceli olarak daha geri bir tekniği ya da pratik olmama gibi nitelikleri bulunduğunu görerek, bunları terk ettikleri ve yeni tanıştıkları öğeleri benimsedikleri görülmüştü. Yine, önceden hiç tanımadıkları, varlığını bile duymadıkları yeni kültür öğelerini de göçmenlerde görüp, güncel yaşamdaki uğraşılarında kullanmışlardı. Kısacası, göçmenlerle yerliler arasındaki bu tür kültürel alış veriş, iki grubu gittikçe kaynaştırıyordu. Sonuçta yerli kültür ağırlıklı, ortaklaşa yaratılmış bir sentez ortaya çıkıyordu.

Göçmenlerin yerli halktan alıp benimsedikleri kültür öğeleri, elbette ki yerli halkın göçmen gruplardan almış olduğu kültür öğelerinin yanında çok daha fazlaydı. Bununla birlikte, göçmenlerin yerli halka tanıtıp aktardığı maddi kültür unsurlarına şöyle örnekler verilebilir: Göçmenler, "muhacir arabası" diye bilinen ve Rumeli'de yaygınca kullanılan dört tekerli, çelik talmiyeli at arabalarını getirip, eski ortamlarında olduğu gibi günlük yaşamlarında kullanmaya başlamışlardı. Bu arabalar, her çeşit yolda kullanılabilen geleneksel iki tekerlekli kağnı arabalarından farklı olarak, daha iyi yollara gereksinim göstermişti.[34] Özellikle seri hareket etme yeteneği, bu arabanın yerliler tarafından, kağnıya yeğlenmesi sonucunu doğurdu. Bu eğilim, kağnıya olan ilgiyi ortadan kaldırmamakla birlikte, yine de belli ölçülerde yerli halk arasında yaygınlaştı. Kağnılarda daha çok sığır ya da manda gibi yük hayvanları kullanıldığı, bu arabalara ise yalnızca atlar koşulabildiği için, o dönem için önemli denilebilecek bir yer tutan koşumluk araba yapımı gibi bir sanat türünde, önemli bir nitelik değişimi görülmüştü. Bununla birlikte, tarla sürümünde ve buğday ekiminde, sığırın ya da mandaların yanında, atların koşulması da görülmeye başlamıştı. Bu eğilim, buğday ekiminde yeni yöntemlerin benimsenmesi sonucunu doğurmuştu. Tarlayı sürmeye yarayan sapanların ve diğer alet edevatın, nitelik ve biçim değiştirmesine yol açmıştı. Bunun yanında göçmenler, patates ve tütün ekiminin yerli halk arasında da yaygınlaşması yönünde olumlu bir etken olmuşlardı.[35] Böylece ülkede bu ürünlerin toplam üretim oranında, gözle görülebilir artışlar yaşanmıştı.

Bu canlılığı daha çok Türkiye'yi terk eden Rumların ekonomik alanın her sektöründe yarattıkları boşluğun doldurulmasından sonra görmek olanaklıdır. Yine, evi kireçle badana etmek gereği, göçmenlerden yerli halka sirayet etmiştir.[36] Orta Anadolu'ya yerleştirilen göçmenler, sıhhi yöntemle ekmek yapmayı ve bunu fırınlarda pişirmeyi tanıtmışlardır. Bu

---

34 *age*, s. 143.

35 Karpat, *age*, s 97, dn. 24; Avni, *Reaya ve Köylü*, s. 85.

36 Karpat, *age*, s 97, dn: 24; Avni, *age*, s. 85.

yöntem, buğday unu kullanmayı ve hamuru mayalamayı gerektirdiğinden, daha çok arpa ve çavdar unu kullanılarak yapılan mayasız ekmeği ocakta pişirme yönteminden uzaklaşılmıştı. Orta Anadolu'daki göçmenler evlerini, orada âdet olduğu gibi düz damlar yerine, üç köşeli damlarla ve geniş pencerelerle yapmayı tercih etmişlerdi. Bu tür evlerin yapımında, kısmen hükümetin de önerisi etkili olmuştu. Daha rahat kullanılımı olan ve odalarına bol miktarda güneş ışını ve hava giren evleri gören yerli halk, yeni ev yapma gereksinimi doğduğunda, bu tür evler yapmaya heves etti. Bu eğilim, köy evlerindeki tek düze görüntünün yavaş yavaş değişmesine yol açtı. Diğer taraftan göçmenler, Anadolu'da çok kullanılan ve beslenen, iklime daha uygun olduğu anlaşılan mandayı tanıdılar. Bu hayvanlar, yalnızca etinden ve sütünden değil, yük taşıma gibi özellikleri de olduğundan, günlük yaşamda ve Anadolu coğrafyasında göçmenler için önemli bir kolaylık sağladı. Kemal Karpat'ın da aktardığına göre, Doğu Anadolu'nun 15 köyünde 15 yıl içinde oluşan kültür değişmeleri ile ilgili incelemesinde Mümtaz Turhan, yeni ev tipinin, yeni ev yapımı yöntemlerinin ve yeni bir düzenin kullanılmaya başlandığını söylemektedir. Bundan başka köylüler, bu değişikliklerin maddi bir kazanç sağlayacağına inandıkları ve bunun kendilerine bürokratlar tarafından açıklandığı durumlarda yeni tarım yöntemlerini ve çalışmalarını benimsemişlerdi.[37] Karpat şöyle söylüyor: "Her ne olursa olsun, ekonomik gelişmeler, bu gelişmelerin doğurduğu sonuçlar, göçler, iskân hareketleri ve bunların sosyokültürel tesirleri, hep birden köylülerin yaşayışını, tutumunu ve toplumsal âdetlerini değiştirdi. Halk daha bireysel bir düşünüşe yaklaştıkça, tavır ve fikirleri üzerinde dinin tesiri çok azaldı."

Göçmenler giyim kuşam ile yiyecek türleri ve çeşitleri konusunda da, içine katıldıkları topluma önemli aktarmalar yapmışlardı. İzmir'in 1924 yılındaki toplumsal topografyasını ortaya koyan bir çağdaş kaynakta, yerli halkın genellikle ceket, pantolon, seyrek olarak da şalvar ve potur giymelerine karşılık, Limni mübadillerinin ceket ve pantolon, Pirveşte mübadillerinin elyete ve potur giydiği belirtiliyordu. Aynı kaynakta, göçmen kadınlarda örtünme biçiminde genellikle çarşaf, yeldirme ve başörtüsü kullanıldığı; başörtülerinin çene altından bağlandığı; Limni mübadillerinden kadınların siyah ferace, Pirveşte mübadillerinden kadınların ise, iki adet yünlü ihram ile kapandıkları; ayrıca, bellerinde alaca kuşak ve köylülerin ayaklarında yaygın olarak çarık bulunduğu vurgulanıyordu.[38] "Samsun'da Hayat" başlığıyla ve "A. Y." imzasıyla *Cumhuriyet* gazete-

---

37 Boran, *age*, s. 143.

38 Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s. 89-110; kısmen aktaran: Karpat, *age*, s. 97.

sinde yayımlanan bir yazıda, Samsun'un düzenli ve bakımlı bir kent olduğu vurgulandıktan sonra, kente yeni gelmiş göçmenler için şu bilgi veriliyordu: "Samsun'da ilk evvelce nazar-ı dikkati celbeden şey, yerli ahaliden büsbütün farklı elbiselerle sokakları dolduran Drama, Kavala ve Sarışaban muhacirleridir. Her sokakta, her tarafta bunlara tesadüf edersiniz. Bunlar temiz üstleri, her vakit görmeye alıştığımız muhacir selleriyle gelenlere hiç benzemeyen halleriyle nazar-ı dikkati celbediyorlar."[39]

İzmir'in topografyasını veren kaynakta, göçmenlerin yiyecekleri ve damak tadları hakkında da bilgi verilmekteydi. Buna göre mübadele göçmenleri arasında balık, zeytinyağı ve keçi eti yeme alışkanlığı pek yaygındı. Ayrıca, ot çeşitlerinden ve kırlarda bulunan hindibağ, gelincik, ezbergan, ebegümeci gibi kendilerince meşhur otlardan yemekler yapıyorlardı. Ekmeklerini ise çoğunlukla buğday ve arpa unundan yapıyorlar, köylerde ise tandır ekmeği yaygın olarak yeniliyordu.[40]

Göçmenler, konuşulan dil yönünden de Türkiye'deki yerleşik kültüre farklı bir şive aktarmışlardı. Bu şivede 'h' sesini yutarak ya da farklı bir sesle karşılayarak konuşmak pek yaygındı. Bunun yanında konuşmanın akışı "abe", "abe mari", "breh", "kızan", "kızancık" gibi terimlerle süslenmekte, bu durum özellikle konuşma anında yansıtılan heyecan, sevinç ve özlem gibi davranış kalıplarıyla birlikte ortaya çıkmaktaydı. Mübadele yoluyla gelen az sayıdaki Müslüman Pomağın, dışarıya karşı Türkçe konuşurken, kapalı ortamlarında ve kendi aralarında Bulgarca konuştukları görülmüştü.[41]

Karpat, Türkiye'deki siyasal yaşamla ilgili olarak, göçmen grupları ile ilgili özel bir duruma da dikkat çekmektedir. Buna göre, siyasal yaşam içinde göçmenler grup eğilimi göstermişlerdi. Grup esası üzerinde yapılan propaganda sayesinde, Adapazarı'na yerleştirilmiş olan göçmenlerin büyük çoğunluğunun hükümet lehinde oy kullandığı, bu durumun değişik zamanlarda ve değişik mekânlarda ortaya çıktığı gözlemlenmişti.[42]

Belirtilen bu özellikler, tarihsel sürece koşut olarak kuşkusuz yoğun bir değişikliğe uğramıştı. Kimi özelliklerin folklorik anlamda devam ettiği, ama çoğunun, toplumsal gelişmelere koşut olarak terk edildiği, artık göçmenlerin Türk toplum yaşamı içinde kaynaşıp, yerli halkla ortak özellikler gösterdiği yargısı pek yanıltıcı olmasa gerekir.

---

39 *1340 Senesi İzmir Vilayeti'nin Sıhhi, İçtimai Topografyasına Ait Malumat*, s. 12.

40 *Cumhuriyet*, 28 Teşrinievvel 1924.

41 *age*, s. 12.

42 *age*, s. 12; Eren, "Pomaklara Dair", s. 37-41.

2. Göçmenlerin Türkiye'nin Ekonomik Yapısına Uyum Süreçleri: Aktarılan, Kazanılan Üretim Biçimleri

Kurtuluş Savaşı'nın bitiminde, Türkiye'nin toplumsal yapısındaki değişime koşut olarak, ekonomik yapıda da yoğun bir değişim yaşanmış ve yeni bir görüntü ortaya çıkmıştı. Türkiye'nin başta Ege, Marmara ve Karadeniz bölgeleri olmak üzere, hemen hemen bütün yörelerinde, üretim, ticaret ve hizmet sektöründe, yeni bir yapılanma ve ilişki türü oluştu. Nedeni, kısmen yaşanan yoğun nüfus hareketleri ve değişimleriydi. Bu değişim yalnızca sayısal yönüyle değil, nitelik açısından da ele alınmalıdır. Nüfustaki değişme, toplumsal ilişkilerde olduğu kadar, ekonomik yapı üzerinde de etkili oldu. Yoğun göç hareketleri sonucunda, Türkiye'yi terk eden Rumların önemli bir ekonomik boşluk yarattıkları ve Türkiye'ye getirilen mübadele göçmenlerinin bu boşluğu dolduracakları düşüncesi ağırlık kazanmıştı. Öyle ki, Mübadele, İmar ve İskân vekillerinden Mahmut Celal Bey (Bayar) şöyle diyordu: "Mübadele meselesinde Türkiye hayli servet sahibi olmuştur. Gelen muhacirlerin mühim bir ekseriyeti müstahsil, müteşebbis birer anasır-ı faal olduklarından, memleketin birkaç sene sonra iktisaden çok terakki edeceği şüphesizdir."[43]

Bu sözler, kuşkusuz görece bir yargıyı dile getirmektedir. Bölgelere göre belirgin farklar ve ayrılıklar olmasına rağmen genel olarak, Türkiye'den ayrılan nüfus ile Türkiye'ye getirilen nüfusun sektörel dağılımları, sektörlerdeki beceri, üretim ve pazarlama yöntemleri arasındaki fark, yeni ekonomik kompozisyonun görüntüsünü oluşturmuştu. Bu görüntüye daha yakından ve derinliğine bakıldığı zaman, ekonomik büyümeye engel olacak ölçüde sermaye eksikliğinin, atıl duruma gelmiş tarımsal ve sanayi işletmelerinin olumsuz etkisinin ve önemli boyutta zaman yitiminin varlığı da görülüyordu. Yani, yeni bir toplumsal yapı içine zorunlu olarak göç ettirilen göçmenler, ayrıldıkları ortamlarındaki ticari olanaklarını, üretim araç gereçlerini ve finans kaynaklarını büyük ölçüde aktaramamışlardı. Üstelik burada, geldikleri yerdeki ticari ilişki olanaklarını da bulamamışlar, böyle bir ilişki düzeninin yeniden oluşması için de, önemli bir zaman yitimiyle karşılaşmışlardı. Bütün bu süreçler ise, neresinden bakılırsa bakılsın, hem göçmen için, hem de göçmenin içine katıldığı yeni toplum için, büyük boyutlarda ekonomik kayıplara neden olmuştu.

---

43 Karpat, *age*, s 86, dn. 35.

Toplum ekonomisinin düzeyini belirlemede, bölgesel nüfus yoğunluğunun ve bu yoğunluktaki değişmelerin, olumlu ya da olumsuz yönde büyük etkilerinin olduğu bilinmektedir. Kurtuluş Savaşı öncesinde nüfus yoğunluğu açısından, kuzeyde Karadeniz kıyılarının, batıda ise Ege Bölgesinin yüksek bir orana sahip olduğu görülmekteydi. Doğu Anadolu ise bu oranın en düşük olduğu bölgeydi. Savaş yıllarında Ege ve Karadeniz Bölgesi'nde olduğu gibi Doğu Anadolu Bölgesi'nde de önemli boyutta nüfus kayıpları olmasına rağmen, savaşın bitiminde, mübadele yoluyla Türkiye'ye gelen göçmenlerden büyük kısmı, Ege ve Karadeniz Bölgesi'ne yerleştirilmişti. Yitirilen ekonomik değerler buralarda önemli ölçüde kazanılmış olmakla birlikte, Doğu Anadolu'da yerleştirme olayı pek olmadığı için, bölgedeki nüfus yoğunluğu savaş öncesi düzeyin altında kaldı. Buralarda ekonomik yitiklerin yeniden elde edilmesi için umulan ölçüde bir canlanma görülememişti. Konunun bu boyutuna dikkat çeken İlhan Tekeli, daha sonraki yıllarda bu bölgedeki ekonomik canlanamayışının bir nedeninin de bu etkenden ileri geldiğini belirtmektedir.[44]

Göç eden kitlelerin, bıraktıkları yerlerdeki ekonomik güçlerinin, beceri türlerinin ve düzeylerinin neler olduğunu belirlemek, bölge açısından terk edilen yerlerin ekonomik yitiklerinin düzeyi ve biçimi konusunda da bir fikir verir. Aynı zamanda, bir bölgeyi terk edenlerin yerine gelenlerin ekonomik beceri düzeylerinin neler olduğunu görmek de, o bölgedeki ekonomik kayıpların ne kadarının yeniden kazanıldığını anlamak konusunda önemli bir etken olur. Her şeyden önce bu durum, bir kayıpla karşılaşmış olan ekonominin çeşitli sektörlerinde, kaybın yeniden kazanılması yönünde yeni gelenlere ve yerli halka bu sektörlere girme konusunda önemli bir fırsat ve cesaret vermiştir. Bunun sonucunda ortaya çıkan yapının, yitirilen yapıyı geri getirdiğini belirtmek elbet de yanlış olur. Bu süreçte, başka yönde biçimlenmeler ve amaçlar açısından yön değiştirmeler olmuştur. Her şeye rağmen bu durum, toplumsal yapıda olduğu gibi, ekonomik yapıda da uluslaşma sürecinin önemli bir boyutunu oluşturmuştur. Değinilen bu nitelik ise, yeni Türk Devleti'nin kuruluş felsefesinin bir başka boyutta yansımasıdır. Gerçekten de, Osmanlı Devleti'ndeki etnik yapıların, ekonominin sektörlerindeki dağılımının irdelenmesi, konunun ne denli önemli ve anlamlı olduğunu ortaya koymaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yaşantısı içinde, değişik sektörlerde ve işkollarında Rum nüfus önemli bir işleve sahipti. Hem sana-

44 *İkdam*, 8 Haziran 1924.

yinin değişik işkollarında, hem de iç ve dış pazara dönük ticari yaşamda Ermenilerle birlikte önemli bir yer tutuyorlardı. Bu insanların bütünüyle Türkiye'den ayrılışları, güncel yaşamı aksatacak ölçüde bir ekonomik boşluk yaratmıştır.[45] Gelen mübadele göçmenleri, bütünüyle olmasa bile, önemli ölçüde kendilerini istihdam edecek bir yapı ile karşılaşmışlardır. Asıl sorun, bu göçlerin sonucunda belli iş kollarındaki aşırı yığılma ve istihdam sorunu değil, bütünüyle Türkiye'nin karşı karşıya olduğu genel ekonomik yıkım ve bu yıkıma dayalı toplumsal sorunlardır. Gerçekten de, bu gelişmelerin sonucu olarak, ekonomide ulusal denetimin kurulabilmesi kolaylaşmıştır. Değinilen yıkımın etkileri azaltıldıkça da, dört beş yıllık bir süre içinde, gerek tarım sektöründe, gerekse diğer sektörlerde, savaş öncesi üretim düzeyleri büyük ölçüde yakalanmıştır.[46] Bu süreçte, Cumhuriyet hükümetinin yol göstermesi ve yardımlarıyla, üretici konumuna geçen mübadele göçmenleri "terakki-i iktisadiyede... mühim amil" olmuşlardır.[47]

Giden Rum kitlelerle, gelen Türk kitlelerin ekonomik uğraşılarında, oransal yönden büyük farklar bulunmaktaydı. Bu farkı nitelik açısından da görmek olanaklıdır. Gerçekte ise, bu farklılık, yalnız karşılıklı olarak göç eden kitleler için değil, Türkiye'yi terk eden Rum nüfus ile onların yüzyıllar boyu birlikte yaşadığı Türk nüfus arasında da bulunmaktaydı.[48] Mübadele uygulamasının başladığı 1923 tarihine dek, Anadolu'nun hemen hemen bütününde Türkler, özellikle tarım işkolunda uğraşmışlardı. Tütün, pamuk, üzüm, incir, zeytin ve benzeri ürünlerin üretiminde Türkler, küçük parçalardan oluşan topraklarında tarım işçisi niteliğini sürdürmüşlerdi. Üstelik söz konusu tarımsal sektörde geleneksel yöntemler ve kalıplar aşılamamış, örneğin bir sermaye birikimi yaratılamamıştı. Genel olarak, belli bir kapalı ekonomi aşılıp da kent pazarlarına pek inilmemiş, dolayısıyla da buna yönelik bir ürün yetiştirme geleneği oluşmamıştı. Örneğin Foça'da, üzüm, tütün, buğday ve arpa ekimi yapılmaktaydı, ama bu ürünlerin yanında, sebze ve meyve gibi türlerin yetiştirilmesine fazla önem verilmemişti. Çoğu zaman, bu kapalı ekonominin koşullarını paylaşan kırsal kökenli aileler, kendi gereksinimlerini sağlayacak ortamı yaratmaktan bile aciz kalmışlardı. Fakir halk, söz konusu

---

45 Tekeli, *agm*, s. 61-62.

46 Bir gözlemciye göre, bir merkezde kasabalılar valiliğe gelmiş ve "Arabamızı tamir ettiremiyoruz. Giden Hıristiyanlardan san'at sahibi olanları geri göndertseniz!" diye, ricada bulunmuşlardır; Atay, *Çankaya*, s. 231-232.

47 Tekeli, *agm*, s. 62.

48 *İZTSOM*, II/8 (Ödemiş Nüsha-i Fevkaledesi-Ağustos 1927), s. 388.

yerleşim yöresinde geçim sıkıntısı içine düştüğünden, Düyun-ı Umumiye'ye ait tuz kaynaklarından tuz sökerek kazandıklarıyla "idame-i hayat" etmeye çalışıyordu. Yerli Müslüman halktan okumuş, yüksek düzeylere erişmiş kişiler, genellikle memur olmaya hevesleniyorlardı.[49] Bunlardan tüccar olabilenlerin sayısı çok azdı. Tenekecilik, peynircilik, manifatura ve tuhafiye ticareti, Rumların boşalttığı ekonomik boşluk ortamında, Yahudilerin eline geçmişti. Zamanında Rumların elinde olan kiremitçilik, tuğlacılık, camcılık, çanak ve çömlekçilik ile pek çok eşyanın ticareti, Rumların bölgeyi terk etmesinden sonra büyük bir sarsıntıya uğradı. Bu sanatlara "aşina" kimseler bulunmakta zorluklar görülüyordu. Göç eden Rumların çoğu tüccar, sanatkâr ve esnaftı. Onların gitmesiyle, bu işkollarında yaşanan boşluğu, yerli halk doldurmaya çalışıyordu.

Türkiye'yi terk eden Rumlar, önemli oranda un, zeytinyağı, kiremit, tuğla, kereste fabrikaları bırakmışlardı. Ama bu işletmeler, o dönemde yaşanan olağanüstü koşulların karmaşalı ortamında, büyük oranda yıkıma uğramıştı.[50] Dolayısıyla, ekonomik verimliliğini yitirmiş bu işletmelerin çalışır duruma getirilmesi ve böylece ekonomik canlılığın yeniden yaratılması gerekliliği doğmuştu. Kuşkusuz, aynı görüntü ve buna dayalı gereklilik, önemli oranda tarım arazileri için de geçerliydi.

Bu tablo, gelen göçmenlerin sağlam etütlere dayanan planlara göre, atıl duruma gelmiş bu işkollarında ekonomik canlılığı ve verimi sağlayacak bir yerleştirmeye gerek gösteriyordu. Daha önce de değinildiği gibi, kimi aksayan yönleri bulunmasına rağmen, gelen göçmenlerin geldikleri yörenin koşullarına ve uğraşı türlerine göre, Türkiye'deki olanakların elverdiği ölçüde yerleştirilmelerine çalışılmıştı. Kaba bir ayırıma göre; Drama ve Kavala'dan gelenler Samsun ve yöresine; Serez'den gelenler Adana ve çevresine; Kozana, Grebene, Nasliç ve Kesriye'den gelenler Malatya ve yöresine; Kayalar, Karaferye, Vodine, Kaferin, Alasonya, Langaza, Demirhisar, Gevgili'den gelenler Amasya, Tokat ve Sivas'a; Zeytüncü, Drama, Kavala ve Selanik'ten gelenler Manisa, İzmir, Muğla ve çevresine; Kasendire, Poliroz, Sarışaban, Avrethisar, Nevrekop'tan gelenler Çatalca, Tekirdağ, Karaman ve Niğde yöresine; Preveze ve Yanya yöresinden gelenler Ayvalık, Edremit ve Mersin yöresine yerleştirilmişlerdir.[52] Bu kaba tablo, büyük ölçüde, göçmenlerin Türkiye'de geçimlerini sağ-

---

49 Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, s. 164-166.

50 *1340 Senesi İzmir Vilayeti'nin Sıhhi, İçtimai Topografyasına Ait Malumat*, s. 1, 4, 9, 16, 24.

51 Tekeli, *agm*, s. 61.

52 Keyder, *Dünya Ekonomisi* , s. 43.

layabilecek biçimde, Yunanistan'daki uğraşı türlerini sürdürebilecek ortama kavuşturulabilmeleri amacıyla oluşturulmuştu.

Türkiye'ye gelen göçmenler, genellikle iki kısma ayrılabilmekteydiler: 1. Sanat ve ticaretle uğraşan kent kökenliler; 2. Tarımla uğraşan kırsal kökenliler... Yunanistan'dan Türkiye'ye gelen göçmenlerin yaklaşık yüzde 80-90'ı tarım sektöründe uğraşmakta, özellikle de tütüncülük yapmaktaydılar. Türkiye'yi terk eden Rumlardan kalan araziler, hem oran yönüyle, hem de yetiştirilebilecek ürün türü yönüyle, göçmenlerin uğraşı türlerine ve becerilerine göre arzulandığı ölçüde uygun bir yerleştirmeye yeterli olmamıştı. Bunun sonucunda, pek çok göçmen ailesi, tütüncülükle uğraştığı halde, özellikle bağ yetiştirmeye uygun yörelere yerleştirilmişlerdi. Serbest meslek sahiplerinden önemli sayılabilecek oranda ailenin de, koşulların zorlaması sonucu, köylere yerleştirildiği görülüyordu.[53] Bu sonucu doğuran koşulların başında, göçmenlere verilecek evlerin dağılımının bu yönde olması gelmekteydi. Sonuçta bu durumdaki aileler barınabilecek bir eve büyük ölçüde kavuşmuşlardı, ama üretici duruma geçme sürecinde büyük zorluklar yaşamışlardı. Üstelik, ülkenin yitirilen ekonomik düzeyi yakalamasında, engelleyici bir etken olmuşlardı.

Hem tarım sektöründe, hem de küçük sanayi konusunda Yunanistan'dan gelen mübadele göçmenleri önemli ölçüde becerilerini Türkiye'ye aktardılar. Buna karşın, Türkiye'yi terk eden Rumlar da becerilerini Yunanistan'a taşıdılar. Kısacası, her iki ülke için de ekonominin değişik sektörlerine ve işkollarına göre, kayıplar ve kazançlar söz konusu oldu. Bu kayıp ve kazançlar, ekonominin genel karakterini ve yapısını değiştirdiği gibi, uzun vadede ekonomi üzerinde olumlu ya da olumsuz yönde rol de oynadı. Örneğin Yunanistan'a göç eden Anadolulu Rumlar, ticaret ve sanayi işkollarındaki becerilerini, girişimciliklerini, üzümcülük, tütüncülük, halıcılık ve hatta sınırlı da olsa ipekböcekçiliği konusundaki beceri ve deneyimlerini Yunanistan'a aktardılar. Yunanistan bu işkollarında belli kazançlar elde ederken, aynı işkollarında bunun tersi olarak Türkiye'de kayıplar söz konusu olmuştur. Bu, genel ekonomik yapı içinde dengelerin bozulması anlamına gelir ve kuşkusuz her iki ülke için de geçerlidir. Gerçi, gelen göçmenlerden bu işkollarındakiler kayıpların bir kısmını geri kazandırmışlardır, hatta boşluk gösteren sektörlere, diğer sektörlerden kaymalar da olmuştur. Ne var ki, bunun yeterli bir hareketlenme olduğu söylenemeyeceği gibi, sonuçta giden 1.200.000 Ruma karşılık, Türkiye'ye gelenlerin sayısı 500.000 bile değildi. İşte, ekonomik kazançlar yönünden, "göreceli" terimi bu noktada

53 Barkan, "Harp Sonu...", s. 62.

önem kazanıyor. Çünkü, Türk ekonomisi üretim oranı ve kısa vadeli olarak kârlılık yönüyle belki belli bir sarsıntıya uğradı, kayıplar yaşadı; ama ekonomi ulusal bir nitelik de kazandı. Türkler, önceleri pek ilgi göstermedikleri ticaret ve sanayi gibi alanlara, hükümetin de teşvik etmesi sonucu girmeye başladılar. Sonuçta, ekonominin ulusal bir niteliğe kavuşmasının soyut anlamı, kaybedilen maddi olanakların yanında, parayla kıyaslanmayacak ölçüde yüksekti.

Bir araştırmacının sunduğu veriye göre, 1920'de tütün, üzüm ve incir Yunanistan'ın dışsatımının yüzde 56'sını oluştururken, 1929'da bu oran yüzde 71'e çıktı.[54] Bir çağdaş kaynakta ise, Yunanistan'ın 1925 yılı tütün üretiminin 50 milyon okka olduğu, bu ülkede 1924 yılındaki üretimin 40 milyon okka düzeyinde bulunduğu belirtilerek, bu iki rakamın, Yunanistan'daki tütün üretiminin artmış olduğunu gösterdiği vurgulanmaktadır.[55] Başka bir çağdaş kaynakta da, 1923 yılında Yunanistan'daki tütün rekoltesinin 800 milyon Yunan drahmisi getirecek düzeyde olduğu, böylece geçen yıllara göre bu üründe önemli üretim artışları gözlemlendiği ileri sürülür.[56] Kaynakta pek haklı olarak, bunun en önemli nedeninin çok sayıdaki Rum göçmenin tütüncülükle uğraşması ve Yunanistan'daki tarım tekniğinde ve yöntemindeki gelişmeler olduğu yorumu yapılmaktadır.

Yunanistan'a giden Rumların buraya aktardıkları diğer önemli bir işkolu da halıcılıktı. Yaklaşık 11.000 Rum göçmen, Yunanistan'da halıcılık yapmaya başlamıştı. Yunan Hükümeti de, Anadolu'ya ait bu sanayi türünün ülkelerinde gelişebilmesi için, mübadilere ekonomik destek veriyordu. Somut olarak bu insanların hükümetten gördükleri en büyük yardım, halı yapılmada kullanılan yün ipliğinin Yunanistan'a geçişinden gümrük vergisi alınmayışı oldu. Yunanistan'a gittikleri zaman bu Rum göçmenler, geçimlerini sağlayabilmek için halı tezgâhlarını hemen kurdular, ama o dönemde pek kaliteli olan ve halı yapımında en uygun olduğu bilinen yün ipliğini Türkiye'den dışalım yoluyla getirtmek gerekiyordu. Yunan Hükümeti, halıcılık sanayinin Yunanistan'da gelişmesi için, bu ipliklerin ve halı yapımı için gerekli olan diğer basit malzemenin gümrük vergisini almadı.[57] Bu gelişmeler, Yunanistan'da halıcılık sanayinin kurulması ve yeşermesiyle sonuçlandı. Keyder'in de belirttiği gibi, Türk halıcılığı üzerinde bunun etkisi, ipekçilik kadar bü-

---

54 *İZTSOM*, I/10 (Teşrinievvel 1923), s. 623.

55 *İTSOM*, XXXIX/2 (Kânunusani 1923), s. 100.

56 *TBMM Zabıt*, Devre: II, İçtima: II, c. VIII, Ankara, 1975, s. 154.

57 Keyder, *age*, s. 84.

yük olmadı. 1929'da Yunanistan'da, bütünü 1922 yılından sonra kurulmuş 135 halı atölyesi vardı. 1928 yılında, Anadolu Rumlarının Yunanistan'a göçünden önce var olmayan bu işkolunda uzmanlaşmış 11.000 göçmen kadın, yılda 200-250.000 metrekarelik üretim gerçekleştirmişti. Böylece, birden ortaya çıkan dışpazarlardaki Yunan rekabeti nedeniyle Türkiye güçlüklerle karşılaşmış, ama yine de üretim düşmemişti.[58]

Halıcılıkla uğraşan Anadolulu Rumlar gittikten sonra, bu sanayi kolunun Yunanistan'da yeşermeye ve gelişmeye başlaması, Türkiye'de kaygıların doğmasına neden olmuştu.[59] Bunda Yunanistan'da başlatılan dışpazarlara yönelik kampanyanın da etkisi vardı. Bir çağdaş kaynakta belirtildiğine göre, bu kampanyanın özünü şu yaklaşım ve sav oluşturmaktaydı: "Şark halıcılığı büyük bir sanat ve fendir. Bu sanatı idare eden mahir usta, mütehassıs ve ameleler Anadolu Rumları idiler. Mübadele dolayısıyla, Yunanistan'a gelen bu sanatkârları kaybeden Türkiye halıcılığı inhitata yüz tutmuştur. Türkler, bu Rum usta ve amelelerinin bazılarını tekrar Anadolu'ya celb için azim mesai serfetmişlerse de, mübadiller işbu teklifleri kabul etmemişlerdir."[60]

Kuşkusuz bu kampanya, Yunanistan'daki iç siyasetle ilgili dinamiklere dönük bir amaç taşımaktaydı. Bir istatistiksel bilgiye göre, İzmir ve çevresinden oluşan ekonomik alanda Rumların ve bazı Ermenilerin göçünden önce halı tezgâhı sayısı 8.290'dı. Uzman, usta ve işçi sayısı 20.551 Türk, 3.706 Rum ve Ermeni olmak üzere toplam 24.257'ydi. Yıllık halı üretimi ise, ortalama 992.880 arşındı. Bu 7.685 halının karşılığıydı. 1924 yılında Türkiye'de 21.407 işçi bu işkolunda çalışmaktaydı. Halı üretimi ise 918.320 arşındı. Görüldüğü gibi, pek o kadar bir düşüş söz konusu değildi. 1925 yılında ise, 9.405 halı tezgâhında, 25.903 Türk halı işçisi, 1.144.760 arşınlık halı üretmişti. Bu, 11.305 halının karşılığıydı. 1926 yılında da, 30.940 işçisinin, 1.184.824 arşın halı ürettiği görülmekteydi.[61]

İpekçilik konusuna gelince, Yunanistan'daki ipek sanayii, Türkiye'de ipekçilik işkolunda çalışmış mübadele göçmenlerinin Yunanistan'a gelmesiyle hızla yükseldi. Mora'da, hepsi ipek üretiminde uzmanlaşmış 550 göçmen ailesinden oluşan bir köy kuruldu. Yunanistan'da ham ipek üretimi, 1922 yılı ile 1926 yılı arasında üç kat, ipekli kumaş üretimi de 3,1

---

58 "Memleketimiz Halıcılığı Yunanistana mı Gidiyor?", *İTSOM*, aynı sayı, s. 90.
59 *İZTSOM*, II/6 (Haziran 1926), s. 248.
60 Kapsamlı bir istatistik için bkz. *age*, s. 248-250.
61 Keyder, *age*, s. 83.

kat arttı. Bu dönemde Türkiye'nin ipek dışsatımı göreli önemini kaybederken, Yunanistan'ın dışsatımı üretim artışına paralel olarak yükseldi. Türkiye ise, artık ipek yerine koza ihraç etmeye başladı. Türk ipek sanayii, Rum atölye sahipleri ve işçilerini nüfus mübadelesiyle yitirdikten sonra, bir daha eski durumuna gelemedi.[62]

Buraya kadar sayılan işkollarında, Yunanistan'a yönelik göçlerle, Türkiye'nin önemli boyutlarda kayıplarının olduğu açıkça görülüyor. Oysa, tütün tarlaları, üzüm bağları, ipek kozası çiftlikleri, halı tezgâhları da Yunanistan'a gitmediğine ve Türkiye'de kaldığına göre, üretimin ilk elde düşüklüğü yüzünden, belirgin kayıplar olmakla birlikte, bu işkollarındaki açığın, başka işkollarındaki canlanmayla doldurulması ve bunda da en etkin rolü Yunanistan'dan gelen mübadele göçmenlerinin oynaması son derece doğaldı. Gerçekten de, gelişmeler bu yargıyı doğruluyordu. 1925 yılı ile 1927 yılı arasında, pamuk, tütün ve fındık üretiminde, eski üretim düzeylerine kısa sürede ulaşılmıştı. Keyder, işgücündeki azalmaya ve tüccar sınıfının bağlantılarından ve örgütsel yeteneğinden yoksun olmasına karşın, pazara yönelik tarımın önemini Türkiye'nin korumasını şaşırtıcı bulmaktadır ve bunun nedenini yabancı sermayenin rolünün artmasına ve Müslüman tüccar sınıfın hızla olgunlaşması gibi iki nedene bağlamaktadır.[63]

Kuşkusuz bu aşamada önemli olan, kısa sürede üretim yönünden yitirilen ekonomik gücün, yeniden kazanılmış olmasıydı. Oysa, savaş ekonomisine ayrılan kaynakları, birdenbire üretime dönük sektörlere aktarmak hiç de kolay olmamıştı. Öyle ki, tarım sektöründe, savaşın bitimini izleyen yıl olan 1923'te, ciddi bir üretim artışı gözlenmiş değildi. Türkiye, tarım üretimini artırmak için bu yıl içindeki girişimlerinden, önemli sayılabilecek bir sonuç alamamıştı. Muhtaç çiftçiye dağıtılan tohumluklar, yeterli düzeye ulaştırılabilmiş değildi. Anadolu'nun işgali yaşamış kısımlarının pek fakir düşmüş çiftçisine, elden geldiği ölçüde yardım edilmek istenmesine karşın, büyük ölçüde bu insanlar zamanında tarlalarını sürüp işe başlayamamışlardı. Aynı şeyi, sermaye kesimi için de gözlemlemek olasıdır.[64]

Üretim kayıplarının yeniden kazanılması yönünde, hiç kuşkusuz mübadele göçmenlerinin üretim çabası içine girmelerinin küçümsenemez katkısı olmuştu. Tarımsal çabalar içinde, en çok tütüncülükte aktif katkılarını görmek olanaklıydı.

---

62 Keyder, *Devlet ve Sınıflar*, s. 78-79.

63 *İTSOM*, XL/3 (Kânunusani 1924), s. 195.

64 *TİM*, II/33 (5 Teşrinisani 1923), s. 330-331.

Örneğin, Makedonya'da tütüncülükle uğraşan önemli bir grup göçmenin yoğun olarak yerleştirildiği Edirne'de, tütüncülükte önemli gelişmeler sağlandı. 1923 yılında, bütün Türkiye'de tütün üretimi 23 milyon kilo iken, bunun 2-2,5 milyon kilosu Edirne'de yetiştirildi. Oysa, aynı kentin bir yıl önesinde tütün üretimi ancak 1 milyon kilo kadardı. Tütüncülüğü iyi bilen bir kitlenin kentteki üretim artışında, gerçekten büyük etkisinin olduğu görülmekteydi.[65] Doğal ve toplumsal çevre açısından göçmenlerin terk ettikleri ortama uygun bir çevrede hem toplumsal, hem ekonomik, hem de psikolojik uyumları daha kolay olmuştu. Genel olarak Trakya Bölgesi, sekiz-on senede, çeşitli gelişmelerin merkezi ve değişimlerin odak noktası konumuna gelmişti. Bununla birlikte, en çok göçmen yerleştirilen alanların içinde bu bölge de vardı. Bu bölgeye 60.000 çiftçi göçmen yerleştirilmişti, kent kökenliler bu sayının dışındaydı. Bu insanlar, kısa sürede üretici konumuna gelerek, bölge ve ülke ekonomisine katkıda bulunmaya başlamışlardı.[66] Böylece Rumların tütüncülük konusunda, Türkiye'nin ekonomisinde oluşturdukları boşluk, büyük ölçüde Makedonya göçmenleri tarafından doldurulmuştu.

Aynı durumu, Samsun ve çevresi ile İzmir ve çevresinde de görmekteyiz. Tütüncü göçmenlerin yerleştirildiği yerlerdeki kimi yerli gruplar da, göçmenlerden görmüş oldukları bu tarımsal uğraşıya heves etmişler ve bu ürünün tarımına başlamışlardı. Öyle ki, 1924 yılı için İzmir ve çevresinin topografyasını değişik yönleriyle veren bir çağdaş kaynakta, tütüncülüğe evvelce Hıristiyanlar tarafından ilgi gösterildiği, ama savaşı izleyen dönemde, yalnızca Bayındır kazasında yerli ve göçmen gruplar tarafından 1923 yılında 250.000, 1924 yılında da 600.000 kıyye tütün yetiştirildiği belirtilmektedir. Aynı kaynakta, söz konusu kazada, bağcılığın hiç de iyi gitmediği, ova kısmında yalnız 40 dönüm kadar bağ bulunduğu, onların da "emval-i metruke" olup, "istifadesinin pek cüz'i" olduğu belirtilmektedir.[67] Ayrıca, Foça'ya yerleştirilen Pirveşte göçmenlerinin eskiden beri tütüncü oldukları için, çok iyi tütün yetiştirdikleri ve arazinin tütün yetiştirmeye pek uygun olduğunu söyledikleri dile getirilmektedir.[68] Böylece, bu bölgelerde, tütüncülük Yunanistan'dan gelen göçmenler tarafından yaygınlaştırılmıştı.

---

65 *TBMM Zabıt*, Devre: II, İçtima: II, c. IX, Ankara, 1975, s. 59.

66 *1340 Senesi*, s. 9.

67 *adı geçen belge*, s. 121.

68 Örneğin bkz. *TİM*, II/34 (12 Teşrinisani 1923), s. 243-245.

Türkiye'ye getirilen mübadele göçmenleri de, tıpkı Yunanistan'a giden Anadolulu Rumlar gibi, orada edindikleri üretim yöntemlerini ve becerilerini Türkiye'ye aktarmışlardı. Böylece Türkiye ekonomisi, özellikle tarım sektöründe yeni bir kaynağa kavuşmuştu. Özellikle, göçmenlerin üretim çabalarına koşut olarak sulu tarım konusunda önemli gelişmeler görüldü. Türkiye'deki yerli halk, o zamana değin hiç görmediği yeni yöntemleri ve tarım araç gerecini göçmenler aracılığıyla tanıdı ve onlardan yararlanma yoluna gitti. Ne yazık ki, Türkiye'ye getirilen göçmenlerin, Türk ekonomisinin değişik sektörlerine yaptığı katkının rakamsal boyutunu ortaya koyan bir çalışma yoktur. Bununla birlikte, belli dönemler için yapılan karşılaştırmalar, bu katkının boyutunu kavrayabilmek için yeterlidir.[69] Keyder'in de belirttiği gibi, Kurtuluş Savaşı'nın bitiminde Türkiye pamuk üretiminde, savaş öncesinin en yüksek düzeyi olan 1914 yılı üretimi, hemen aşılmıştır. Pamuk üretimi 1914'e oranla, 1924'te yüzde 18 fazladır. Tütün de de benzer bir gelişme görülmüştür. 1924'te maksimum üretim aşılmış, 1927'de buhran öncesinin en yüksek rekoltesine ulaşılmıştır. Pamuktan ve tütünden sonra en önemli ihraç ürünleri olan incir ve kuru üzüm ise, göreli önemini yitirmişlerdir. Keyder'e göre bunun nedenlerinden biri, bu iki ürünün üretim ve pazarlamasında tekeli elinde tutan Rumların nüfus mübadelesiyle Türkiye'yi terk etmek zorunda kalmalarıdır. İkinci neden ise, incir ve üzümün uzun dönemde kâr getirebilecek bir sermaye yatırımını gerektirmesidir.[70]

Bu genel ekonomik tablo içinde, mübadele yoluyla Yunanistan'dan Türkiye'ye getirilen Müslüman göçmenler yerlerini almışlar ve ülke ekonomisi içinde, hemen hemen her sektörde kalkınma çabalarında rol oynamışlardır. Kuşkusuz, içine katıldıkları yeni topluma ekonomik yönden uyum ve kaynaşma süreci onlara ağır bir yük de getirmişti. Kimi göçmen aileler, gerçekten bu ağır yükün altında ezilmişler ve sürekli olarak Yunanistan'daki yaşamlarının özlemini çekmişlerdir.

Her şeye karşın genel olarak bu süreç, Türkiye'de ulusal ekonominin yaratılması aşamalarında, ayrıcalıklı bir yeri ve işlevi olan olgulardan birisidir.

---

69 Keyder, *age*, s. 62-63.

KAYNAKÇA

KISALTMALAR

aga	: Adı geçen arşiv
agd	: Adı geçen dergi
age	: Adı geçen eser
agm	: Adı geçen makale
akt.	: Aktaran
AÜ	: Ankara Üniversitesi
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
AÜSBF	: Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi
DEÜ	: Dokuz Eylül Üniversitesi
DEÜ AİİT Enst.	: Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
Gen. Kur.	: Genel Kurmay
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
ODTÜ	: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
ty	: Tarih yok

I. ARŞİVLER

A. *AİİTEA: Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi*

B. *TKDA: Türkiye Kızılay Derneği Arşivi.*

C. *1340 Senesi: 1340 Senesi İzmir Vilayeti'nin Sıhhi-İçtimai Topografyasına Ait Malumat:* İzmir Vilayeti'nce hazırlanmış, basılmamış raporlar...

II. ANAKAYNAK YAPITLAR

A. Resmi Yayınlar

Düstur

V, 3. tertip, Ankara, 1969.

VI, 3. tertip, Ankara, 1953.

VIII, 3. tertip, Ankara, 1946.

IX, 3. tertip, Ankara, 1948.

XII, 3. tertip, Ankara, 1951.

Resmi Gazete
TBMM Zabıt Ceridesi
Devre: I, İçtima: III, c XXV, Ankara, ty
Devre: I, İçtima: III, c XXVI, Ankara, 1960.
Devre: I, İçtima: IV, c XXVIII, Ankara, 1961.
Devre: I, İçtima: IV, c XXIX, Ankara, 1961.
Devre: II, İçtima: I, c I, Ankara, 1961.
Devre: II, İçtima: I, c II, Ankara, ty
Devre: II, İçtima: I, c III, Ankara, ty
Devre: II, İçtima: I, c IV, Ankara, 1968.
Devre: II, İçtima: I, c VII, Ankara, 1968.
Devre: II, İçtima: II, c VII/1, Ankara, 1968.
Devre: II, İçtima: II, c IX, Ankara, 1975.
Devre: II, İçtima: II, c X, Ankara, 1975.

B. İstatistikler ve Yıllıklar

DİEİY: DİE İstatistik Yıllığı, III (1929-1930), Ankara, 1930.
TCDS: TC Devlet Salnamesi, İstanbul, 1926.
TVS: Trabzon Vilayeti H. 1321 Salnamesi, Trabzon.
İY/1931-1932: İstatistik Yıllığı (1931-1932), İzmir Vilayeti, İstatistik Md. yay., İzmir, 1933.
İV1339: İzmir Vilayeti 1339 Senesi İstatistiği, İzmir 1339; birkaç istatistik kitapçığından meydana gelmiş olan bu yapıtın şu kısımlarından yararlanılmıştır:
1. *1339İİİ: 1339 İzmir İktisat İstatistiği,* İzmir, 1339.
2. *1339İKAİ: 1339 İzmir Kasabat ve Akarı İstatistiği,* İzmir, 1339.
3. *1339İTSOİ: 1339 İzmir Ticaret ve Sanayi Odaları İstatistiği,* İzmir, 1339.
4. *1339İVSİ: 1339 İzmir Vilayeti Sıhhıye İstatistiği,* İzmir, 1339.

İV1926: İzmir Vilayeti 1926 Senesi İstatistiği, İzmir, 1927.

C. Süreli Yayınlar

1. Gazeteler

Ahali (İzmir)
Ahenk (İzmir)
Anadolu (İzmir)
Anadolu'da Yenigün (Ankara)
Cumhuriyet (İstanbul)
Haber (Samsun)
Hakimiyet-i Milliye (Ankara)
İkdam (İstanbul)
İleri (İstanbul)
Sada-yı Hak (İzmir)
Tanin (İstanbul)

Tevhid-i Efkâr (İstanbul)
Türk İli (İzmir)
Türk Sesi (İzmir)
Vakit (İstanbul)
Vatan (İstanbul)
Yeni Asır (Selanik)

2. Dergiler
Ayın Tarihi
İTSOM: İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası
İZTSOM: İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası
Kadro
THAM: Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası
TİM: Türkiye İktisat Mecmuası
Ülkü

III. İNCELEME YAPITLARI VE ANILAR

A. Kitaplar

[İnan, *İktisat Kongresi*]: A Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi (1923)*, TTK yay., Ankara 1982.

Yunan Mezalimi: *Anadolu'da Yunan Mezalimi*, 3 kısım, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi yay., Ankara, 1338.

[Aran, *Evedik*]: Sadri Aran, *Evedik Köyü /Bir Köy Monografisi)*, Yüksek Ziraat Enstitüsü yay., Ankara, 1938.

[Arar, *Hükümet*]: İsmail Arar, *Hükümet Programları (1920-1965)*, İstanbul, 1968.

[Aras, *Görüşlerim*]: Tevfik Rüştü Aras, *Görüşlerim*, İstanbul, 1968.

[Arı, "İzmir'de Göçmenler"]: Kemal Arı, "1923 Türk-Rum Mübadele Anlaşması Sonrasında İzmir'de Göçmenler", DEÜ, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1988.

[Arı, "Pontus Sorunu"]: Kemal Arı, "Ulusal Mücadele'de Pontus Sorunu", AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilimdalı (Yayımlanmamış Lisans Tezi), Ankara, 1985.

[Arı, *Bulgaristanlı Göçmenler*]: Oğuz Arı, *Bulgaristanlı Göçmenlerin İntibakı*, Ankara, 1960.

[Arı, *Haberleşme*]: Oğuz Arı, *İzmir'de Kitle Haberleşmesi*, Ankara, 1972.

[Arıkan, *İzmir Basını*]: Zeki Arıkan, *Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını* (30 Ekim 1918-8 Eylül 1922), Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara, 1989.

[Atatürk, *Nutuk*]: M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, II, Türk Devrim Tarihi Enst. yay., İstanbul, 1972.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, V, Ankara, 1971.

Atatürk ve Döneminin Toplumsal ve Ekonomik Sorunları: 1923-1938 Sempozyumu, Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği yay., İstanbul, 1977.

[Atay, *Çankaya*]: Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, 2. baskı, İstanbul, 1969.

[Atay, *Taymis*]: Falih Rıfkı Atay, *Taymis Kıyıları*, İstanbul, 1970.

[Atuner, *Mübadeleye Dair*]: Mehmet Esat Atuner, *Mübadeleye Dair Türkiye ve Yunanistan Arasında İmza Olunan Mukaveleler*, İstanbul, 1932.

[Avni, *Reaya ve Köylü*]: Hüseyin Avni, *Reaya ve Köylü*, İstanbul, 1941.

[Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*]: Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, I-II (1920-1927), İzmir, 1988.

[Aydemir, *Suyu Arayan Adam*]: Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul, 1979.

[Baykurt, *Osmanlı Ülkesinde*]: Cami Baykurt, *Osmanlı Ülkesinde Hıristiyan Türkler*, İstanbul, 1932.

[Baykurt, *Usul-ü Tahsil*]: Cami Baykurt, *Beynelmilel Usul-ü Temsil: İskân-ı Muhacirin*, (Çev: Habil Adem), İstanbul, 1334.

[Bıyıklıoğlu, *Milli Mücadele*]: Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele*, I, TTK yay., Ankara, 1987.

[Bilsel, *Bir Kent*]: M. Cemil Bilsel, *Bir Kent Bir İnsan - İzmir'in Son Yüzyılı: S. Ferit Eczacıbaşı'nın Yaşamı ve Anıları*, (haz: Yaşar Aksoy), Eczacıbaşı yay., İstanbul, 1986.

[Bilsel, *Lozan*]: M. Cemil Bilsel, *Lozan*, 2 cilt, İstanbul, 1933.

[Boran, *Toplumsal Yapı*]: Behice S. Boran, *Toplumsal Yapı Araştırmaları (İki Köy çeşidinin Mukayeseli Tetkiki)*, TTK Basım., Ankara, 1945.

Celal Bayar Diyor Ki, (Yay: Nazmi Sevgen), İstanbul, 1951.

[Çetin, *Türkiye'de Köy*]: Türkan Çetin, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye'de Köy, Köylü Sorunu ve Köy Kanunu*, DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1992.

[Eren, *Türkiye'de Göç*]: Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmenler Meselesi - Tanzimat Devri İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul, 1966.

[Ergene, *Türk Ortodoksları*]: Teoman Ergene, *İstiklal Harbi'nde Türk Ortodoksları*, İstanbul, 1951.

[Esendal, *Ayaşlı ve Kiracıları*]: Memduh Şevket Esendal, *Ayaşlı ve Kiracıları* (Roman), İstanbul, 1934.

[Eski, *Mustafa Necati Bey*]: Mustafa Eski, *Mustafa Necati Bey'in Kastamonu'daki Çalışmaları*, Ankara, 1990.

[Goloğlu, *Devrimler*]: Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, Ankara, 1972.

[Goloğlu, *Pontos*]: Mahmut Goloğlu, *Pontos*, Ankara, 1973.

[Gönlübol-Sar, *Dış Politika*]: Mehmet Gönlübol - Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, Milli Eğitim Bakanlığı yay., İstanbul, 1963.

vd: *Olaylarla Türk Dış Politikası*, I (1919-1973), AÜSBF yay., Ankara, 1982.

[İnan, *Atatürk'ün Konuşmaları*]: Arı İnan, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları,* TTK yay., Ankara, 1982.
[İnan, *Mustafa Necati*]: M. Rauf İnan, *Mustafa Necati -Kişiliği, Ulusal Eğitime Bakışı, Konuşma ve Anıları,* İş Bankası yay., Ankara, 1980.
İskân Tarihçesi, Hamit Mat., İstanbul, 1932.
[Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı*]: Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı'yla İlgili İngiliz Belgeleri,* (Çev: C. Köprülü), TTK yay., Ankara, 1971.
[Karacan, *Lozan*]: Ali Naci Karacan, *Lozan,* Milliyet yay., ty
[Karakurt, *Fener Patrikhanesi*]: Ali Karakurt, *Fener Patrikhanesi'nin İçyüzü,* İstanbul, 1955.
[Karpat, *Demokrasi Tarihi*]: Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi: -Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller-,* İstanbul, 1967.
[Keskin, *Valiler*]: Ali Keskin, *İzmir Valileri (1390-1989),* İzmir, 1985.
[Keyder, *Devlet ve Sınıflar*]: Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar,* İletişim yay., İstanbul, 1989.
[Keyder, *Dünya Ekonomisi*]: Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929),* Yurt Yayınları:3, Ankara, 1982.
[Kitzikis, *Yunan Propagandası*]: Dimitri Kitzikis, *Yunan Propagandası,* İstanbul, ty.
[Kocatürk, *Kronoloji*]: Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Kronolojisi (1918-1938),* TTK yay., Ankara, 1983.
[Kutay, *Üç Devirden*]: Cemal Kutay, *Üç Devirden Hakikatlar,* Alioğlu yay., İstanbul, 1982.
[Kürkçüoğlu, *İlişkiler*]: Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926),* ÜAÜSBF yay., Ankara, 1978.
[Ladas, *The Exchange*]: Stephan P. Ladas, *The Exchange of Minorites: Bulgaria, Greece and Turkey,* New York, 1932.
Lozan'ın 50. Yılına Armağan, İÜ yay., İstanbul, 1978.
Lozan: *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler,* (Çev. S. L. Meray), I/Takım:I, Kitap: I-II, AÜSBF yay., 1969.
[M. Nedim, *Samsun*]: Mahmut Nedim, *Samsun Hatıratı,* Şemsi Mat., Samsun, 1928.
[Mısırlıoğlu, *Mezalim*]: Kadir Mısıroğlu, *Yunan Mezalimi,* İstanbul, 1968.
[Müderrisoğlu, *Mali Kaynaklar*]: Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları,* Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara, 1990.
[Nayır, *Türklük*]: Yaşar Nabi Nayır, *Balkanlar ve Türklük,* Ankara, 1936.
[Nüzhet, *Gazetecilik*]: Selim Nüzhet, *Türk Gazeteciliği (1831-1931),* İstanbul, 1931.
[Ökçün, *Sanayi*]: Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayi: 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki,* 2. baskı, Ankara, 1971.
[Ökçün, *İktisat Kongresi*]: Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi: 1923- Haberler, Yorumlar-,* Ankara, 1968.
[Özel, *Trabzon*]: Sebahattin Özel, *Millî Mücadele'de Trabzon,* TTK yay., Ankara, 1991.

[Öztürk, *Göçmen Sorunu*]: Adil Adnan Öztürk, *1877-1878 Savaşı'ndan Balkan Savaşı'na Kadar İzmir'de Göçmen Sorunu,* DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1990.

[Parlak, *Yunan*]: Türkmen Parlak, *Yunan Ege'den Nasıl Gitti?,* İzmir, 1983.

[Pentzopoulos, *The Balkan*]: D. Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact Upon Greece,* Paris, 1962.

Pontus Meselesi, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi yay., Ankara, 1338.

[Smith, *Anadolu*]: Michael Llewelyn Smith, *Anadolu Üzerindeki Göz,* İstanbul, 1978.

[Sotiriyu, *Selâm*]: Dido Sotiriyu, *Benden Selâm Söyle Anadolu'ya* (Roman), (Çev: A. Tokatlı), İstanbul, 1986.

[Soysal, *İşbirlikçiler*]: İlhami Soysal, *Kurtuluş Savaşı'nda İşbirlikçiler,* İstanbul, 1983.

: *150'likler,* İstanbul, 1985.

[Soysal, *Siyasal Andlaşmalar*]: İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları,* I (1920-1945), TTK yay., Ankara, 1983.

[Su, *Manisa*]: Kamil Su, *Manisa ve Yöresinde İşgal Acıları,* Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1982.

[Şimşir, *Rumeli*]: Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri,* I (1877-1878), TTK yay., Ankara, 1989.

[Taçalan, *Ege'de*]: Nurdoğan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken,* İstanbul, 1970.

[Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya*]: Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar,* I, Başbakanlık yay., Ankara, 1973.

TBMM Albümü: *TBMM Albümü,* (Haz: Kazım Öztürk), Ankara, 1973.

[Turhan, *İstiklal Harbi*]: Mümtaz Turhan, *Türk İstiklal Harbi,* VI (İstiklal Harbi'nde Ayaklanmalar: 1919-1921), Gen. Kur. yay., Ankara, 1974.

[Turhan, *Kültür*]: Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri,* İstanbul, 1951.

[Turhan, *Türkiye'de*]: Mümtaz Turhan, *Türkiye'de Yunan Fecayi,* 2 cilt, İstanbul, 1337.

[Umar, *İzmir'de*]: Bilge Umar, *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri,* Bilgi yay., İstanbul, 1974.

[Uşaklıgil, *Kırk Yıl*]: Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl:* Anılar, (haz: Şemsettin Kutlu), İstanbul, 1987.

[Vernant, *Refugee*]: Jacques Vernant, *The Refugee in The Post-War World,* New Haven, 1953.

[Yasa, *Hasanoğlan*]: İbrahim Yasa, *Hasanoğlan Köyü,* Ankara, 1955.

B. Makaleler

[A. Hamdi, "Memleketimizin..."]: Ahmet Hamdi (Başar), "Memleketimizin İktisadî Âtisi ve İstiklâli", *Türkiye İktisat Mecmuası,* II/14 (16 Nisan-1

Mayıs, 1923), s. 1-4.
: "Yanan Yıkılan Anadolu'nun İmarı", *Türkiye İktisat Mecmuası,* II/16 (14 Haziran 1923), s. 49-50.
["Yıkılan Binayı..."]: "Yıkılan Binayı Yeniden ve Kendi Malzememizle Yapmalıyız", *Türkiye İktisat Mecmuası,* II/34 (12 Teşrinisani 1923), s. 336-337.
[A. Ziya, "Cumhuriyette Köy..."]: Abdullah Ziya, "Cumhuriyette Köy Yapımı", *Ülkü,* II/10 (II. Teşrin, 1933), s. 333-336.
[Akgün, "Birkaç Amerikan..."]: Seçil Akgün; "Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu", *Üçüncü Askerî Tarih Semineri: Türk-Yunan İlişkileri,* Gen. Kur. yay., Ankara, 1986, s. 241-257.
[S. Ali, "Çirkince"]: Sebahattin Ali, "Çirkince" (Öykü), *Sırça Köşk, Bütün Eserleri: 5,* Ankara, 1975, s.153-176.
[Arı, "Cumhuriyet Döneminin..."]: Kemal Arı; "Cumhuriyet Döneminin İlk Yıllarında Türkiye'de Mübadele, İmar, İskân İşleri ve Mustafa Necati", *Mustafa Necati Sempozyumu,* (Kastamonu, 9-11 Mayıs 1991), Ankara, 1991, s. 44-57.
[Arı, "1923 Türk..."]: Kemal Arı, "1923 Türk Rum Mübadele Anlaşması Sonrasında İzmir'de 'Emval-i Metruke' ve 'Mübadil Göçmenler'", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* VI/18 (Temmuz 1990), s. 627-657.
[Arı, "Cumhuriyet Dönemi Nüfus.."]: Kemal Arı, "Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikasını Belirleyen Temel Unsurlar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* VII/23 (Mart 1992), s. 409-420.
[Arı, "Kurtuluş Savaşı..."]: Kemal Arı, "Kurtuluş Savaşı Sonrasında İzmir'e Yönelik Göçler ve Etkileri", *Üç İzmir,* Yapı Kredi yay., İstanbul, 1992, s 273-282.
[Arı, "Mübadele Göçmenlerini..."]: Kemal Arı, "Mübadele Göçmenlerini Türkiye'ye Taşıma Sorunu ve İzmir Göçmenleri (1923-1924), *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,* I/1 (1991), s. 13-46.
[Arı, "Yunan İşgalinden..."]: Kemal Arı, "Yunan İşgalinden Sonra İzmir'de 'Emval-i Metruke' ve 'Fuzuli İşgal' Sorunu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* V/15 (Temmuz 1989), s. 691-706.
[Arı, "Yunan İşgalinden Sonra..."]: Kemal Arı, "Yunan İşgalinden Sonra İzmir ve Karşılaştığı Bazı Sorunlar", *Dokuz Eylül Üniversitesi'nden Haberler,* 9 Eylül Özel Sayısı (Eylül 1990), s. 17-21.
[Arıkan, "İzmir-Kasaba-Aydın..."]: Zeki Arıkan, "İzmir-Kasaba-Aydın Demiryolu Çalışanlarının Bir Muhtırası", *Tarih ve Toplum,* IX/49 (Ocak 1988), s. 52-56.
[Arıkan, "Kurtuluştan Sonra..."]: Zeki Arıkan, "Kurtuluştan Sonra İzmir'de Çıkan İlk Gazete: Türk sesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* VIII/22 (Kasım, 1991), s. 75-95.
[Arıkan, "Millî Mücadele'nin..."]: Zeki Arıkan, "Millî Mücadele'nin Bir Öncüsü: Mustafa Necati", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,* I/2 (1992), s. 51-85.

[Arıkan, "Mütarekede Mustafa Necati..."]: Zeki Arıkan, "Mütarekede Mustafa Necati'nin Çalışmaları", *Mustafa Necati Sempozyumu,* (Kastamonu, 9-11 Mayıs 1991), Ankara, 1991, s. 27-35.

[Arıkan, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi'nde..."]: Zeki Arıkan, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi'nde İzmir Basını", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi,* I, s. 103-111.

[Aslanapa, "Yunanistan'da Türk..."]: Orhan Aslanapa, "Yunanistan'da Türk Eserleri ve Türklerin Durumu", *Türk Kültürü,* IV/41 (mart 1966), s. 477-485.

[Baran, "Balkan Harbi'nden..."]: Tülay Baran, "Balkan Harbi'nden Sonra İzmir'e Yönelik Göçler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,* I/1 (1991), s. 201-220.

[Barkan, "Harp Sonu..."]: Ömer Lütfi Barkan, "Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler:I*, İstanbul, 1980, s. 23-105.

[Barkan, "Türkiye'de Muhacir..."]: "Türkiye'de Muhacir İskân İşleri ve Bir İç Kolonizasyon Planına Olan İhtiyaç", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası,* I/4 (Ekim 1948-Temmuz 1949), s. 204-223.

[Berber, "Kurtuluş'tan Sonra..."]: Engin Berber, "Kurtuluş'tan Sonra İzmir'de Yunan İşgal Dönemi'ne Tepkiler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* III/8 (Mart 1987), s. 443-460.

[Beydoğan, "Mustafa Necati'nin..."]: Melahat Beydoğan, "Mustafa Necati'nin Hayatı ve Kişiliği", *Mustafa Necati Sempozyumu,* (Kastamonu, 9-11 Mayıs 1991), s. 20-26.

[Çapa, "Cumhuriyetin İlk..."]: Mesut Çapa, "Cumhuriyetin İlk Mübadele, İmar ve İskân Vekili Mustafa Necati Bey", *Mustafa Necati Sempozyumu,* s. 58-70.

[Çapa, "İstiklâl Gazetesine..."]: Mesut Çapa, "İstiklâl Gazetesine Göre Trabzon'da Mübadele ve İskân", *Atatürk Yolu,* II/8 (Kasım 1991), s. 631-641.

[Çapa, "Lozan'da Öngörülen..."]: Mesut Çapa, "Lozan'da Öngörülen Türk Ahali Mübadelesinin Uygulanmasında Türkiye Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti'nin Katkıları", *Atatürk Yolu,* I/2 (1988), s. 241-256.

[Çapa, "Yunanistan'dan Gelen..."]: Mesut Çapa, "Yunanistan'dan Gelen Göçmenlerin İskânı", *Atatürk Yolu,* II/5 (Mayıs 1990), s. 49-84.

[Çoker, "VIII. Edward'ın..."]: Fahri, Çoker, "VIII. Edward'ın Türkiye'yi Ziyareti ve Donanmanın Malta Seyahati", *Tarih ve Toplum,* IV/19 (Temmuz 1985), s. 15-21.

[Demir, "Bir 'Akd-i Nikah'..."]: Aydoğan Demir, "Bir 'Akd-i Nikah' Belgesine Göre, Midillili Mübadillerden Ayşe Hanım Nasıl Evlendi?", *Tarih ve Toplum,* XII/70 (Ekim 1989), s. 9-14.

[Ercan, "Fener ve Türk..."]: H. Yavuz Ercan, "Fener ve Türk Ortodoks Patrikhanesi", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi,* V/8-9 (1967), s. 411-438.

[Ercan, "Türk-Yunan İlişkilerinde..."]: H. Yavuz Ercan, "Türk-Yunan

İlişkilerinde Rum Patrikhanesi'nin Rolü", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri,* Türk-Yunan İlişkileri, Gen. Kur. yay., Ankara, 1986.

[Eren, "Die Bedeutung..."]: Cevat Eren, "Die Bedeutung des Fluchtlings Problems in der Turkei", *Integration,* III (1959), s 167-177.

[Eren, "Pomaklara Dair"]: Cevat Eren, "Pomaklara Dair", *Türk Kültürü,* I/4 (1963), s. 37-41.

[Erim, "Milletlerarası Daimi..."]: Nihat Erim, "Milletlerarası Daimi Adalet Divanı ve Türkiye, Etabli Meselesi", *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi,* II/1 (1944), s. 62-73.

[Eyice, "Yunanistan'da Türk..."]: Semavi Eyice, "Yunanistan'da Türk Mimari Eserleri", *Türkiyat Mecmuası,* XI (1954), s. 157-182.

[Geray, "Türkiye'de Göçmen..."]: Cevat Geray, "Türkiye'de Göçmen Hareketleri ve Göçmenlerin Yerleştirilmesi", *Âmme İdaresi Dergisi,* III/4 (Aralık 1970), s. 8-36.

[İCMR, "Güzel İzmir'de..."]: İbn'ül Cemal M. Ragıb, "Güzel İzmir'de Vaziyet-i İktisadiye", *Türkiye İktisat Mecmuası,* I/3 (Mart 1922), s. 74-76.

[İCMR,"İzmir'in Vaziyet-i..."]: "İzmir'in Vaziyet-i İktisadiye ve İçtimaiyesi", *Türkiye İktisat Mecmuası,* II/32 (29 Teşrinievvel 1923), s .312-314.

[İCMR,"İzmir Livası'nın..."]: "İzmir Livası'nın Zirai İstihsalatı", *Türkiye İktisat Mecmuası,* II/20 (12 Temmuz 1923), s. 118-119.

[Jaeschke, "Die Türkisch..."]: Gotthard Jaeschke, "Die Türkisch-Ortodoxe Kirche", *Der Islam,* XXXIX (Februar 1964), s. 95-129.

[Keyder, "Cumhuriyetin İlk..."]: Çağlar Keyder, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Tüccarının Millileşmesi", *ODTÜ Gelişme Dergisi,* 1979-1980 (Özel Sayı), s. 239-255.

[Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya..."]: Faruk Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", *Osmanlı Araştırmaları,* I (1980), s. 137-190.

[Kurat, "Yunanistan'ın Küçük..."]: Yuluğ Tekin Kurat, "Yunanistan'ın Küçük Asya Macerası", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Türk-Yunan İlişkileri,* Gen. Kur. yay., Ankara, 1986, s. 407-424.

[M. Asım, "Yunan Mezaliminden..."]: Mehmet Asım, "Yunan Mezaliminden Mesul Olan Kimdir?", *Yunan Mezalimi: İzmir'den Bursa'ya,* İstanbul, 1970, s. 18-21.

[M. Şeref, "Türk İli Ormanları"]: M. Şeref, "Türk İli Ormanları", *Türkiye İktisat Mecmuası,* II/14 (16 Nisan 1923), s.12-13.

[Orhonlu, "Yunan İşgalinin..."]: Cengiz Orhonlu, "Yunan İşgalinin Meydana Getirdiği Göç ve Yunanlıların Yaptıkları Tehcirin Sonuçları Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten,* XXXVIII/148 (1973), s .485-495.

[Oy, "Tekfurdağı İslâm..."]: Aydın Oy, "Tekfurdağı İslâm Muhacirleri Yardım Cemiyeti Nizamname-i Esasiyesi: 1339 (1923)", *Tarih ve Toplum,* XIV/84 (Aralık, 1990), s. 362-363.

[Sertoğlu, "Trabzon Bölgesi'nde..."]: Mithat Sertoğlu, "Trabzon Bölgesi'nde Rum-Pontus Cemiyeti Kurulması Faaliyetleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* II/14 (1968), s. 5-6.

[Şakiroğlu, "Lozan Konferansı..."]: Mahmut H. Şakiroğlu, "Lozan Konferansı Sırasında Kabul Edilen Türk-Yunan Ahali Değişimine Ait Tarihi Notlar", *Ord. Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan,* TTK yay., Ankara, 1985, s. 227-238.

[Şapolyo, "Mustafa Necati"]: Enver Behnan Şapolyo, "Mustafa Necati", *Türk Kültürü,* VIII/87 (Ocak 1970), s. 222-226.

[Ş. Süreyya, "Çok Nüfuslu Anadolu"]: Şevket Süreyya (Aydemir), "Çok Nüfuslu Anadolu", *Kadro,* II/5 (Mayıs 1932), s. 33-35.

[Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan..."]: İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu", *Toplum ve Bilim,* 50 (Yaz, 1990), s. 49-71.

[Tesal, "Türk-Yunan..."]: Ömer Dürri Tesal, "Türk-Yunan İlişkilerinin Geçmişinden Bir Örnek: Azınlıkların Mübadelesi", *Tarih ve Toplum,* IX/53 (Mayıs 1988), s. 46-52.

[Tesal, "Bir İstanbul Vardı"]: Reşat Dürri Tesal, "Bir İstanbul Vardı", *agd,*XII/70 (Ekim 1989), s. 17-20.

[Tesal, "Yunanistan'da Azınlık..."]: Reşat Dürri Tesal, "Yunanistan'da Azınlık Olarak Nasıl Yaşardık?", *agd,* XV/87 (Mart 1991), s. 48-56.

[Türkdoğan, "Seçilmiş Bazı..."]: Orhan Türkdoğan, "Seçilmiş Bazı Yerli ve Göçmen Zümreler Üzerinde Sosyal Değişme Modelleri", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası,* XXII/3-4 (1962), s. 140-163 ve XXIII/3-4 (1963), s. 115-136.

[Uğural, "Mustafa Necati'nin..."]: Hüseyin Ragıb Uğural, "Mustafa Necati'nin Ecdadı ve Kimliği", *Mustafa Necati Sempozyumu,* (Kastamonu, 9-11 Mayıs 1991), Ankara, 1991, s. 185-188.

[Ülken, "Ahmet Hamdi..."]: Hilmi Ziya Ülken, "Ahmet Hamdi Başar: (1893-1971)", *Barış Dünyası,* 110 (Temmuz 1971), s. 5-6.

[Yerasimos, "Pontus Meselesi"]: Stefanos Yerasimos, "Pontus Meselesi", *Toplum ve Bilim,* 43-44 (Güz 1988-Kış 1989), s. 37-76.

DİZİN

A

Adana 45, 46, 53, 66, 176
Ahmet Saki Bey (Antalya Mubusu) 139, 140
ailelerin bölünmesi 112
Alasonya 53, 176
Alaşehir 63, 106
Ali Haydar Bey (Muhtelit Mübadele Komisyonu üyesi) 107
Ali Fethi (Okyar, Başvekil) 26-27
Amasya 53, 59, 66, 176
Amerikan Muavenet Heyeti 8
Ankara 4, 5, 9, 30, 45, 49, 59, 62, 65, 66, 88, 89, 103, 109, 112, 115, 161, 162
Antakya 165
Antalya 53, 65, 66, 69, 85, 104, 139
Arif Bey (Beşinci İskân Müdürü) 86, 96, 97, 98
Arif Bey (Miralay) 55
Arif Süleyman Bey (Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumisi'nden) 69
Arnavutluk 91
aşevleri 47, 103
Atatürk, Mustafa Kemal 102, 104, 161
Atina 22, 49, 76, 161, 165
Avrethisar 53, 176
Aydın 9, 13-14, 27, 33, 53-54, 57-58, 62-63, 81, 96, 127, 143
Ayvalık 11, 38, 53, 85, 87, 96, 176
Aziz Sami 58, 66, 120, 122
Aziz Bey (Akyürek, vali) 153

B

bağcılık 15, 52, 128, 153, 181
Balıkesir 53, 57, 109, 113
Balıklı 88
Balkanlar 15, 28
Bandırma 38, 41
basın 5; İzmir 4, 30; taşra 5
Batı Trakya Müslümanları 17, 19, 161
belgeler (göçmenlerin elindeki) 89, 142
beslenme ve barınma sorunları 7, 33, 46, 49, 67, 93-94, 99
Bilecik 53, 65-66, 127
Bindirme ve Yükleme Heyeti 80-81
Bodrum 38
Bolu 53, 127
Boran, Behice S. 167, 169
Burhaniye 38
Bursa 53, 61, 81, 113-114, 127, 140-141-142, 153
Bük 47

C

Caclamanos, D. 18
Canik Vilayeti 118
Cebelibereket 66
Cemil Zeki Bey (Yoldaş, Florinalı) 72, 74, 140-141, 145, 150, 155, 167
Curzon, Lord 17

Ç

Çanakkale 38, 53, 65, 96
Çapa, M. 46
Çatalca 53, 82, 88, 97, 158, 176
çelik talmiyeli at arabaları 170
Çeşme 85-86, 96
Çiftçi Necati 51-52, 67
Çirkince 110, 152

D

darülaceze 69, 98, 129
darüleytam 69, 98, 129
Demirhisar 53, 176
diplomatik girişimler 48
Doğu Anadolu Bölgesi 113, 171, 174
doktorlar 43, 46-47, 69, 84, 101, 150
Drama 47, 50, 53, 73, 77-78, 82, 89, 91-92, 121, 127, 141, 172, 176
Dulara (General) 71

E

Edirne 13, 53, 113, 181
Edremit 53, 176
Ege Bölgesi 57-58, 96, 113, 150, 174
Emval-i Metruke Komisyonu 11
Emval-i Gayrimenkule-i Metrukenin Kanunen Hakk-ı İskânı Haiz Muhacirine Suret-i Tevziini Mübeyyin Talimatnamesi 124, 133
Epir 92
Erdek 38, 65, 85, 96
Ermeniler 7, 10, 12-13, 38, 100, 118, 125, 131, 158, 175, 179
Esat Bey 110
Esat Efendi (Menteşe Mebusu) 160
Esbab-ı Mucibe Layihası 42
Eskişehir 53, 61, 65-66
établis sorunu 18-19, 87-88, 141, 161-162
evi kireçle badana etmek 170

F

fabrikalar 64, 116, 139-141, 176
felaketzedeler 8-9, 26, 35-36, 59, 115-116-117-118-119-120, 125, 155
Feridun Fikri Bey 35
Ferit Bey (Dahiliye vekili) 87
Fethi Bey 24
fırsatçılar 10, 74, 81, 115-116, 132, 140, 155-156-157
Fikret Bey (Bilecik Mebusu Doktor) 160
Fikri Bey (Doktor) 69
Foça 64, 175, 181
fuzuli işgal 10, 36, 54, 57, 97, 105, 108, 114, 118-119, 158

G

Gelibolu 38, 41, 53, 86, 96, 126
Geray, Cevat 112, 145, 167
Gevgili 53, 176
Giresun 8, 38, 41, 53, 59, 66, 85
Girit 38, 50, 53, 78, 91-92, 153
Girit Muhacir Kızı (piyes) 102
giyim kuşam 68, 171
göçmen (émigrant) terimi 19
göçmen sayısı 54, 92
göçmenler; Balkan Harbi 23; -in direnişi 82; doğulu 9; -in işgesi 45; -e giyecek sağlanması 70; Osmanlı-Rum Harbi 23, 168; sanatkâr göçmenler 127-128, 146; -i üretici duruma getirme 126; yiyecekleri ve damak tadları 172
Göçmenleri Yerleştirme Komisyonu 18
Gökabad 38
Göllük 38
gönüllü mübadele 17
Gördes 63
Grebene 53, 176

H

halıcılık 177, 178-179
Halit Bey (Kastamonu Mebusu) 63, 109, 110
Hamdullah Subhi Bey (Tanrıöver) 103
Hanya 47-48, 73, 78, 82, 90-91
harikzedeler 8-9, 12, 115-116, 120, 125, 155
Hasan Fehmi Bey 11-12
Hasırköy 47
hastaneler 70, 90, 96
Haydar Bey (Hilal-i Ahmer Cemiyeti müfettişi, Doktor) 105
Hilal-i Ahmer Cemiyeti 36-37, 43-44-45-46, 48-49, 59, 62, 65, 67-68-69-70, 78-79, 83, 90, 95, 97-98-99-100-101-102-103-104-105; İzmir şubesi 69, 101

Hilal-i Ahmer Heyeti 104
Hindistan Müslümanları 104
Hulusi Bey Şirketi 61
hüviyet vesikası 89

I

Ilgın 111

İ

İaşe Talimatnamesi 94-95
iaşe edilenlerin sayısı 99; yapılan harcamalar 99
İhsan Paşa (Dördüncü İskân Müdürü) 57
İktisat Vekâleti 50, 64
imar komisyonları 61
İmar ve İskân Komisyonu 118
İmar Müdüriyeti 26
İmdad-ı Sıhhiye Heyetleri 46-47, 69, 78-79
indirme iskeleleri 33, 83, 85, 89
İnebolu 41, 109-110
İngiliz Ordusu 69
inşaat malzemeleri 64
ipekçilik 178-179
iskân hakkından vazgeçenler 81, 91, 109, 155, 157
İskân Kanunu 33, 35-36, 67, 94, 98, 117, 128, 129, 144
İskân komisyonları 56, 62, 125, 144
iskân memurları 56, 114, 120, 157
İskân Müdüriyeti 25-26, 34, 98, 106, 119
İskân Müdüriyet-i Umumiyesi 160
İsmet Paşa (İnönü, Başvekil) 17, 42, 129, 160, 162
İsmet Paşa Hükümeti 12, 29, 111, 160
İstanbul 1, 4-5, 7, 9, 16-17-18-19, 37-38-39-40, 44, 49, 53, 58, 61-62, 65, 69, 81-82-83-84-85, 87- 88, 92, 96, 100-101, 113, 114, 120, 141, 149, 155, 161-162
İstanbul Liman İdaresi 43, 83
İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 39, 63, 101
İzmir 4-5, 7, 9, 12-13, 45-46, 50-51, 53-54, 57-59, 61-62-63-64-65-66, 69-70, 81, 85-86-87-88, 96, 100-101-102-104, 112-113-114 115-116, 125, 127-128, 136-137, 141-142-143, 153, 171-172, 176, 179, 181
İzmir İktisat Kongresi 128
İzmirli kadınlar 101
İzmir Muhacirin-i İslâmiye Muavenet Yurdu 153
İzmit 38, 45, 53, 136

K

Kaferin 176
Kalikratya 37, 46
kamplar 47-48
Kandiye 38, 47-48, 73, 78, 82, 91
Karacaova 46
Karadeniz 5, 13, 40, 50, 58-59, 66, 82, 84, 96, 113, 173-174
Karaferye 46-47, 176
Karaman 53, 176
Karpat, Kemal 159, 171-172
Kasendire 176
Kavala 37, 46-47, 50, 53, 73, 77-78, 82, 91-92, 95, 121, 172, 176
Kayalar 46, 77-78, 92, 176
kereste 56, 63-64, 66, 176
Keskin 109
Kesriye 53, 176
Keyder, Çağlar 14, 131-132, 178, 180-182
Kırklareli 113
Kocaeli 113
konar-göçer aşiretler 36
konut (dağıtılanların sayısı) 120, 123, 125, 155
Konya 45-46, 53, 65
Kozana 46-47, 53, 77, 91-92, 176
Kurtuluş Savaşı 7, 22-23, 58, 89, 127, 131, 162, 168, 173-174, 182
kültür 3, 145, 166, 168-169-170-171

L

Langaza 53, 176
Latife Hanım 103

Limni 171
Lloyd Tristino Vapur Kumpanyası 38-39-40
Lozan 1, 9-10, 16, 21-22, 49, 72, 162
Lozan Barış Antlaşması 15-16, 41, 75, 132, 161

M

M. İsmet 18
Maaruf Bey (iskân müdür yardımcısı) 161
Mahir Bey (Baştabip) 47
Mahmut Celal Bey (Bayar) 29, 60, 111, 121, 129, 140, 151, 160, 173
Makedonya 50, 52, 181
Mal Dağıtma ve Paylaştırma Kurulları 133
mal kayıtları 71
Malatya 53, 176
Maliye Vekâleti 11, 24, 34, 50, 64, 110, 115, 132
Manisa 11, 53-54, 61-62-63, 66, 106, 113, 127, 153, 167, 176
Marmaris 38
Mavridis (Yunanlı üye) 107
mayasız ekmek 171
Mazhar Bey (Aydın Mebusu, Doktor) 27, 32, 60
Mehmet Şevki 5, 13, 51, 54, 102, 112, 125, 133, 157
Mersin 38, 40, 46, 53, 66, 69, 84-85, 96, 127, 176
Midilli 48, 53, 87, 91
Milletler Cemiyeti 16-17, 19, 161
milli şirketler 42, 83
misafirhaneler 47, 67, 69, 79, 82, 91, 93-94-95-96-97-98, 105
Mora 179
Mudanya 37
Muğla 176
Muhacir Nizamnamesi 129
Muhacirin Komisyonu 11
Muhacirin Muavenet Heyeti 101
Muhacirin Muavenet Yurdu 100
Muhacirin Müdüriyeti 23
Muhacirin-i İslamiye İskân ve Teavün Cemiyeti 104
Muhacirin-i İslamiye Muavenet Yurdu 104
Muhasib-i Mesullükler 67
Muhiddin Celal Bey (Doktor) 50
Muhtelit Mübadele Komisyonu 19, 22, 47-49, 51, 62, 71, 74, 76-77-78, 83, 87-88-89, 91-92, 107, 122, 139
Museviler 7, 12-13, 100
Mustafa Necati (İzmir Mebusu, vekil) 12-13, 23, 26, 28-29-30-31-32-33, 36-37, 39, 41-42,-43-44, 51, 56, 64-65, 83, 86, 94-95, 107-108, 111, 115, 146, 149, 160
Mustafa Enver Bey (doktor) 69
Mübadele, İmar ve İskân Kanunu 33, 35-36
Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti 22, 28, 30-31-32-33-34-35-36-37-39, 41, 43-44-45-46, 48-49-50-51-52, 55-56, 60-61-62, 67, 70, 83, 93, 98, 103, 105, 107, 115, 117, 120, 125, 145, 149-150, 153, 155, 160; teşkili 25
Mülteci ve Muhacirin Amele Cemiyeti 104
Münakasa Şeraiti 37
Müştak Lütfi Bey (Manisa valisi) 61

N

Nansen, Fridtjof 16-17
Nasliç 53, 176
Nevrekop 53, 176
Niğde 46, 53, 87, 107, 113, 176
numune köyler 65, 127

O

onarım 22, 25, 26, 30, 32-33, 35, 56-57-58-59-60-61-62-63-64-65-66-67-68, 71, 114, 125, 160
Ordu 8, 38, 53, 59, 66
Ortodokslar 16, 21, 161, 165

Ö

ölümler 93, 150-151

Ömer Lütfi Bey (İmar Vekâleti Müsteşarı, Doktor) 22, 40, 47-48-49, 59, 62, 83, 140, 161

P

Papazköy 47
Pappas, Mösyö 71
parasal kaynaklar 68, 148, 164
Pendik 154
Perveje 91
Pirsıçan 47
Pirveşte 171, 181
Poliroz 53, 176
Pomaklar 172
Preveze 176

R

Rasih Efendi (Antalya Mebusu) 104
Recep Bey (Peker) 26
Refet Bey (Canıtez, Mübadele İmar ve İskân Vekili) 12, 29, 48, 59, 93, 99, 121, 151, 160
Resmo 78, 82
Rıza Nur (Doktor) 9, 18
Rum köyleri 58-59, 131, 168
Rum Patrikhanesi 18
Rumeli 42, 52, 143, 169, 170
Rumlar 2, 5, 7, 9-10-11-12-13-14, 16, 24, 54, 58-59, 64, 87-88-89, 115-116, 118, 120, 122-123, 125-126, 128, 130-131-132, 138, 143-144, 147, 153-154, 158, 162-163, 165, 170, 173-176-177-178-179, 181-182; İstanbul Rumları 17-18-19, 87, 161

S

Sabahattin Ali 110, 152
sağlık denetimi 78, 95
salgınlar 46, 69, 70, 78, 95, 150
Salib-i Ahmer 104
Salihli 63
Samsun 5, 7-8, 13, 38, 45-46, 50, 53, 58, 61, 63, 65-66, 69, 82, 85, 87-88, 96, 101, 112-113-114, 119-120-121-122, 127, 136, 141, 151-152, 171-172, 176, 181
Samsun Ticaret Odası 123
Sarışaban 53, 172, 176
Saruhan 65
Selanik 8, 22, 37, 45, 47, 50, 53, 73-74, 76-77-78-79, 82-83, 86, 91-92, 95, 142, 176
Serez 176
sermaye kolaylığı ve kredi olanakları 143
Sevkiyat Müdüriyeti 37-38, 40
Seyr-i Sefain İdaresi 39-40, 42-43, 82-83, 93, 111
Sıhhıye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti 23, 25-26, 34
Sırbistan 91
sıtma 52, 70, 95, 111, 150-151
Silifke 38, 53
Sinop 38, 53, 96
Sivas 9, 53, 176
Söke 46
Subhi Nuri (İleri) 86, 149
Suudi Bey (Türk Vapurcular Birliği Reisi) 39-40, 85
Sükna Kanunu 11

Ş

Şakiroğlu, Mahmut H. 5
Şarkikarahisar 103
şive 172
Şükrü Kaya Bey 77

T

tahaffuzhaneler 90, 96-97
tahliye komisyonları 118, 154
Tahsisat Kanunu 32
Takdir-i Kıymet Komisyonları 72-75, 92
tarım arazisi 15, 130, 136-137
tarım teknikleri 2
Tekeli, İlhan 15, 130, 164-165-166, 174
Tekirdağ 8, 13, 37, 46, 50, 53, 113, 176
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 29, 30, 83, 159-160
terk edilmiş Ermeni malları 118, 125
terk edilmiş Rum malları 9, 10, 12,

14, 54, 57, 61, 114-117, 109, 118, 123, 125, 128, 131, 132, 154; dağıtımı 138; kiraya verme 132; sayısı 12; tahliyesi 119, 124; tahrip 14, 59, 132
Tesal, Ömer Dürri 5, 73, 96, 152
Tesal, Reşat Dürri 85, 154
Tevfik Rüştü Bey (Aras, Doktor) 48-49, 71, 73, 76-77, 92
Tevfik Hafiz Ahmet (Florinalı mübadil) 74
Tevzi ve Taksim Komisyonu 134-135
Tokat 53, 59, 66, 176
toprak dağıtımı 132, 135
Trakya 17, 45, 61, 89, 181; Doğu Trakya 6-7-8, 10, 13, 17, 24, 50; Batı Trakya 1, 6, 16-17, 19, 88, 161-162
Tunalı Hilmi Bey 25-26-27-28
Turhan, Mümtaz 171
Türk Murahhas Heyeti 47, 49, 51, 76
Türk Vapurcular Birliği 38, 40, 85
Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'ne ilişkin Sözleşme ve Protokol 1-2, 9, 72, 114, 122, 132
Türk-Yunan Savaşı 3, 9, 16, 65
Türkiye Büyük Millet Meclisi 10, 12, 21, 26-27-28-29, 33, 42, 103-104, 109, 129, 159-160
Türkiye ve Yunanistan arasındaki anlaşmalar 161
tütüncülük 66, 77, 128, 154, 177-178, 180-181
Tuzla 85, 96-97-98, 154

U

Ulukışla 46
ulusçuluk 1, 15, 163, 174
Urla 62, 64, 153
usta yetiştirilmesi 62
uyrukluk 19, 155

Ü

üç köşeli damlar 171
üretim araç gereçleri yardımı 143

V

Vakfikebir 109
vapur şirketleri 37, 43, 82
vapurlar 8, 38-39-40-41-42-43, 45-46, 64, 69, 71, 77-78-79-80, 83-84-85-86-87-88-89, 93, 97, 111
yolculuk 84
Venizelos, E. K. 17-18, 21, 161-162
Vodine 176

Y

yabancı şirketler 60; Alman 121; Fransız 61
Yanya 53, 91, 176
yardım kampanyası 99-100-101-102
yerleşim alanları 50, 52-53, 55, 82, 86, 97, 111, 113-114
yerleşim dağılımları 113
yerli kültürle kaynaşma 2
yerli yurtsuzlar 121-122
Yunan Hükümeti 18, 37, 87-88, 161-162, 178
Yunanistan 1-2, -6-7-8-9, 13-14, 16-17-18-19-20-21-22, 37, 41-42-43, 46, 48-49-50-51, 53-54, 70-71-72-73, 75-76-77-78-79-80, 83-84-85, 87-88-89-90-91-92-93, 112, 114, 122-123, 126, 128, 130, 131-132, 134, 137-138-139-140-141-142-143, 148, 152, 156, 161, 166, 168-169, 177-178-179-180-181-182
Yunus Nadi 152

Z

Zeytüncü 53, 176
Zırnova 47
Ziraat Bankası 145, 147
Ziraat Kongresi 152
Zonguldak 38, 53
zorunlu göç 17, 21, 148, 164, 166

Yıl 1923. Lozan Antlaşması'nın ardından Türkiye'de ve Yunanistan'da doğup büyümüş milyonlarca insan, hükümetler arası anlaşmalar mucibince "zorunlu" göçe tabi tutularak yurt bildikleri topraklara veda ediyorlar. Drama, Kavala, Girit, Selanik'te doğmuş beş yüz bin Müslüman, Kayseri, İzmir, Manisa, Samsun'da doğmuş yüz binlerce Ortodoksun boşalttığı topraklara yerleştiriliyor. Dr. Kemal Arı, Kurtuluş Savaşı sonrasındaki Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nde Yunanistan'dan Türkiye'ye gelenleri ele alıyor, dağları denizleri aşıp gelen mübadillerin yeni topraklarına nasıl yerleştiklerini ve yeni ülkeye nasıl uyum sağladıklarını araştırıyor. Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin bu olağanüstü zor işin altından kalkıp kalkamadığını soruştururken bir insanlık dramını belgelerle yansıtıyor.

TARİH VAKFI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

www.tarihvakfi.org.tr

9 789753 330299